

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ШОМАХМУДОВА Р.Ш.

ИНКЛЮЗИВ ТАЪЛИМ

(Халқаро ва Ўзбекистондаги тажрибалар)

Ташкент-2011

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ШОМАХМУДОВА Р.Ш

ИНКЛЮЗИВ ТАЪЛИМ

(Халқаро ва Ўзбекистондаги тажрибалар)

Муаллиф: П.Ф.Н. Профессор. Шомахмудова Р. Ш.

Такризчилар: П.Ф.Д. Проф. Муминова Л. Р.

П.Ф.Н. Доцент Файзиева У.Ю.

Ташкент-2010

«Олий ва ўрта махсус таълим тизимини дунё стандартлари даражасига кўтариш, халқ хужалигининг мутахассисларга бўлган эҳтиёжини илмий баҳолаш, ёшларни ўқитиш ва тарбиялашда илғор хорижий тажрибадан фойдаланиш - бу масалалар бугун энг мухим ҳисобланади».

И. КАРИМОВ

Суз боши (Аннотация)

Мухтожлик куйида бир дилин овла,

Юракка яқинроқ маъқулни олда,

Минг Каъба сафари бир дилга

тушмас,

Маққада нима бор кўнгилни олда.

А.Қ.Фирдавсий

“Инклюзив таълим. (Халқаро ва Ўзбекистондаги тажрибалар)” номдаги монография, муаллиф томонидан хорижий давлатларнинг иш тажрибасини урганиш ва инклюзив таълим ғоясини Ўзбекистонда жорий қилиш мақсадида **1996-2011** йилларда амалга оширилган, дастлабги илмий амалий тажрибалар, изланишлар, махсус таълим ҳолати имконияти чекланган болалар ҳақида статистик маълумотлар ва муаммолар унинг ечимларининг таҳлили асосида илк бора яратилди. Махсус эҳтиёжли болалар ва усмирларни инклюзив таълимнинг мазмун-моҳияти, вазифалари, таълимлари, инклюзив таълимга булган эҳтиёжлар; ушбу таълим шаклини амалга оширишда халқаро ташкилотларнинг вазифалари; инклюзив таълимнинг ҳуқуқий асослари, ресурс педагог ва унинг вазифалари қайд этилган.

Монография умумтаълим мактаб, мактабгача таълим муассаса педагоглари, мутахассис дефектологлар, ота-оналар, имконияти чекланган болалар таълим-тарбияси билан фаолият юритувчи нодавлат ташкилотлар кўнгилчилари, реабилитация марказ ходимлари, педагогика олий таълим, ўрта\махсус коллеж билим юрти ва коллеж талабалари, магистрлар, аспирантлар, профессор-ўқитувчилар, педагоглар малакасини ошириш институтлари тингловчилари учун мўлжалланган.

Инклюзив таълим вазифаларини амалиётга тадбиқ этишда лойҳада иштирок этган вилоятлар ва тошкент шаҳридаги айрим мактаб, мактабгача таълим муассасалари педагоглари, малака ошириш институтлари ва олий таълим мутахассисларига уз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Данная монография разработана впервые на основе изучения автором зарубежного и накопленного практического опыта по внедрению инклюзивного образования в Узбекистане, в период 1996 - 2011 годы, по реализации плана действия ОДВ и ряд проектов по внедрению инклюзивного образования в республике в совместном сотрудничестве с международными организациями: **Юнеско, Юнисеф, АБР, культурного центра Юнеско расположенного в Тихоокеанском регионе АССУ (Япония)**, благотворительной негосударственной организации **Оперейшен Мерси, Мерси Проект**, а также национальными государственными и негосударственными организациями **РЦСАД “Sen yolgiz emassan”, ФОПСИ** и другие. В данной работе изложены статистические данные о детях инвалидах состояние специального образования., законодательные международные акты, стратегия образования, опыт внедрения инклюзивного образования, основные задачи, принципы, методы, нормативные базы и модели инклюзивного образования в Узбекистане. А также изложены результаты семинаров, конференций, международных форумов с участием зарубежных экспертов.

В пособии освещены задачи педагогов общеобразовательных учреждений, дефектологов, ресурсных педагогов, даны методические рекомендации по коррекции детей с особыми потребностями (с нарушениями зрения, слуха, речи, интеллекта и др.) в условиях общеобразовательных учреждений.

Выражаем благодарность принимавшим участие в реализации плана действий «Образование для всех» (ОДВ) и в проектах инклюзивного образования педагогам школ, дошкольных учреждений, специалистам высших учебных заведений, института повышения квалификации.

КИРИШ

Узбекистон республикаси мустақилликка эришгандан сунг мамлакатимизнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий-маърифий ривожланиш жараенида кескин узгаришлар содир булди. Таълим тизими ва мазмунини демократизациялаш давлатимизнинг устивор сиесати XI - аср ешларини хар томонлама ривожланган, етук, дуневий фикр йуритадиган, билимли баркамол шахс қилиб вояга етказишдан иборат. «Таълим туғрисида»ги қонун, «Кадрлар тайерлаш миллий дастури» таълимнинг қуйи босқичидан бошлаб, олий таълим тизимигача еш авлод таълим тарбиясини сифат жихатидан қайта куриб уни янгилашга муваффақ булинди. “Таълим туғрисидаги қонун” нинг 23-чи моддасига биноан рухий ва жисмоний ривожланишида муаммолари бўлган болалар ва усмирларга уларнинг ривожланиши, таълим олиши ва соғлигини муҳофаза қилиш учун қулай шарт\шароит яратиш мақсадида махсус таълим муассасалари ташкил қилинган.

Призидентимиз И.А. Каримов таъкидлагандек, «Таълим ислохотининг бош мезони еш авлодни жисмонан соғлом, маънавий етук, хар томонлама ривожланган комил инсон қилиб вояга етказиш ва жахон андозаларига мос билим, малака ва куникмаларни бериш, уларни она - Ватанга миллий истиқлол ғояларига садокат рухида тарбиялашдир». “Таълим \ тарбия онг махсули, лекин айна вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган омилдир. Бинобарин таълим тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса биз кўзлаган олий мақсад\озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди. Кўриб турганимиздек, буларнинг барчаси бир\бири билан занжир каби чамбарчас боғлиқ масаладир ”

Чунончи, она-Ватанимизнинг келажаги бугунги ёш авлоднинг уқуви, салоҳияти, истеъдоди, мустақил фикрлашига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам билимдон, кенг дунёқарашга эга шахсларни тарбиялаб етиштириш вазифаси давлатимиз сиёсатининг устувор вазифасига кўтарилди. “Келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом баркамол наслни тарбиялаб етиштиришга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир¹”

Таълим мазмунини халқимизнинг миллий қадриятлари, тарихий обидалари хусусидаги маълумотлар билан бойитиш, илғор педагогик технология ва ахборотларни киритиш каби бир қатор чора \ тадбирларни босқичма \ босқич амалга ошириш давр талаби эканлиги давлатимиз томонидан аниқ белгиланди. Утган қисқа вақт мобайнида мамлакатимизнинг барча жабхаларида таълим ислохотлари изчил ва тезлик билан амалга оширилиб, куплаб ижобий натижаларга эришилди.

Ҳозирги кунда Республикамизда алоҳида ёрдамга муҳтож болалар ва ўсмирлар таълими, уларнинг нуқсон турлари ва унинг даражаларини инобатга олган ҳолда махсус таълимнинг 8 йўналиши (ақли заиф, руҳий ривожланиши сустлашган, нутқида, кўришида ва эшитишида нуқсони бўлган болалар) бўйича коррекцион таълим ташкил этилган. Ҳалқаро миқёсида таълим ислохотини демократиялаштириш ва дискриминацияга қарши курашиш натижасида жамиятнинг дунёқарашини ўзгартириб, ҳар хил тоифадаги кишилар орасида янгича ёндашув, узаро ҳурмат, ижобий муносабат шаклланди. Махсустаълим соҳасини ривожланишини қайта кўриб чиқиш сиёсати амалга оширила бошлади. Кўпчилик мамлакатлар “Сегрегация” таълимидан воз кечиш имконияти чекланган болаларни интеграция жамиятига мансуб бўлган интеграцион таълимни тадбиқ қилишни лозим топди. “Бола ҳуқуқларини кафолатлаш тўғрисида”ги қонуннинг 29-моддаси руҳий ва жисмоний ривожланишдан орқада қолган болаларга умумтаълим муассасаларида улар учун махсус ишлаб чиқилган таълим дастурлари бўйича ўқиш ва тарбия олиш ҳамда уларнинг жисмоний, ақлий қобилиятлари ва ҳоҳишига қараб таълим олиш ҳуқуқларини кафолатлайди.

Қонунчилик томонидан маълум тоифадаги болалар учун ўрта махсус, касб-хунар ва олий ўқув юртларига ўқишга киришда имтиёзлар белгиланган.

Бу уринда Л.С.Виготскийнинг фикрича: “Махсус мактабларимизнинг афзаллик жихатлари билан бир қаторда айрим камчиликлари билан ҳам ажралиб туради, у ўз тарбиячисини тор доирадаги мактаб жамоаси билан чегаралаб: қар, қур еки ақли заиф боланинг асосий эътиборини узида мавжуд булган камчилигига қаратиб барча шароитни шу нуқсонига мослаштириб қуяди. Буларнинг барчаси боланинг ҳақиқий ҳаётга кириб

---

¹ И.А.Каримов “Маънавият енгилмас куч” китоб, Тошкент 2008 йил

келишига тускинлик қилади. Махсус мактаб болани чегараланган дунёдан чиқариш ўрнига одатда шундай кўникмаларни ривожлантирадики, оқибатда унинг сепаратизмлиги кучайиб у ўз дунёсига янада чуқурроқ шунғиб кетади.

Шунинг учун, ривожланишида нуқсони бўлган болани тарбиялаш вазифасини Л.С. Виготский: “болани ҳаётга интеграция қилиб унинг нуқсонини узга йул билан компенсациясини ташкил қилиш деб ҳисоблаган. Бу ўринда у, компенсация деганда биологик эмас, балки ижтимоий аспект деб тушунган чунки ривожланишида камчилиги бўлган бола билан ишлаш жараёнида тарбиячи биологик жихатлари (факторлари) билан эмас унинг ижтимоий оқибатлари билан рубару келади. Соғлом болани имконияти чекланган бола билан ўйғунлаштирилиши махсус таълимни кенг доирада қайта кўришнинг бошланғич нуқтаси бўлиб хизмат қилиши керак.

Бугунги кунга келиб купчилик олим ва амалиётчиларнинг иқроп бўлишича, сунги 10 йлликда, бизнинг мамлакатда табакалаштирилган махсус уқув муассаларнинг мавжудлигига карамасдан, махсус талим тизимида асосий илмий юналиш “интеграция”ни ривожлантиришга каратилмоқда. Узбекистонда инклюзив таълимнинг дларблиги шундаки, имконияти чекланган болалар сонининг кўпайиши ва махсус коррекцион таълим муассасаларнинг етарли эмаслиги ҳамда, жамиятдаги узгаришлар яъний тоталитар тизимдан демократик тизимга утилиши. Шунинг таъкидлаш жоизки инклюзив таълим шароитида бола соғлом тенгдошлари орасида бўлиб оиладан ажралмаган холда таълим\тарбия олишга муяссар бўлади. Шунингдек имконияти чекланган болаларнинг умумтаълим тизимида таълим олишининг афзаллиги шундаки таълимга сарфланадиган сарф\харажат махсус таълимга нисбатдан камаяди. Хозирги кунда жаҳон миқёсида кенг тарғибот қилинаётган инклюзив таълим стратегияси, яъний ривожланишида муаммолари бўлган болаларни ўқитиш, тарбиялаш масаласи Узбекистонда ҳам долзарб муаммолар сирасига киради. Республикада инклюзив таълим сиёсатини кенг жорий қилишга каратилган чора тадбирлар халқаро ва миллий иш тажрибаларни ўрганиш давлат ва нодавлат ташкилотларнинг ҳамкорлик лойihalари жумладан: Халқаро Юнеско, Юнисеф, Осиё Тараққиёт Банки, Осиё минтақаси “Япония”да жойлашган (ACCU) Юнесконинг маданий маркази, ЮСАИД, Мерси Прожект, Оперейшен Мерси, Миллий нодавлат жамоа ташкилотлари, “Республика ижтимоий мослашув маркази”(РИММ), “Сен Ёлғиз Эмассан”, “Ижтимоий ташаббусларни қўллаш” (ИТҚФ) фонди, Халқ Таълим, Соғлиқни сақлаш, Мехнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирликлари ва бошқа бир қатор маъмурий органлар, миллий нодавлат жамоа ташкилотлари томонидан ҳамкорлик лойihalари асосида республика ва халқаро семинар, конференция, форумларни ўтказиш

бўйича тарғибот, ташвиқот ишлари ва амалиётга тадбиқ қилиш асосида амалга оширилиб келинмоқда.

Лекин шуни айтиш жоизки “Инклюзив таълим” тизимини бизнинг мамлакатимизда жорий қилишнинг узига хос хусусияти яъний ижтимоий, сиёсий, маданий ривожланишини миллий қадриятларимизни эътиборга олишимизни тақозо этади. Инклюзив таълимни амалиётга жорий қилишда ва мақсад-вазифалари, таълимни ташкил этиш усулларини оммага тушунтиришда ҳали қатор муаммолар, тусиқлар ҳам мавжуд. Шу боис мазкур китобда кейинги 10 йил мобайнида Ўзбекистонда **инклюзив таълимни** жорий қилиш буйича халқаро ташкилотларнинг ҳамкорлик лойхалари асосида амалга оширилган ишлар, жаҳон ва миллий тажрибалар, илмий изланишлар ҳамда, имконияти чекланган болаларни умумтаълим жараенига киритиш интеграция ва инклюзив тарзда таълим - тарбия олишининг келгуси мақсад вазифалари ва унинг афзаллиги туғрисидаги ҳуқуқий ва амалий тажрибалар борасида фикр юритилади.

Инклюзив таълим вазифаларини амалиётга тадбиқ этишда лойхада иштирок этган вилоятлар ва тошкент шаҳридаги айрим мактаб, мактабгача таълим муассасалари педагоглари, малака ошириш институтлари ва олий таълим мутахассисларига уз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Муаллиф

1. Боб. Ўзбекистонда имконияти чекланган болалар махсус таълими.

1.1. Ногирон болалар ҳақидаги маълумотлар.

Ўзбекистон республикаси миқёсида.

2010 йилнинг январь ойига келиб олинган статистик маълумотларга кўра 16 ёшгача бўлган ногирон болалар сони Республикамызда 120.000 зиёдни ташкил этади. Ногиронларнинг умумий сонидан 31,5 % ни шаҳарда яшовчи, 52,7 %ни уғил болалар ташкил этади.

Ўзбекистон республикасининг “Таълим тўғрисида” ги қонунида барча фуқаролар учун умумий ўрта (9йиллик) таълими асосида мажбурий бепул ўрта махсус, касб таълим олиши кафолатланган. Бизнинг мамлакатимизда айни пайтда 9765 умумий ўрта таълим мактаби мавжуд бўлиб, уларда жами 5390490 нафар ўқувчи тахсил олади. Умумтаълим мактаблари ўқувчилари орасида ривожланишида турлихил (ногирон) муаммолари бўлган болалар 26836 нафарни ташкил этади. Халқ таълими вазирлигининг 2008 йилда олинган статистик маълумотларига биноан республикамызда жами 17890 ўқувчи учун 86та махсус мактаб, мактаб интернатлар фаолият кўрсатиб келмоқда. Ҳозирги кунда Республикамызда ривожланишида турли хил нуқсонлари бўлган болалар ва усмирлар таълими, уларнинг нуқсон турлари ва унинг даражаларини инобатга олган ҳолда қўйидагича ташкил этилган:

Махсус мактабгача таълим;

Ўйда яқка тартибдаги таълим;

Мактабгача умумтаълим муассасалари қошидаги интеграция гуруҳлари;

Умумтаълим мактаблари қошидаги логопедик пунктлари ва интеграция синфлари;
Махсус касб\хунар колледжлардаги интеграция гуруҳлари.

Мазкур муассасаларда 8турдаги: кузи ожиз, заиф кўрувчи, кар ва заиф кўрувчи, кар ва заиф эшувчи, акли зиф, рухий ривожланиши сустлашган, таянч харакати аъзолари харакати бузилган, нутқида мураккаб нуқсони бўлган болалар таълим тарбия оладилар. Уларнинг таълим \ тарбияси болаларнинг индивидуал хусусияти ва қобилиятини ҳамда дифференциал ёндашувни эътиборга олган ҳолда, 13 турдаги ўқув режа асосида амалга оширилади. Махсу мактабларнинг таълим жараёнида болаларни соғлигини тиклаш, даволаш, реабилитация, ижтимоий ҳаётга мослаштириш, коррекцион таълим тарбия, ижтимоий меҳнатга ўргатиш каби тадбирларни амалга ошириш болаларнинг касаллик турига кура белгиланади. Ота\онасининг қарамоғидан маҳрум бўлган аклий ривожланишида камчилиги бўлган болалар учун махсус меҳнат \ таълим мактабида таълим олиш имкониятига эга. Ҳозирги кунда республика буйича 11700 нафар ўқувчилар уйда яқка тартибда таълим оладилар шулардан 8850 нафар ўқувчилар\церебрал фалажи (ДЦП), полимиелит, скалиоз, оғир нутқ камчиликлари, асаб, буйрак, хирургик болалар, кўз ва бошқа касалликлари бўлган болалар. Шулардан 3650нафари имконияти чекланган яъний 2901 нафари акли заиф, 408 нафар кўзи ожиз, 351 нафари эшитишида нуқсони бўлган болалардир. Санатор турдаги 23та мактаб интернатда 6918нафар бола даволаниб таълим оладилар (ХТВнинг 2007ги маълумотлари). 237та умумтаълим мактабларида нутқида нуқсони бўлган 11844 нафар ўқувчи, 122та махсус мактабгача таълим муассасаларида 995 нафар ривожланишида турли хил нуқсони бўлган болалар, мактабгача умумтаълим муассасаларидаги 937 интеграциялашган гуруҳларида 11340 нафар имконияти чекланган болалар таълим тарбия олиб келмоқда. Хар йили махсус мактаб ва мактаб интернатларнинг қарийб 360 нафар битирувчилари академик лицей, касб хунар колледжларида ўқишни давом эттирмоқда, тахминан 40\50 нафар кузи ожиз ва таянч \ харакат аъзолари фалажланган мактаб битирувчилари, олий ўқув юртларига қабул қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси президентининг 2007й. 23 январдаги «Ижтимоий ҳимоя йили» давлат дастури туғрисида» ги ПҚ573\сонли қарори 13банди ижросини таъминлаш мақсадида, Қорақалпоғистон республикаси вазирлар кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари билан биргаликда ногиронлиги оқибатида мактабга бориш имконияти бўлмаган болаларни зарурий мебеллар, дарсликлар ва ўқув анжомлари билан таъминлаш бўйича республикада яқка тартибда уйда таълим олаётган ногирон болалар сони ва уларнинг касаллик турлари Ҳалқ Таълими Вазирлиги томонидан ўрганиб чиқилди.

Ўрганиш жараёнида касаллик туфайли яқка тартибда уйда таълим олаётган Республика бўйича 1 - 11 синф ёшидаги жами 12167та ногирон болалар шундан 1-9 синф ёшдаги 11700 болаларнинг (қарорда кўрсатилган болалар сонига нисбатдан 700га кўп), 2901си акли заиф, 3388 таянч харакати шикастланган, 408 кўзи ожизлар, 351 эшитишида нуқсони бўлган, 390 нутқида камчилиги мавжуд бўлган ва 4253 бошқа турдаги (оғир юрак хасталиги, асаб тизимининг хасталиги, энурез, буйрак, жигар, қалқонсимон без, сил) каби касалликлари мавжуд болаларни ташкил этиши аниқланди.

Ҳалқ Таълими Вазирлигининг 2010йилдаги маълумотига кўра ўйда яқка тартибда таълим олаётган болалар сони 11700тадан 10825тага камайган. Махсус мактабларда таълим олаётган болаларнинг сони тобора камайиб боришининг сабаби умумтаълим тизимида босқичма босқич инклюзив таълимнинг жорий этилиши. Бугунги кунда 400дан зиёд умумтаълим ва мактабгача таълим муассасаларида инклюзив таълим жорий этилган.

Махсус таълим муассасаларида жами 37069 ўқитувчилар улардан(1084 олий дефектологик маълумотга эга), 2163 тарбиячилар улардан (168 олий дефектологик маълумотга эга). Дефектолог кадрлар билан таъминлаш мақсадида республикамиздаги бешта педагогик олий ўқув юртлари қошида дефектология кафедраси очилди. 2007 йилда ТГПУ тасаруфида фаолият курсатаётган дефектология факультети тармоғи кенгайиб мустақил факультет сифатида фаолият юрита бошлади. Бу факультетга хар йили 300 дан зиёд

талаба қабул қилинади. Амалиётчи дефектолог мутахасисларини тайёрлаш курсига хар йили 400дан зиёд талаба қабул қилиб келинмоқда. Чунончи хозирги кунда олий таълим тизимида кадрлар тайёрлаш, малака ошириш институтлари тизимида қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш бир мунча фаоллашди бу эса келажакда нафақат махсустаълим муассасалари балки умум яъни инклюзив таълим муассасаларини дефектолог кадрлар билан таъминлаш масаласи босқичма босқич амалга ошириб келинмоқда.

Ўзбекистонда махсус мактабгача таълим муассасалари, мактаблар, мактаб-интернатларнинг моддий-техник базасининг мустаҳкамланишига, таълим олиши, даволаниши, имкониятлари чекланган ўқувчиларда мавжуд камчиликларни тузатиш, уларни касбга йўналтириш ишларига давлатимиз томонидан катта маблағлар ажратилмоқда.

Таълим мазмунини такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида ўқув дастурлари, таълим стандартлари ва талаблари қайта кўриб чиқилиб, улар асосида дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг янги авлоди яратилмоқда, таълим жараёнига инновацион педагогик технологиялар кенг қамровли жорий қилинмоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, махсус мактаб\интернатларни таъмирлаш, қайта таъмирлаш, керакли асбоб\ускуналар билан таъмирлаш жараёнига чет эл инвестициялари ва хомийлар маблағлари кенг жалб этилмоқда. Хусусан; UNISEF, UNESCO, MERCY ПРОЕКТ, OPERATION MERCY ташкилотлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар ассоциацияси “Лукойл Оперейтинг Компани” ташкилотлари орқали маблағлар махсус таълим муассасаларига йўналтириш натижасида дарсликлар, ўқув қўлланмалар, бадий адабиётлар, техника воситалари, ахборот воситалари билан таъминланиши юқори даражага кўтарилди.

Махсус сегрегацион таълимнинг ижобий томонлари шундаки;

- Таълим муассасаларида комплекс тиббий\педагогик ёрдам кўрсатилиб, улар тўлиқ давлат таъминотида бўлади
- Дефектолог педагоглар болаларнинг махсус эhtiёжларини тўлиқ қондириш мақсадида коррекцион\ривожлантирувчи ишларни амалга оширадilar
- Ўқувчилар, тарбияланувчилар махсус ўқув дастур, дарслик, ўқув\методик ва техник воситаларидан фойдаланиш имкониятига эга бўладilar
- Синфларда ўқувчилар сони 12\16 нафардан ошмайди ва индивидуал ёндашувни тўлиқ амалга ошириш имкони мавжуд
- Дарсдан олдин ва дарсдан кейин теварак атрофда йўналтириш, нуткий мулоқотни шакллантириш, ўз\ўзига хизмат кўрсатиш каби махсус кўникмаларни шаклланиши учун қулай шароитлар яратилган

Ўқувчилар томонидан ўзлаштиришлари қийин бўлган фанлардан, алоҳида дарсликдан фойдаланиши мумкин.

Бу уринда барчалар катори жамиятимизнинг бир қисми булган имконияти чекланган болалар ва усмирлани талим-тарбиясини такомиллаштириш, махсус талим жараенида янги иновацион педагогик ва ахборот технологияларни киритиш, ижтимоий химояга мухтож болаларни таълим – тарбиясини туғри ташкил этиш, улардаги нуқсонларни илк ешидан аниқлаш ва коррекциялаш (бартараф этиш), ижтимоий жамиятга

тўлақонли мослаштириш таълим тизимининг муҳим ва ажралмас қисмидир. Имконияти чекланган болаларга касб хунар ургатиш, касбий махоратини ривожлантиришга оптимал шароитларни яратиш, уларни ижтимоий ҳаётга мослаштириш, уларнинг топиб жамиятни тўлақонли аъзоси бўлишига гуманистик ёндашувни амалга оширишга давлатимиз томонидан жидий эътибор берилмоқда. Қолаверса ушбу масала ҳозирги куннинг долзарб муаммосидир.

Махсус таълим ва тарбиянинг коррекцион-педагогик иш сифати юқори даражада бўлсада, бироқ айнан алоҳида эҳтиёжли болаларнинг соғлом муҳитда таълим-тарбия олмаётганликлари сабабли ижтимоий ҳаётимизга мослашишларида айрим муаммолар ҳам мавжуд. Шу боис имконияти чекланган болалар ва ўқувчиларнинг ёпиқ-сегрегацион таълим тизимида ўқитилишининг кўпга салбий оқибатларни юзага келтириши жаҳон ҳамжамияти томонидан ҳам тан олинб, инклюзив таълим сиёсати қўллаб-қувватланмоқда. Узоқ йиллар давомида махсус таълим соҳасида фаолият кўрсатувчи турли миллат олимлари ва амалиётчилари ривожланишида муаммоси бўлган болаларни умумтаълим мактабларида эмас аксинча махсус мактабларда ўқитиш яхши деб келганлар. 20 аснинг 60 йилларигача бундай болалар учун махсус мактаблар тизими ривожланиб келган. Айрим мамлакатларда 12\15 турдаги табақалаштирилган мактаблар ташкилланганлиги келинган масалан; Бельгияда, Қозғоғистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Россия ва Қирғизистон давлатларида 8\турдаги, Нидерландияда эса 15 турдаги махсус мактаблар мавжуд. Ўзбекистонда таълим ислохотларининг устивор йўналиши барча соғлом болалар қатори имконияти чекланган болалар таълимига демократик ёндашув асосида тарбиялаш, таълим бериш, ижодий қobiliятини ривожлантиришга оптимал даражада шароит яратиш, касбий махоратини ривожлантириш шунингдек иқтидорини руёбга чиқаришдан иборат. Виготскийнинг муҳит ва шахснинг ўйғунлиги тўғрисидаги таълимотига кўра, ижтимоий муҳит имкониятлари чекланган болалар учун биринчи даражали аҳамиятга эгадир.”

Турли хил давлатлар интеграцияга ўтишда бошқаларга нисбатдан катта қийинчилик билан ва кўп баҳс мунозара юритиб, махсус педагогикада интеграцияни куллаш фойдали деб билмоқда (Saulle M.P. 1996). Ўзбекистонда ҳам махсус таълим интеграциянинг ривожланишини узига хос хусусияти мавжуд.

АҚШда ва жанубий Европа мамлакатларида интеграцияни ривожланиши ва бу жараёни регуляция қилиш учун қонуний норматив база яратилган. Лекин Ўзбекистонда бу жараён хали тулик хал қилинди деб бўлмади.”

Республикада умумтаълим мактаблари ва инклюзив таълим шароитида имконияти чекланган болаларга коррекцион ёрдам бериш уларнинг алоҳида эҳтиёжларини қондириш, рағбатлантириш ва компенсатор имкониятларини ривожлантириш, шунингдек ижтимоий ҳаётга мослаштириш масалалари бўйича илмий ва амалий жиҳатдан тадқиқотлар олиб борилмаган. Ваҳоланки ҳар бир болани таълим олиш ҳуқуқига эга эканлиги “Шахс ҳуқуқлари декларацияси” ва “Талим ҳамма учун” умумжаҳон декларациясида (Таиланд 1990г.) тасдиқланган.

Махсус мактаб ўқувчилари, ўқитувчилари, ота\оналар орасида олиб борилган суровномаларнинг таҳлиliga кўра имконияти чекланган болаларнинг муайян қисми ўз тенгдошлари билан бирга умумтаълим мактабларида ўқиш истагини билдираётганларини кўрсатмоқда (халқаро эксперт Ноэль Хиббертнинг 2008 йилдаги “**Имкониятлари чекланган болалар учун асосий таълим**” лойҳасини амалга ошириш бўйича хисоботи, “**Болалар ижтимоий мослашув Республика маркази**” ва Республика Таълим Маркази маълумоти).

Таъриба шуни кўрсатдики ҳар қандай қаттиқ таълим тизимида болаларнинг бир қисми таълимдан четда қолиб кетади, чунки бундай болаларни индивидуал таълимини қондиришга умумтаълим тизими тайёр эмас. Шу сабабли болаларнинг умумий сонидан 15% мактабга жалб қилинмасдан, ёки умумтаълим тизимидан чиқариш ҳолларини

кузатиш мумкин бунга сабаб махсус мактабларнинг укувчилар турар жойидан анча узокда бўлганидир. Шунини эсда тутиш керакки бунда болалар эмас аксинча тизим инкйрозга учрайди.

Шу боиз хорижий давлатларнинг интеграцияга утиш ғоясини туғридан туғри суний равишда тақлид қилиш бизнинг таълим тизимимизга хос эмас.

Бу борада биз Россиянинг корекцион педагогика институту (РАО) ва Козоғистон Республикаси корекцион педагогикаси илмий марказининг моделини куллаш макул деб биламиз. Яъни тарихий шакилланган махсус таълим тизимидан воз кечмасдан, қисқартирмасдан аксинча умумтаълим билан узвий боғланиб ҳамкорликда инкйозв интеграция - таълимни ривожлантиришнинг миллий модулини яратиш мақсадга мувофикдир.

Республикамиз миқёсида имконияти чекланган болалар ва ўсмирларни инкйозив таълимга жалб этишнинг ҳуқуқий асосини мустаҳкамлаш билан бир қаторда амалий-экспериментал иш тажриблари ҳам олиб борилмоқда.

Модуль № 2

1.2. Инкйозив таълим асослари.

Инкйозив таълим (инглиз тилидан олинган бўлиб, **inclusive, inclusion**– уйғунлашмоқ, уйғунлаштириш, қамраб олмоқ, қамраб олиш маъноларини билдиради) ногирон ва соғлом болалар ўртасидаги тусиқларни (дискриминацияни) бартараф этиш, махсус таълимга мухтож болалар, (айрим сабабларга кўра ногирон бўлган) ўсмирлар ривожланишида учрайдиган нуқсонлар ёки иктисодий қийинчиликлардан қатъий назар ижтимоий ҳаётга мослаштиришга йўналтирилган умумтаълим жараёнига қўшишни ифодаловчи таълим тизимидир. Инкйозив таълимнинг сиёсати турлихил эҳтиёжли болаларни таълим олишини қўллапайди, ва ютуқга эришишига ёрдам беради ҳамда яхши ҳаёт қуришига имкон яратади. Инкйозив таълим \ бу давлат сиёсати бўлиб ногиронлиги ёки бошқа сабаблар туфайли махсус ёрдамга мухтож, тарбияси оғир, етим болалар, ВИЧ СПИЧ билан касалланган болалар ва ёшлар учун мослашувчан ва индивидуаллашган ёрдам тизимидир ва барча болаларни тенг кўришни кўзда тутадиган таълим. Яъни миллати, ирки, танасининг ранги, ижтимоий келиб чиқиши, оиласининг жамиятда тутган ўрни, манбаи, моддий ва маънавий ахволи, жисмоний ёки рухий ривожланишида камчилиги бўлишидан қатъий назар барча болаларни тенг кўриш, улардаги ҳар қандай имкониятни кадрлаш, ривожлантиришни кўзда тутадиган таълимдир.

Инкйозив таълим \ умумтаълим жараёнини ривожлантиради ва барча болаларга мос бўлган таълимни жорий қилади. Имконияти чекланган болалар таълим олишига оид қўшимча мосламаларни ташкил қилиб болаларни таълим олишига қулай шароит яратади.

Инкйозив таълим хархил эҳтиёжли болаларнинг таълим олишига қаратилган методологияни ривожлантиришга ҳаракат қилади. Инкйозив таълим турли эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ихчам турдаги дарс беришга ёндашадиган таълимни ишлаб чиқишни амалга оширади. Агарда инкйозив таълимни тадбиқ этишда дарс бериш, ўқитиш бир мунча самарали ва унумли бўлса унда нафақат имконияти чекланган болалар балки барча болалар ютади. Инкйозив таълим мактаблари болаларнинг билим олиш учун шахсий ҳуқуқларини ҳимоялайди (вахолангки улар ўқитилмасам). Бундай ёндашув дискриминацияни бартараф этади, камайтиради чунки болалар бир\бирлари билан мулоқот қилиш жараёнида узларининг ўқитилиш жараёнида турли эҳтиёжларга эга \ индивидуум эканликларини англайдилар.

Шарқнинг машхур алломалари Ибн Сино, Имом Бухорий, Абу Наср Фаробий, Алишер Навоий, Абдулла Авлонийларнинг тарбиянинг мақсадлари ҳар бир бола шахсининг ривожланишига таълимнинг таъсири туғрисидаги қарашлари инкйозив таълим ривожланишининг методологик базаси ҳисобланади.

Жуда узоқ вақт давомида махсус ёрдамга муҳтож болаларни умумтаълим муассасаларига нисбатан махсус сегрегацион таълим муассасаларида таълим тарбия бериш самарали деб ҳисобланиб келинди. **1970-1980 йилларга** келиб жаҳон миқёсида инсонпарварлик ва камситишларга йўл қўймаслик ғоясининг илгари сурилиши махсус эҳтиёжли болаларга эътиборнинг янада яхшиланишига олиб келди.

Имконияти чекланган болалар таълим \ тарбияси масаласи бугунги кунда энг долзарб масалалар сирасига айланиб бормоқда.

Махсус таълим, имконияти чекланган болалар учун таълим тизими сифатида ривожланган. Ушбу таълим имконияти чекланган болаларнинг эҳтиёжларини умумтаълим муассасаларида қондириб булмади деган тахминлар асосида қурилган. Махсус таълим бутун дунёда мактаб ёки интернат шаклида, шунингдек умумтаълим мактабларининг катта бўлмаган қисмлари сифатида фаолият юритади.

Имконияти чекланган болаларнинг махсус таълим тизимида ўқитилиши уларнинг мактабни тугатгач ижтимоий жамиятга мослашиб кетишларини қийинлаштиради. Шунингдек, уларнинг ўз оиласидан узоқда бўлишга мажбур қилади. Бу тоифа болалар боқимандаликка ўрганиб қоладилар, ўз - ўзига хизмат қилишларида қийинчиликларга дуч келадилар. Бундан ташқари жуда кўплаб махсус эҳтиёжли болалар таълимдан четда қолиб кетмоқдалар. Ҳозирги кунда Республикамизда алоҳида ёрдамга муҳтож болаларнинг ривожланиш даражаси, имконияти, нуқсон хусусиятлари ва қобилиятларига кура махсус ёки умумтаълим тизимида таълим олишини амалга ошириш мақсадида инклюзив таълим сиёсати амалга оширилмоқда.

Инклюзив таълим маданияти!

“Саламанка декларациясига мувофиқ хар бир ўқувчининг тафовут, хусусиятларини қўллаб қувватловчи ва маъқулловчи ислохот сифатида қарашади. Унинг мақсадлари, жинси, ирки, маданияти, ижтимоий миллати, дини, индивидуал имконият ва қобилиятидаги тафовутлар оқибатида юзага келадиган ижтимоий сегрегацияга йўл қўймаслик. Бироқ бу концепция универсал фойдаланиш учун яроқсиз бўлиб чиқди. Дунё бўйича мактабларда инклюзивга кўпинча умумтаълим мактабларида ногиронларни ўзларининг тенгдошлари билан бирга таълим олиш деб қаралади” (Жуди Кугельмас)

Бироқ инклюзив таълимнинг мазмун \ моҳияти тўғрисидаги билим ва маълумотлар ҳали жамиятда етарли эмас. «**Инклюзив**» ва «**интеграциялашган**» атамалари кўпинча бир хил маънода ишлатилади. Бироқ қарамасдан фалсафада ушбу тушунчалар орасида жуда катта фарқ бор.

Ногирон болани оддий шароитга жойлаштириш интеграцияга қараб қўйилган биринчи қадамдир. Имконияти чекланган болаларнинг умумтаълим муассасалари таркибига қамраб олиниши жаҳон миқёсида “**инклюзив**” ёки “**интеграцион**” таълим атамалари билан аталади. “**Интеграция**” атамасини аниқлаш мақсадида ушбу тушунчанинг таърифини берган Г.М.Каждаспаровнинг “Педагогический словарь” луғатига мурожаат қиламиз. Унда “гуруҳлар интеграциясига”, “гуруҳда шахслар аро муносабатларни тартибга солиш” сифатида қаралади шунингдек, жамоада фақатгина инсонпарварлик муносабатларни ва мазкур гуруҳда ижобий жамоатчилик фикрини яратилиши билан интеграцияни амалга тадбиқ этиш мумкин деб таъкидланади. Кейинги йилларда имконияти чекланган болаларни барча тенгдошлари катори умумтаълим тизимида таълим олишига жиддий эътибор берилмоқда ва инклюзив таълим матбуот ахборот воситалари оркали оммага кенг тарғибот қилинмоқда. Бу борада ота-оналар ҳам фарзандларини умумтаълим тизимидаги интеграциялашган ва инклюзив гуруҳ ва синфларда таълим - тарбия олишига уз истакларини билдиришмоқда.

Интеграциялашган таълим бу, -диққат марказида боланинг айнан мактабга келиб \ кетиш муаммоси турган, махсус эҳтиёжли боланинг мактабга қатнаш жараёнидир.

Интеграциялашган таълимда болага муаммо сифатида қаралади. Бу таълим тизимининг қуйидагича шакллари мавжуд:

- **А)Жисмоний интеграция.** Интеграциянинг бу шакли ногирон ва ногирон бўлмаган болалар уртасидаги жисмоний фаркни камайтиришга қаратилган. Оддий мактаб билан ёнма-ён жойда ногирон болалар учун махсус бўлим ёки синф ташкил қилиш мумкин.
- **Функционал интеграция.** Бу шакл ногирон ва ногирон бўлмаган болалар ўртасидаги функционал муаммоларни камайтиришга қаратилган.
- **Ижтимоий интеграция.** Итеграциянинг бу шакли ижтимоий муаммоларни камайтиришга қаратилган ва у ногирон ҳамда ногирон бўлмаган болалар ўртасидаги ўзаро алоқани қўллаб – қувватлайди.

Жамиятга интеграция қилиш кабилар.

Инклюзив таълимнинг мақсад ва вазифалари:

Инклюзив таълим тизимида қуйидаги мақсад ва вазифаларнинг ҳал этилиши талаб этилади:

- таълим муассасасида имконияти чекланган болалар ва усмирларнинг таълим олишлари учун зарурий психолого - педагогик, коррекцион шароитларни яратиш, уларнинг имкониятига йуналтирилган умумтаълим дастурлари ва коррекцион ишларни амалга ошириш орқали рухий ривожланиши, ижтимоий мослаштиришни амалга ошириш;
- укувчиларнинг таълимдаги тенглик ҳукуқини кафолатлаш;
- жамиятнинг ва оиланинг фаол иштирокида ногирон ва сағлом болаларнинг эҳтиёжларини қондириш, ижтимоий ҳаётга эрта мослаштириш;
- имконияти чекланган болалар ва усмирларни оилалардан ажрамаган ҳолда яшаш ҳукуқини руёбга чиқариш;
- жамиятда имкониятти чекланган болалар ва усмирларга нисбатан дустона ва меҳр-муҳаббатли муносабатни шакллантиришдир.

Юқоридаги вазифаларни тулақонли амалга оширишда энг биринчи галда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

Исонпарварлик нуктаи назаридан имконияти қуйидаги болаларни қуйидаги атамалар билан номланг	Тушунчанинг изохи
Имконияти чекланган бола	Умумий тушунча булиб, барча турдаги имконияти чекланган болаларга нисбатан ишлатилади
Махсус ёрдамга муҳтож бола	Умумий тушунча булиб, барча турдаги имконияти чекланган болаларга нисбатан ишлатилади
Махсус эҳтиёжли бола	Умумий тушунча булиб, барча турдаги имконияти чекланган болаларга нисбатан ишлатилади
Ақлий ривожланишида муаммоси булган бола	Бош миянинг органик жароҳатланиши натижасида ақлий ривожланиши тургун бузилган болалар
Куришда муаммоси булган бола	Куриш қобилияти, куриш уткирлиги қисман бузилган ёки кескин пасайган-кузиоғиж ёки заиф куришчи болалар
Харакатланишида муаммоси булган бола	Таянч ҳаракат аъзолари фаолиятида бузилишлар булган болалар
Эшитишида муаммоси булган бола	Эшитиш қобилияти қисман ёки кескин пасайган-заиф эшитувчи ҳамда қар болалар

Имконияти чекланган бола ҳам барча болалардек бола ҳисобланади ва у тан олиними, ҳурматга сазовор бўлишига ҳақли, шунинг учун уларни нуқсон билан аталиши номақбул ҳисобланади.

Бола, у қандай ҳолатда ва қандай имкониятга эга булишидан қатъий назар ҳар доим катталар ёрдамига муҳтождир. Уни ажратиш ёки алоҳида ном билан аташ инсонпарварлик нуқтаи назарига тугри келмайди. Агар имконияти чекланган болаларга нисбатан «аномал болалар», «ногирон болалар», «кур болалар», «кар болалар», «акли заиф болалар», «харакат таянч аъзолари фалажланган болалар» ва х. к. тушунчалар ишлатилиб келинди. Аммо ушбу тушунчалар имконияти чекланган болаларни ҳуқуқларини поймол қилади. Отаналарга ҳам салбий таъсир этади. Имконияти чекланган болалар нормал ривожланишдаги болалар каби топширик ва вазифаларни тезлик билан мукамал амалга ошира олмасаларда, аммо имконият даражасида бажара оладилар. Боланинг ҳуқуқларини химоя қилиш, уларга ижобий муносабатда булиш тарбиялашнинг муҳим усулидир. Шунинг учун ҳам таҳкирлашларга йул қуймаслик талаб этилади.

Инклюзив таълимнинг муаммолари.

Кўплаб давлатларда инклюзив таълимни жорий этиш бўйича давлат норматив ҳужжатларида қайд қилинмаганлиги;

Ногирон болаларга нисбатан салбий муносабат;

Имконияти чекланган болаларнинг ҳамжамиятда кўринмаслик муаммоси;

Имконияти чекланган болаларнинг мактабда кўринмаслик муаммоси;

Моддий маблағ муаммолари;

Таълим муассасаларини мослаштириш;

Синфда ўқувчилар сонининг кўплиги;

Камбағаллик;

Жинсий тафовутларга қараб камситиш;

Имконияти чекланган болаларнинг бошқаларга қарамлиги;

Фавқулудда вазиятлар, можаролар, қочоқлар;

Кадрлар масаласидаги муаммолар.

Ҳақли савол туғилади, нима учун имконияти чекланган болаларни инклюзив таълим тизимига жалб этиш керак?

Юқорида келтирилган далилларни ҳал этиб инклюзив таълим тизимига ўтишга қандай зарурият бор?

Дарҳақиқат, бу таълим тизими олдидаги муаммоларни ҳал этиш осон кечмайди. Аммо бу таълим тизимининг нафли жиҳати жуда кўп улар сирасига қўйидагилар киради:

- Инклюзив таълим қашшоқлик исканжасидан қутулишга имкон беради;
- Инклюзив таълим барча учун таълим сифатини яхшилайти;
- Камситишларни олдини олади;
- Инклюзив таълим янада инклюзивликка олиб келади. (Мактаблар ҳамма учун – Save the children – 2002й. 20\23 бет.)

Инклюзив таълимнинг принциплари:

1. Инсоннинг кадр қиммати, унинг қобилияти ва ютуғига боғлиқ эмас.
2. Ҳар бир инсон ўйлаш ва хис қилиш қобилиятига эга.
3. Ҳар бир киши эшитиш ва мулоқот қилиш қобилиятига эга.
4. Ҳар бир киши бир\бирига муҳтож.
5. Шахснинг тўлиқ ва ҳақиқий таълим олиши фақат реал ҳамкорликда амалга ошади.
6. Ҳамма кишилар ўз тенгдошларини қўллаб қувватлашга муҳтож.
7. Ҳамма таълим олувчиларни ютуқга эришишига уларнинг нимадир қила олмаслиги эмас, балки ниманидир қила олишидир.
8. Ҳамкорлик қилиш киши ҳаётини ҳар томонлама кўчайтиради.

Инклюзив таълим тизими қўйидаги таълим муассасаларни ўз ичига олади; мактабгача умутаълим, уму ўрта таълим, ўрта махсус касб\хунар ва олий таълим. Бу таълим

муассасаларнинг мақсади болаларнинг таълим олиши ва касб\хунарга тайёрлашда уларнинг ўртасидаги тўсиқликни бартараф этиб очиқ таълим муҳитини яратишдан иборат. Умумтаълим мактабларда алоҳида дастур ва дарсликлардан фойдаланиш имконияти бўлмайди. Инклюзив таълим тизими интеграциялашган таълим тизимидан узиниг мазмун – моҳияти, мақсади, вазифалари ва ҳаракат дастури билан фарқланади.

1.3 Инклюзив таълимга киритишнинг асосий тамойиллари.

Таълим тизимини жорий этиш ҳар доим маълум бир қонун қоидаларга, тамойилларга асосланишни талаб этади. Инклюзив таълим тизимини жорий қилишда эса қуйидаги тамойилларга асосланилади:

- 1). **Инклюзив таълимнинг эътироф этилиши.**
- 2). **Инклюзив таълимнинг барча учун очиқ бўлиши тамойили.**
- 3). **Боғланишнинг мавжуд бўлиши тамойили.**
- 4). **Марказлаштирилмаган бўлиши тамойили.**
- 5). **Инклюзив таълимда комплекс ёндашиши тамойили.**
- 6). **Инклюзив таълимда мослашувчанлик тамойили.**
- 7). **Малакавийлик тамойили.**

1). Инклюзив таълимнинг эътироф этилиши тамойили.

Бу тамойилнинг мазмуни шундаки, 1990 йилдан буён махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасалари тизимида ўқитиш борасида бир қанча жаҳон миқёсида декларациялар ва қарорлар қабул қилинди. Уларни жаҳоннинг кўплаб давлатлари эътироф этдилар. Аммо бугунги кунга қадар уларни ҳаётга жорий қилиш борасида кўплаб муаммолар мавжуд. Баъзи давлатларда эса умумий таълим борасида қонун ёки қарорлар қабул қилинганда ногирон болаларнинг таълим масаласи унга киритилмайди. Аммо инклюзив таълимни тан олиш фақатгина қонун чиқариш билангина боғлиқ бўлмайди. Дискриминация (одамларни ажратиш) ва ижтимоий нотўғри фикрлашга қарши курашиш энг муҳим нарсалар. Яъни инклюзив таълимни эътироф этган ҳолда, аҳоли ўртасида тарғибат-ташвиқот ишларини олиб бориш энг биринчи галдаги масаладир.

2). Инклюзив таълимнинг барча учун очиқ бўлиши тамойили.

Ўтган йигирма йил давомида махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасалари тизимида ўқитиш борасида сезиларли ишлар амалга оширилди. Аммо инклюзив таълим тизимини жорий қилиш асосан шаҳарлар миқёсида бўлиб қишлоқлардаги ҳудудларда ҳали-ҳамон махсус эҳтиёжли болалар таълимдан четда қолиб кетмоқда ёки қишлоқлардаги ота-оналар ногирон фарзандини шаҳарлардаги махсус муассасаларга қатнашларини таъминлаш учун қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Шунинг учун ҳам махсус эҳтиёжли болаларни инклюзив таълимга жалб этиш барча ҳудудларда барча махсус эҳтиёжли болаларни қамраб олган бўлиши таъминланиши лозим.

3). Боғланишнинг мавжуд бўлиши тамойили.

“Боғланиш”-бу сўзнинг заминида-оммавий биноларнинг сифати, айниқса ногирон болалар учун мактабларга киришнинг осон бўлиши кабилар ётади. Бола мактаб биносига (зинапоёлар аравачада юришга мослаштирилмаганлиги сабабли) кира олмаганми ёки мактаб хожатхонаси аравачада ҳаракатланувчиларга мослаштирилмаганлиги учун оддий мактабдан чиқариб ташламаслиги керак. Бу каби қулайликларни яратиш унчалик катта маблағ талаб қилмайди. Янги мактаб биноси ногирон болаларнинг эҳтиёжларини эътиборга олган ҳолда режалаштирилган пайтдан бошлаб қурилиши керак. Алатта ногирон болалар учун яхши бўлган қулайликлар нормал ривожланишдаги болалар учун ҳеч бир муаммо келтириб чиқармайди. Жисмонан боғланишларни яратиш инклюзив таълимнинг асосий муаммоларини ҳал этишга хизмат қилади.

4). Марказлаштирилмаган бўлиши тамойили.

Бу тамоилнинг мазмуни куйидаги иккита аспект ёрдамида ифодаланеди:

А). Инакюзив таълим хизматлари умумий таълим тизимининг интеграция қилинган қисми бўлиши керак.

Б). Инкюзив таълим тизимидги вазифалар маҳаллий таълим органларига жақвобгарлик ва бошқарувни юклаш учун марказлашмаган ҳолда олиб борилиши керак ва имкониятлар маҳаллий шароитларга мослаштирилиши лозим.

Оптимал интеграция эришиш учун марказлаштирилмаган бўлиш муҳимдир. Бу айниқса қишлоқ шароитларида айни муддао бўлади. Инкюзив таълимнинг вазифалари ногирон болаларга ўз ота-оналари билан бирга бўлиш, уларга худди тенгдошлари каби ўзларига яқин бўлган мактабларда таълим олиш имконини беради. Бу уларнинг шахсий сифатларининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Ногирон боланинг нормал ривожланишига ҳалақил бериш, ногиронликдан ҳам оғирроқ ҳолатларга олиб келиши мумкин.

5). Инкюзив таълимда комплекс ёндашиши тамойили.

Ногирон болаларга уларга ногирон деб фақатгина нуқсон жиҳатдан ёндашиши эмас, балки бу болаларга ҳар томонлама ёндашиш лозим. Бу эса махус эҳтиёжли болалар учун таълим масаласини режалаштираётган унинг бутун ҳаёти давомида юзага келиши мумкин бўлган эҳтиёжлини ҳисобга олган ҳолда тузишни талаб этади. Бундан ташқари инкюзив таълимда ногирон боладаги мавжуд нуқсонларни бартараф этиш, коррекциялаш, компенсация қилиш билан бир қаторда билим кўникмаларга эга қилиш, касб хунарга ўргатиш ишларини параллел равишда олиб бориш талаб этилади. Бу тамойилнинг моҳиятида махус эҳтиёжли болаларга илк ёш даврида эрта ёндашиш ҳам ётади. Махус эҳтиёжли болалар таълими бошланғич ва ўрта-махус таълимни олишлари блан яқунланмаслиги керак. Ногирон болаларнинг касб-хунарга таълими ва олий таълими ҳам амалга оширилиши таалаб этади. Чунки инкюзив таълим тизимининг вазифаларидан бири махус эҳтиёжли болаларни ҳар томонлама ривожлантириш, уларнинг барча ҳуқуқларини таъминлашдан иборатдир.

6). Инкюзив таълимда мослашувчанлик тамойили.

Бу тамойилнинг мазмуни шундаки, ўқув режа, дастур ва дарсиликлар махус эҳтиёжли болаларнинг имкониятларига мослашувчан бўлиши керак. Боланинг махус таълимга бўлган эҳтиёжлари ҳар қандай интеграция фаолиятининг асосини ташкил этиши керак. Шахс эҳтиёжларининг даражалари ва турлари ҳар хил бўлганлиги туфайли бундай фаолиятлар мослашувчан ўзгарувчан бўлиши талаб этилади.

7). Малакавийлик тамойили.

Махус эҳтиёжли болалар инкюзив тарзда ўқитилаётган синфларда юхори малакали ўқитувчиларнинг дарс бериши талаб этилади. Бундан ташқари инкюзив синф ўқитувчиси дефектлогия соҳаси бўйича ҳам малака оширган бўлиши керак.

Инкюзив таълим жорий қилинган мактабларда (муассасаларда) таълим жараёнини ташкил этиш тамойиллари.

- Махус таълим тамойиллари:
- Коррекцион йўналтирилганлиги;
- Нуқсонини аниқлаш, таълим беришда комплекс (клиник-генетик, нейрофизиологик, психолог\педагогик) ёндошиш;
- Нуқсонли функцияни эрта аниқлаб, тиббий\психологик жиҳатдан коррекциялаш;
- Умумий ўрта маълумот бериш, касбга йўналтириш ва ижтимоий ҳаётга тайёрлашга мослаштириш;
- Дифференциал\табақалаштириш ва олоҳида ёндошиш;
- Таълимнинг узликсизлигини таъминлаш.

Инкюзив таълимга бўлган эҳтиёжлар

Махус ёрдамга муҳтож бўлган болалар таълим-тарбияси уларни уқиш ва ёзишга ўргатиш муаммоларини ижтимоий ҳаётга мослаштиришга кумак бериш, бу ишларни

самарали амалга ошириш, махсус соҳа ходимлари ҳамда ногрон болалар ота-оналарига амалий ёрдам бериш каби масулиятли ишлар жумласига киради.

Махсус ёрдамга мухтож болаларнинг асосий муамоларини улар ўзлари яшаб туран муҳитдан, оиладан узоқда таълим тарбия бериш билан ҳал қилиб бўлмайди. Жамият ўз аъзоларига жавобгарликни ўз буйнига олмас экан, чеклаб қуйилган ҳуқуқ ва имкониятлар қайтариб берилмас экан ижтимоий интеграцияга эришиш қийин.

Махсус эҳтиёжли болаларнинг таълим \ тарбиясида тенгҳуқуқлилиқ муаммосини ҳал этиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир. Аммо бугунги кунда ҳам жуда кўплаб болалар турли хилдаги сабабларга кўра таълимдан четда қолиб кетмоқдалар. Инклюзив таълимга жалб қилишнинг ташкилий, илмий-услубий чораларини кўриб чиқиш, яъни мутахассисларни тайёрлаш, малакасини оширишга оид тадбирларни ишлаб чиқиш лозим. Алоҳида ёрдамга мухтож болаларни умумтаълим муассасаларига жалб қилишнинг икки асосий омили бор:

Биринчидан, алоҳида эҳтиёжга эга бўлган болалар ҳам соғлом болалар билан биргаликда ўзаро фаолият кўрсатишлари мумкин. Инклюзив таълим мақсадга мувофиқ тарзда ташкил этилса, махсус эҳтиёжли болалар ижтимоий томондан ҳимояланадилар, соғлом болалар эса ижтимоий адолат ва тенгликнинг тан олинishi буюклигини, ногирон болаларга нисбатан янада меҳрибон ва эътибор билан муносабатда бўлишни ҳис этадилар.

Иккинчидан, ногирон болалар ҳам соғлом тенгдошлари билан ёнма-ён ўқиш, тарбияланиш ҳуқуқига эга эканлиги.

Бу ишларнинг муваффақияти хар бир давлатнинг қонунларида акс этилиши зарур. Чунки, қонунлар, уларни керакли моддий ва маънавий ресурслар билан таъминланишини амалга оширишни кафолатлайди. Имконияти чекланган болалар-ўқувчиларга таълим беришда, ота-оналар, маҳаллалар педагоглар, мутахассислар ҳамкорлигида фаолият кўрсатишлари талаб қилинади ва мажбурий шарт ҳисобланади.

Алоҳида эҳтиёжли болалар ҳам соғлом тенгдошлари билан биргаликда ўз қобилияти даражасида фаолият кўрсатиш, таълим олиши, касб-хунар ўрганиши ва ривожланиши мумкин. Инклюзив таълим мақсадга мувофиқ тарзда ташкил этилса, махсус ёрдамга мухтож болалар ижтимоий томондан ҳимояланадилар, ижтимоий ҳаётда тенг ҳуқуқлилигини, ўз тенгдошлари билан бирга билим олишлари мумкинлигини ҳис этадилар.

Алоҳида эҳтиёжли болалар учун ташкил этилган сегрегацион-махсус, ёпиқ турдаги муассасаларда болалардаги мавжуд нуқсонлар анча-мунча юқори даражада коррекциялансада, аммо болаларнинг мактаб жамоасидаги тор доирага тушиб қолишлари натижасида ижтимоий жамиятга мослашиши, келажакда нормал ривожланишдаги боалалар қатори фаолият юритишларида жуда катта қийинчиликларга дуч келадилар. Махсус мактаблар мана шу жиҳатлари билан катта камчиликларга эга. Бундан ташқари махсус эҳтиёжли болаларни барча қатори кенг жамоатчилик даврасидан ажратган ҳолда яшашлари ҳам демократия нуқтаи назарига тўғри келмайди. Чунки махсус эҳтиёжли болалар ҳам барча қатори ҳақ-ҳуқуқларга эга.

Инклюзив таълим масаласи 90-йилларнинг диққат марказида бўлиб қолди. Жанубий Африка ва Жанубий Шарқий Осиёдаги интеграциялашган таълим дастурлари асосида якуний иш ҳужжатлари ўрганилиб чиқилди. Натижада барча давлатларнинг Таълим вазирликларида махсус мактаблар қошидаги алоҳида бўлимларга муқобил сифатида инклюзив ишлаш услублари қабул қилинди.

Инклюзив таълимга бўлган эҳтиёж унинг жамиятга ва махсус эҳтиёжли болалар учун қуйидаги нафли жиҳатлари мавжудлигидан келиб чиқади:

- инклюзив таълим махсус эҳтиёжли болаларга доимо ўз оиласи маҳалласи ва қариндош-уруғлари даврасида бўлишга имкон беради;
- инклюзив таълим барча учун, таълим сифатини яхшилашга олиб келадиган катализатор бўлиб хизмат қилиши мумкин;

- болаларни оиласидан, ўйидан узоқда бўлган интернатларга жойлаштириш уларнинг ўйи, оиласи ҳамжамият ҳаётига иштирок этиш ҳуқуқига тўқинлик қилади;
- ўйидан, оиласидан, ота\она меҳридан узоқда бўлган бола дийдаси қаттиқ бўлиб ўсади. Чунки оила тарбиянинг бош марказидир.

Махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасаларига қабул қилиниши ўқувчиларни янада болага қаратилган фаолроқ ва кўпроқ ўқувчиларни қамрайдиган янги ўқитиш услубларини ишлаб чиқишга ундайди. Бунинг нафи эса ҳамма болага тегади.

Жамиятда ногиронларга нисбатан янглиш фикр ва муносабат мавжуд. Улар ҳақида маълумотларнинг камлиги ва уларга ёшлигидан махсус муассасаларда ёпиқ тарзда таълим \ тарбия берилиши бунга сабаб бўлиши мумкин. Бундай муносабатни йўқотиш ёки камайтириш анча мушкул ишдир. Лекин тажрибадан шу нарса маълумки, катталарга нисбатан болалар фарқли ва ўхшашлик жиҳатларни тезроқ англаш эканлар. Агарда махсус эҳтиёжли болалар нормал ривожланишдаги болалар билан биргаликда таълим \ тарбия олсалар, бу барча болаларни ногиронларга нисбатан ўзлари сингари бола эканликларини англаб, камситмасликларини таъминлаган бўлар эди.

2.Боб. Инклюзив таълим сиёсатининг халқаро ҳуқуқий асослари.

2.1. Инклюзив таълимнинг халқаро ва Ўзбекистондаги асослари.

Инклюзив таълим алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни меъёردа ривожланишдаги болалар билан тенг ҳуқуқлилиқ асосида таълим \ тарбия олишларини таъминлайди. Шунинг учун ҳам аҳамиятлидир.

БМТ томонидан **1948** йилда қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси”да “Таълим олиш ҳар бир инсоннинг асосий ва ажралмас ҳуқуқи” эканлиги алоҳида эътироф этилган.

“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси” барча инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлар экан, бу Декларациянинг барча бандлари махсус эҳтиёжли инсонларга ҳам тегишлилиги аниқланди.

Ногирон шахсларнинг ҳуқуқларини янада мустаҳкамлаш ва кафолатлаш мақсадида БМТ **1975** йилда “Ногирон шахслар ҳуқуқлари тўғрисида”ги Декларацияни қабул қилди. Мазкур Декларацияда таъкидланишича: “Ногиронлар шахсиятини ҳурмат қилиш ҳуқуқи уларда туғилиши билан мавжуд бўлади. Ногиронликнинг келиб чиқиши, табиати ва жиддийлик даражасидан қатъий назар, фуқаро ўз ёшидаги тенгдошлари билан бир хил ҳуқуқларга эгадирларким, шу билан бирга улар мумкин қадар тўлақонли яхши ҳаёт кечириш ҳуқуқига ҳам эга” (“Ногирон шахслар ҳуқуқлари тўғрисида”ги Декларация, **3-модда**).

Худди шундай болаларни ҳуқуқларини муҳофаза қилиш мақсадида БМТ **1989** йилда “Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция”ни қабул қилди. “Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” болаларнинг ҳуқуқларини ҳамма жойда ҳимоялаш мақсадида ишлаб чиқилган инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро шартнома ҳисобланади. У қарийб бутун жаҳон мамлакатлари томонидан ратификация қилинган. Конвенцияни ратификация қилган 191 мамлакат кўнгилли тарзда зиммаларига “Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” қоидаларини маъмурий қонунчилик, суд ва бошқа чора-тадбирлар ёрдамида ҳаётга татбиқ этиш мажбуриятини олдилар.

“Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” комплекс ва кўп қиррали характерда бўлиб, бу барча болалар учун инсон ҳуқуқларининг фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий сингари жабҳаларни таъмин этадиган ягона Конвенциядир.

Бу конвенция қатъий фаолият кўрсатади. Барча ҳукуматларни ҳамма болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиш учун саъй \ ҳаракатлар қабул этишга чақиради. Шунингдек, бу Конвенция яхлитдир, чунки унда таъкидланишича, барча ҳуқуқлар муҳим, муштарак, бир-бирларига боғлиқ ва тенгдир. “Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” барча болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Мазкур Конвенциянинг **2-моддасида** “Болалар, уларнинг ота-оналари, боқувчиларининг ирқлари, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ва бошқа эътиқоди, миллий, этник ёки ижтимоий келиб чиқиши, моддий аҳволи, соғлиғи, қандай ҳолатда туғилганликлари ва бошқа ҳолатларидан қатъий назар камситишларга маҳкум этилмасилиги керак”-деб қатъий белгиланган. Демак, бу Конвенциядаги барча ҳуқуқлар махсус ёрдамга муҳтож болалар учун ҳам тегишли бўлиб, уларга барча болалар қатори тенг муносабатда бўлиш кафолатланади. Шундай экан, “Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” махсус эҳтиёжли болаларнинг таълим олиш ҳуқуқини ҳам кафолатлайди. Айнан **28-модда** “Таълим инсоннинг сиёсий ҳуқуқи”, деб номланган бўлиб, унда иштирокчи давлатлар барча болаларнинг илм олиш ҳуқуқини эътироф этадилар, ҳамда ана шу ҳуқуқни тенг имкониятлар асосида амалга оширишга аста \ секин эришиш мақсадида, бепул ва мажбурий бошланғич таълимни жорий этадилар,- дейилган. Ушбу модда махсус эҳтиёжли болаларнинг ҳам таълим олишларини, улар учун ҳам таълимнинг мажбурий эканлигини кўрсатиб турибди. “Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” махсус эҳтиёжли болаларнинг ҳам барча ҳуқуқларини кафолатлар экан, “барча ҳуқуқлар барча болаларга” тамойили эътироф этилиши маълум бўлди. Шунингдек, “Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция”нинг 23-бандида махсус эҳтиёжли болаларнинг таълим \ тарбияси хусусида қисқа ва аниқ қилиб қуйидагича таъкидланган: “Ногирон боланинг махсус эҳтиёжларини аниқлаб, унинг ижтимоий ҳаётга қўшилиши ва шахс сифатида ривожлана олишига етакловчи восита ҳисобланган таълим олишга ҳар томонлама ёрдам берилиши лозим”. Бу қоидадан шу нарса аён бўладики, махсус эҳтиёжли болалар ҳам жамият ҳаётида тўлиқ иштирок этиши, маданиятга ҳамоҳанг бўлиб ўсиши, унинг бойликларидан, гўзаллигидан баҳра олиб жамиятнинг ривожига ҳисса қўшишларининг аҳамияти жуда каттадир. Мана шундай имкониятлардан фойдаланиш ва жорий этишда махсус таълим муассасаларининг таълим тизими ва мазмуни талабга жавоб бермайди. Шунинг учун ҳам инсонпарварлик нуқтаи назаридан жаҳондаги кўплаб мамлакатлар махсус-сегрегацион таълим тизимини инкор эта бошлади. Бунинг натижасида эса **1990** йилда Таиландда ўта муҳим Умумжаҳон Конференцияси бўлиб ўтди. Бу конференцияда “Таълим ҳамма учун ” Умумжаҳон Декларацияси қабул қилинди. “Таълим ҳамма учун” Умумжаҳон Декларациясини дунёнинг 155та давлат ҳукуматлари ва 150дан ортиқ нодавлат ташкилотлари қабул қилдилар. “Таълим ҳамма учун ” Умумжаҳон Декларацияси ҳар бир боланинг тўлақонли ва мукамал таълим олишини кафолатлади.

Ушбу Декларацияда қуйидагича баёнот қабул қилинган: “Мактаблар болаларнинг имкониятига қараб эмас, иш сифати ва мактаб таълимига жавоб бериши билан характерланади. Улар қуйидагилардан иборат:

- ҳар бир боланинг ҳуқуқи оммавий мактабда таълим \ тарбия олишни талаб этади;
- ўқитишнинг метод ва методикалари боланинг нуқсонига қараб танланади;
- мактабда тўлалигича коррекцион педагогик ёрдам ташкил этилади;
- болалар тўғрисидаги қарор комплекс тарзда қабул қилинади;
- боланинг ҳар бир шахсий ҳуқуқи кафолатланади;
- мактабда интеграция тамойилига ўқув режанинг асоси сифатида қаралади;
- инклюзив мактабларнинг моддий таъминоти яхшиланади”.

“Таълим ҳамма учун ” мақсадларини амалга ошириш ва махсус ёрдамга муҳтож болаларнинг тўлақонли мукамал таълим олишларини таъминлаш мақсадида 1994 йилнинг 7-10 июнь кунларида Испания давлатининг ва ЮНЕСКОнинг ёрдамида Саламанка шаҳри (Испания)да иккинчи йирик Умумжаҳон Конференцияси бўлиб ўтганлиги аниқланди. Мазкур Конференция “Саламанка Декларацияси ва алоҳида ёрдамга

мухтож болалар таълимнинг келгусида ижросини таъминлаш Рамкаси” деб аталиб, шу йили “Саламанка баёноти ва иш фаолият Режаси” номи билан унинг иш мазмуни нашр этилди. Бу хужжатда ҳуқуқлар бўйича баёноتلар мазмунларини ёритувчи фикрлар баён этилган. Саламанка баёноти ва иш фаолияти Режасининг асосий етакчи тамойили шундан иборатки, мактаблар барча болаларни, уларнинг жисмоний, ақлий, ижтимоий, ҳиссий, тили ва бошқа хусусиятларидан қатъий назар ўқишга қабул қилишлари лозим. Мазкур хужжатда таъкидланишича:

“Ҳар бир бола таълим олиш ва ўзига мувофиқ даражада билимга эришиш ҳуқуқига эга:

- Таълим тизими ва таълимий дастурлар турли хил хусусият ва эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда тузилиб, шу ишга йўналтирилсин. Махсус ёрдамга мухтож болалар учун оддий мактабларга бориш имконияти яратилсин;

- Махсус ёрдамга мухтож болалар билан ишлаш оддий мактабларнинг иш фаолияти доирасига кирар экан, бу жараён қуйидаги мақсадларга эришишнинг энг самарали воситаси бўла олади:

- Ажратиб қўйиш иллатига қарши кураш;

- Дўстона инсонпарвар жамоаларни яратиш, ўз таркибига махсус эҳтиёжлари бўлган шахсларни олган жамиятни куриш;

- Барча болаларнинг таълим олишига эришиш” (Саламанка баёноти 2-банд);

Саламанка Баёноти ва Иш фаолияти режасида “Таълим ҳамма учун” шиори илгари сурилмоқда. “Таълим ҳамма учун” шиори деганда ногирон бўлган ёки жамият ичида ажратиб қўйилган гуруҳлардан келиб чиққан болаларнинг ҳам тенгҳуқуқлилик асосида таълим олишлари тушунилади.

Ушбу ҳаракат режасининг таҳлили шуни кўрсатадики, асосланадиган муҳим тамойили қуйидагилардан иборат:

“Мактаблар жисмоний, ақлий, ижтимоий, эмоционал, тилидаги ёки бошқа нуқсонларидан қатъий назар ҳамма болаларни қабул қилиши керак. Уларга руҳий ва жисмоний нуқсонли бор болалар, бошпанасиз болалар, кўчманчи халқларга тегишли бўлган болалар, этник ёки маданий камчиликни ташкил этган оилаларнинг болалари киради” (Ҳаракат Режасига кириш 3-чи банд).

- Саламанка Баёноти ва Иш фаолият Режасида махсус эҳтиёжли болаларга умумтаълим тизими шароитида инклюзив таълим бериш лозимлиги алоҳида таъкидланиб, ҳар бир боланинг бошқаларникига ўхшамаган ўз эҳтиёжлари мавжудлиги, шунингдек, ҳар бир бола яшаш жойига яқин бўлган мактабга бориш ҳуқуқига эгаллиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Бундай мактабларнинг асосий мақсади барча болаларга самарали таълим берибгина қолмай, махсус эҳтиёжли болаларга нисбатан инклюзив ва илиқ муносабатли жамият яратиш, дискриминацион ўзгаришларга барҳам беришдир.

Саламанка Баёноти ва Иш фаолият Режасининг ишлаб чиқилиши жаҳон миқёсида “Таълим ҳамма учун” мазмунидаги таълим сиёсати илгари сурилиб, махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим тизими шароитида ўқитишнинг йўллари белгилаб берилди. Аммо бу таълим тизимининг мазмун-моҳиятини янада аниқроқ ва мустаҳкамроқ ҳуқуқий жиҳатдан асослаш, қатъий белгилаб бериш лозим эди. Шунинг учун ҳам 2000 йилнинг 26-28 апрел кунлари Дакарда таълим тўғрисида халқаро Форум қатнашчилари томонидан “Дакар ҳаракат дастури”ни қабул қилганликлари таҳлил этилди. Улар 10 йил олдин қабул қилинган “Таълим ҳамма учун” Халқаро Декларация (Джомтъен-Таиланд-1990 йил) ни қайта тасдиқлаб, ратификация қилдилар. Дакар ҳаракат дастури “**2000 йилга** қадар жаҳон миқёсида таълим ҳамма учун амалий фаолиятининг даражасини баҳолаш” мақсадига асосланганлиги. Бу баҳолашда, ҳар бир давлат ўзининг таълимини барча болалар учун тامينланганлик даражасини таҳлил қилиб чиқиш вазифаси топширилди. Таҳлил асосида ҳар бир давлат 6 та ҳудудий Конференцияларни ўтказиш давомида **1990-2000 йилларда** эришган ютуқларини Джомтъенга етказиб туриши лозим деб белгиланди.

Дакар ҳаракат режа дастурига кирган барча давлатлар **2002 йилга** қадар “Таълим ҳамма учун” режасини мукамал тузиб, **2015 йилга** қадар бу таълим тизимини амалиётга тўлиқ жорий этишлари лозим деб топилди. Ушбу ҳаракат режаси таркибига кирувчи давлатларнинг барчаси “Ҳар бир инсонга ва ҳар бир жамиятга” шиори остида барча инсонлар ва болалар таълимини тўлақонли таъминлаш мажбуриятини оладилар. Бу ҳаракат дастурида “Таълим хавфсиз, сифатли, боланинг соғлиғини ҳимоя қилиб, мустаҳкамлайдиган, ҳамма учун бирдек, инклюзив тарзда ва барча зарурий ресурслар билан таъминланган бўлиши лозим. Ўқитувчилар савияси ва ўқув режалар “Таълим ҳамма учун” мақсадларига жавоб бериши керак”-деб белгиланган.² Учинчи минг йиллик арафасида ўтказилган мазкур Дакар Умумжаҳон Конференциясида халқаро ва миллий меъёрий ҳужжатларда эътироф этилган таълим олишдаги тенглик амалда кенг татбиқ этилаётганлиги алоҳида таъкидланди.

Бу Декларация қуйидагича баёнот қилинди:

➤ Ҳар бир инсон: бола, ўсмир ва катталарнинг ҳар бири таълим олишлари шарт ва бу таълим унинг асосий ўқув имкониятларига эга бўлиши лозим;

Нуқсонли болаларнинг ўқув имкониятлари асосий ўринда туради. Барча нуқсонли болаларнинг нуқсонларини эрта аниқлаб таълимга жалб қилиш имкониятини топмоқ керак. Шундай қилиб, юқорида келтирилган барча ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар, халқаро форум Конференциялар асосида махсус эҳтиёжли болалар ҳамжамиятнинг тўлақонли ва тенгҳуқуқли аъзоси эканлиги эътироф этилиб, улар таълимида алоҳида янгича ёндашув майдонган келди. Ушбу таълим шакллари инклюзив ва интеграцион таълим деб аталди.

“Ногирон шахслар ҳуқуқлари тўғрисида”ги Декларациянинг мазмунидан шу нарсани тушуниш мумкинки, ногирон фуқаролар учун жамият ҳаётида тўлиқ иштирок этиш кафолатланади. Аммо мазкур декларацияда ногирон болалар, уларнинг таълим олиш имкониятлари ва барча давлатлар томонидан имконияти чекланган болаларнинг ҳуқуқлари батафсил ёритилганлиги аниқланди. Бу хусусда Сулейменова Р.А. фикрича “Агарда ногирон болаларнинг уз жамоалари ва бутун жамият ижтимоий ҳаётига жалб этиш имкониятлари рад этилса уларнинг имкониятлари кескин камаяди”

“Таълимнинг узлуксизлиги, янги глобал иқтисодиётнинг калитидир. Таълим ривожланиш, ижтимоий тараққиёт ва инсон озодлиги учун туб аҳамиятга эга” деб таъкидлайди.

Жуда кўплаб давлатларда махсус ёрдамга муҳтож болаларни юқори натижали камол топтиришда компенсатор имкониятларни ривожлантириш ҳамда ижтимоий мслаштиришни тўлалигича йўлга қўйиш мақсадида умумтаълим мактабларида таълим бериш илмий ва амалий давлат сиёсати режасига киритилди. “Таълим тизими шундай бўлиши кераки деб ёзади Л.С.Виготскийнинг фикрича нуқсонли боланинг тарбиялашнинг вазифаси боладаги нуқсонларни компенсация қилиш ва унинг ҳаётга интеграциясини таъминлаш деб ҳисоблайди ва бунинг учун шундай таълим тизимини яратиш керакки махсус ёрдамга муҳтож бола ўқиш жараёнида хар томонлама ривожлансин. Яъний Л.С.Виготский умумий ва махсус таълимни уйхунлаштирадиган таълим тизимини ташкил этиш\махсус ёрдамга муҳтож болаларни умумтаълим тизимида ўқитишни этироф этган³.

1.«Дакарские рамки действий»-Франция 2000 йил, 20-21 бетлар).

2.Сулейменова Р.А., Хақимжонов Г.А., “Зарубежнқй и отечественнқй опқт включеная детей со специальнкми нуждами в общеобразовательнқй процесс проблемк и пути решения”\ Алмаата\ 2001й , 19чи бет.

3

ИНКЛЮЗИВ ТАЪЛИМНИНГ ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Жаҳон миқёсида

Ўзбекистонда

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон
Декларацияси (1948 йил)

“Ноғиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш
туғрисида” ги Қонун (1991 йил)

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон
Декларацияси (1968 йил 26 моддаси)

Ўзбекистон Республикасининг
конституцияси (1992 йил)

БМТнинг ақлий жихатдан орқада
қолган шахсларнинг ҳуқуқлари
туғрисидаги Декларацияси (1971 йил)

Ноғирон ҳуқуқлари туғрисидаги
декларация (1975 йил)

БМТнинг Осиё ва Океания мамлакатлари ногиронларига нисбатан тадбир дастурлари (1983 йил)

“Болалар ҳуқуқлари туғрисида” ги конвенция (1989 йил 23\28 моддаси)

“Таълим ҳамма учун” Умумжаҳон Декларацияси (1990 йил)

Ногиронлар учун тенг имкониятларни таъминлаш бўйича Стандарт қоидалар (1993 йил)

Саламанка Баёноти (1994 йил)

Дакар Декларацияси (2000 йил)

“Таълим ҳамма учун” Миллий дастур режаси (2003 йил)

“Имконияти чекланган болалар ва усмирлар учун Инклюзив таълимда муваққат Низоми ” (2005 йил)

“Ижтимоий ҳимоя йили” Давлат дастури

(2007 йил)

“Баркамол авлод” Давлат дастури 2010 йил

“Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2008 йил

Инклюзив таълимнинг Ўзбекистондаги ҳуқуқий асослари.

Юқорида келтирилган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасида инклюзив таълимнинг жорий этилиши учун асос бўлиб ҳисобланади. Жумладан; “Таълим ҳамма учун” дастурининг бажарилиши, Ўзбекистонда таълим олиш ҳуқуқининг қонунчилик асосини:

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992 йил; 41-модда)
- “Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисидаги” қонун (19, 27-моддалар)
- “Таълим тўғрисида”ги қонун (1997 йил, 22, 23-моддалар)
- “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонун (2008 йил; таълим олишдаги тенг имкониятлар ва алоҳида кафолатлари, 28, 29-моддалар)
- Кадрлар тайёрлаш миллий дастури (ўқувчиларни қобилият ва имкониятларига мувофиқ ўқитишга дифференцион ёндашув)
- “Ижтимоий ҳимоя йили” давлат дастури (4.2-модда), “Ёшлар йили” Давлат дастури.
- “Соғлом авлод” давлат дастури (2000 йил)
- “Ижтимоий ҳимоя йили” давлат дастури (2007 йил)
- “Баркамол авлод йили” давлат дастури (2010 йил) ва бошқалар

Инклюзив таълимнинг барқарорлигини таъминлаш мақсадида “Таълим тўғрисида”ги қонуннинг янги таҳририга имконияти чекланган болаларни умумтаълим жараёнига интеграциялаш мақсадида умумтаълим мактаблари, мактабгача таълим муассасаларида инклюзив гуруҳ ва синфларнинг ташкил қилинишини тартибга солувчи модда киритилган.

Ўзбекистонда интеграциялашган (инклюзив) таълимни ривожлантириш бўйича сиёсати куйидаги тамойилларга асосланади:

- интеграциялашган (инклюзив) таълимни имкониятлари чекланган болаларнинг барқарор ривожланиши, реабилитацияси, жамиятда мослашуви ва интеграциясининг муҳим омили сифатида тан олинishi;
- интеграциялашган (инклюзив) таълимни сақлаб қолиш ва ривожлантириш мақсадида барча стратегик кучлар, давлат ва нодавлат тузилмалар, кенг жамоатчиликнинг жисплашиши;
- интеграциялашган (инклюзив) таълимнинг ҳамма учун очиқлиги, таълим тизимининг ўқувчиларнинг ривожланиш салоҳиятлари, ўзига ҳос хусусиятлари ҳамда таълим эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда мослашуви;
- имкониятлари чекланган болаларни умумий таълимга интеграциялаш мақсадида таълим муассасалари, ота-оналар, жамоатчилик ташкилотларининг фаолиятини бошқариш ва мувофиқлаштириш механизмларини яратиш;
- интеграциялашган (инклюзив) таълим муассасалари учун махсус ўқув режалари, ўқув-услубий комплекслар ишлаб чиқиш;
- ўқувчиларда теварак-атрофдагилар, тенгдошлари билан ўзаро ижобий муносабатларнинг ўрнатилиши, атрофдаги кишиларда коммуникабеллик ва бағрикенгликни ривожлантириш;
- имкониятлари чекланган болаларни уларнинг эҳтиёжлари ва имкониятларига қаратилган сифатли таълим олишида давлат томонидан қўллаб-қувватланиши;

Ўзбекистоннинг интеграциялашган (инклюзив) таълим соҳасидаги сиёсати ёш фуқароларнинг таълим олишлари учун оптимал шароитлар яратилишига қаратилади ва куйидаги мақсадлар бажарилишига йўналтирилади:

- боланинг ўзига хос таълимга эҳтиёжларини мумкин қадар эрта (хаётининг дастлабки ойларидан) аниқлаш;
- ўзига хос таълим эҳтиёжлари мавжуд болаларнинг барчасини таълимга жалб этиш;
- имкониятлари чекланган болаларни соғлом тенгдошлари қаторига интеграциялаш учун шароитлар яратиш;
- имкониятлари чекланган шахсларнинг ўзига хос таълим эҳтиёжларини қондириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш;
- инклюзив таълим муҳитида ишлаётган педагогларга малакали услубий ёрдам кўрсатиш ва рағбатлантириш;
- уйғун ривожланган авлодни тарбиялашга қаратилган давлат сиёсатини таълим воситалари ёрдамида қўллаб-қувватлаш;

Мазкур мақсадларга эришиш, куйидаги вазифалар мажмуасининг амалга оширилишини тақозо этади:

- имкониятлари чекланган болаларнинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб, махсус интеграциялашган (инклюзив) таълим мазмунини илмий-услубий жиҳатдан ишлаб чиқиш;
- махсус интеграциялашган (инклюзив) таълимни унинг барча поғоналарида ташкил этиш, бошқариш ва мувофиқлаштириш принциплари ва механизмларини ишлаб чиқиш;
- махсус интеграциялашган (инклюзив) таълимнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, унинг меъёрий ҳуқуқий жиҳатдан таъминотини таълим сиёсатининг мақсад ва вазифаларига мослаштириш;
- болаларнинг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда сифатли таълим олишда тенг имкониятларга эга бўлишнинг давлат томонидан кафолатининг амалга оширилишини таъминлайдиган ташкилий-бошқарув механизмларини яратиш;
- махсус интеграциялашган (инклюзив) таълим муассасалари учун педагогик кадрларни тайёрлаш, малакасини ошириш ишларини такомиллаштириш;
- махсус интеграциялашган (инклюзив) таълим муаммоларини илмий-назарий ва илмий-услубий нуқтаи назардан ишлаб чиқилишини таъминлайдиган илмий-педагогик кадрларнинг касбий тайёргарлиги ва малакасини ошириш;
- Ўзбекистоннинг бу фаолиятга давлат, жамоатчилик ташкилотлари, ота-оналарни кенг жалб қилишга қаратилган таълим сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишнинг давлат-жамоатчилик механизмларини ривожлантириш;
- минтақаларнинг имкониятларидан келиб чиқиб, интеграциялашган (инклюзив) таълим ҳолати ва ривожланиш тенденцияларини мониторинг қилиш тизимини яратиш;
- интеграциялашган (инклюзив) таълим соҳасида ўқитувчилар, ўқувчилар, ота-оналар, жамоа ташкилотлари ходимлари учун ўқув методик мажмуалар ва оммабоп адабиётларни яратиш;

Имкониятлари чекланган болаларнинг, ҳоҳ у махсус мактаб, мактабгача муассасалар бўлсин, ҳоҳ умумтаълим муассасалари қошидаги синф ёки гуруҳлар бўлсин, ҳоҳ уйда таълим олиш бўлсин – ўқитишнинг барча шакллари–таълим соҳасига жалб қилиниши маълум жиҳатдан интеграция жараёни ҳисобланади, чунки ўқиш даврида ва ундан кейин ҳам бу болалар бошқа болалар, шу жумладан умумтаълим муассасаларда таълим олаётган болалар билан ўзаро мулоқотда бўладилар, уларнинг ижтимоий мослашуви ва жамиятга уйғунлашуви таъминланади. Бироқ, таълим олиш учун мос шарт-шароитларни танлаш ҳар бир боланинг ва ота-онасининг ҳуқуқи ҳисобланади. Психологик-тиббий-педагогик комиссия мутахассислари зиммасига боланинг руҳий-жисмоний ҳолатини ўрганиш ва ташхис қилиш вазифаси юкланган бўлиб, болани ҳар томонлама текшириш натижасида болаларни ўқитиш ва уларга мос келадиган таълим шароитини аниқлашга доир тавсиялар

берилади. Шундай қилиб, ўзига хос эҳтиёжлари бўлган боланинг умумтаълим соҳасига самарали жалб қилиниши учун қуйидагилар зарур:

- боланинг ривожланишида ижобий натижаларга эришишга имкон берадиган коррекцион тадбирларни эрта ёшдан бошлаш
- умумий таълимга жалб қилинган ҳар бир бола учун тиббий-психологик-педагогик кузатувни, яъни мутахассисларнинг доимий ёрдами ташкил этиш;
- рухий-жисмоний ривожланиши ва таълим эҳтиёжларидан келиб чиқиб, имкониятлари чекланган ҳар бир боланинг соғлом болалар билан биргаликда тарбия ва таълим олишининг зарур шакллари танлашни таъминлаш;

Боланинг таълим тизимига жалб қилинишининг бирор кўриниши у учун оддий ва фойдали бўлиши даркор, айти пайтда бу инклюзив таълим маромида ривожланаётган тенгдошларнинг сифатли таълим олишига ҳалақит бермаслиги лозим.

Шунингдек, ушбу ҳужжатлар асосида **2003 йилда** Республикада “Талим ҳамма учун” Миллий дастури ишлаб чиқилди. “Таълим ҳамма учун” дастурининг Миллий режаси ЮНЕСКОнинг маслаҳатлари ва моддий кўмаги билан **2000 йилги** Дакар шартномаларига мос бўлиб, сиёсатчилар, таълим тизими, вазирлик ва идоралар раҳбарлари, педагоглар, жамоат арбоблари, Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш муаммолари билан қизиқувчи барча шахслар учун мўлжалланган. Мазкур режада Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизимини “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури –“Таълим ҳамма учун” Миллий Режасининг концептуал ўзаги асосида ислоҳ этиш муаммолари ва истиқболлари таҳлил қилинган. ЮНЕСКОнинг “Таълим ҳамма учун” лойиҳасида баён этилган мезонларга мувофиқ таълим соҳасидаги муаммолар Режада алоҳида қуйидагича ёритилган.

Умумий қоидалар.

ҲМР-ТХУ таянч тамойили (шахс устуворлиги)га таянган бўлиб, ҳар бир гўдак, ўсмир ва ёши катта инсон ўзининг таянч таълимга бўлган эҳтиёжларини сўзсиз тан оладики, ушбу тушунча энг юқори ва тўла маънода қониқиш, янги дунёни билишга ўрганиш, ҳаракат қилиш бошқалар билан биргаликда яшаш ва кун кўриш имконини берувчи таълим олиш ҳуқуқига эгадир. Шунингдек, ҲМР-ТХУнинг мақсади-ҳар бир инсоннинг иқтидори ва имкониятларини очиш, ўқийётганлар шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълимни таъминлашдир, токи одамлар ўз ҳаётларини яхшилаб, ўз жамиятларини туза олсинлар”

Бундан ташқари ушбу Режанинг III.9 қисми “Махсус эҳтиёжли болаларни ўқитиш”, деб номланган бўлиб, унда махсус таълим тизимининг бугунги кундаги барча жабҳаларининг аҳволи ёритиб ўтилган.

Шунингдек, VI. Банд ҳам махсус таълим хусусида бўлиб унда қуйидагича баёнот қилинади:

1). Қонунчилик ва меъёрий ҳуқуқий базани такомиллаштириш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш режалаштирилди:

а. “Ривожланишда жисмоний ва рухий нуқсонлари бўлган болаларнинг узлуксиз таълими тўғрисидаги Низом”ни тасдиқлаш;

б. “Махсус эҳтиёжлари мавжуд болаларни хонадонларда ўқитиш” тўғрисида Низом ишлаб чиқиш;

с. Махсус ёрдамга муҳтож болалар коррекцион таълими давлат стандартларини ишлаб чиқиш ҳамда тасдиқлаш ва бошқалар.

2). Махсус таълим ва тарбия мазмунини такомиллаштириш бандининг бош масаласи инклюзив таълим тизимидир:

а. болалар боғчалари ва мактабларида инклюзив таълим стратегиясини амалга ошириш. Умумтаълим мактаб ўқитувчилари билан махсус мактаб ўқитувчиларининг ҳамкорликда ишлашига эришиш;

б. “Таълим тўғрисида”ги Қонунда инклюзив таълимни қўллаб-қувватловчи молиявий воситаларни ҳаракатлантирувчи механизмларини асослаш ва қонуний тасдиқлашни кўзда тутиш мақсадга мувофиқ.

с. имконияти чекланган мактабгача ёшдаги болаларнинг скрининг ҳолатини аниқлаш. Имконияти чекланган болаларни умумтаълим мактабларига жалб этишда улардаги нуқсонларнинг тури ва даражаси, шу ҳудуддага шароитлардан келиб чиққан ҳолда босқичма-босқич амалга ошириш.

Ташхис марказлари ходимлари иш фаолиятига боғча ва мактабларга инклюзив таълим стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мажбуриятини киритиш кабилар.

IX. йўналишнинг IV. банди инклюзив таълим тизимини ўқув услубий томондан такомиллаштириш хусусида бўлиб, унда қуйидагилар баён этилган:

а. оддий синфларда махсус эҳтиёжли болаларни ўқитиш режалари, баҳолаш ва синфдан синфга ўтказиш тизимини соддалаштириш;

б. мактабларнинг дарсликлар, услубий қўлланмалар, дастурларга эҳтиёжини аниқлаб, мазкур адабиётларни етказиб бериш, дарсликлар мазмунини такомиллаштириш (**2003-2005 йиллар**);

с. инклюзив мактаб ўқитувчилари ва ўқув режалари зиммасига юклатилган вазифаларни қайта кўриб чиқиш, таълим стандарти, шунингдек махсус эҳтиёжлари мавжуд болаларнинг оддий синфларда билим олишларини назарда тутадиган ихчам ва ўзгарувчан режалар тузиш (**2005-2010**);

д. инклюзив мактаблар ўқувчилари ва ота-оналар учун услубий қўлланмалар, ўқитувчилар учун ўқув материаллари тайёрлаш ва таъминлаш.

Таҳлил натижаси шуни кўрсатдики, “Таълим ҳамма учун” Миллий дастур режаси ҳар томонлама мукамал тузилган. Режа дастурнинг V банди “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш” деб номланади. Чунки инклюзив таълим тизимини жорий этиш юқори малакали кадрларсиз самарали кечмайди. Жумладан, дастурда “Умумий таълим муассасалари педагоглари инклюзив таълим бўйича қайта тайёрлаш. Барча гуманитар ўрта махсус ва олий ўқув юртларида инклюзив таълим асослари бўйича курс киритиш (**2003-2005**)” каби масалалар ўрин олган.

“Таълим ҳамма учун” Миллий дастур режасида юқоридагилардан ташқари инклюзив таълим тизимини жорий этишнинг моддий \ техника базасини мустаҳкамлаш, махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасаларига жалб этишда қонунчилик ва меъёрий базани такомиллаштираш, инклюзив таълимни жорий этишда тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш зарурияти ва бошқа масалалар ҳам қайд этилган. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонлари бўлган болалар учун махсус ишлаб чиқилган таълим дастурлари бўйича таълим муассасаларида ўқиш ва тарбиялаш ҳамда ўз жисмоний, ақлий қобилиятлари ва хоҳишларига мос бўлган таълим олиш ҳуқуқига эга. Психолого - Тиббий -педагогик комиссиянинг тавсияси билан жисмоний ёки руҳий ривожланишида муаммолари бўлган болаларнинг ота-оналари ўз хоҳиш истагига кўра ҳамда боланинг қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда таълим (умумтаълим ёки ихтисослаштирилган) муассасаси турини танлаш ҳуқуқига эга.

Ижтимоий ҳимояга муҳтож болаларга ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий ўқув юртларига ўқишга киришда қонун ҳужжатлари билан имтиёзлар белгиланиши мумкин, деб белгилаб берилган. Хулоса қилиб айтганда юқорида келтирилган барча меъёрий ҳужжатлар асосида Ўзбекистон Республикасида инклюзив таълимни жорий қилишнинг ҳуқуқий асослари яратилган.

2.2 Инклюзив таълим сиёсатининг жаҳон миқёсида назарий ва амалий жиҳатдан қўллаб-қувватланиши

Халқаро миқёсида.

Маълумки, умумжаҳон статистика маълумотларига кўра, ер юзи аҳолисининг 9-11% ни ривожланишдан орқада қолган ва уларнинг руҳий-жисмоний ҳолати билан боғлиқ махсус таълимга эҳтиёжи бўлган кишилар ташкил этади.

Юнисеф Халқаро болалар жамғармасининг Узбекистон Республикасидаги ваколотханасининг собиқ бошлиғи Реза Хоссайни Инночентининг маълумотиغا кура марказий \ шарқий \европа мамлакатлари ва Балтика давлатларида минтақанинг 27давлатида ногирон деб тан олинган болалар сони 1990йилда 500мингта, 2000 йилга келиб уларнинг сони 1,5млн. га кўтарилди, ногирон болалар сони 3баробарга кўтарилган. Узбекистонда эса 2008йилда қайд қилинган ва назорат остидаги ногирон болалар сони 70мингтани ташкил қилган бўлса 2010 йилга келиб 125мингтага етди. Бу кескин ўсиш, биринчи навбатда болалар ногиронлиги масаласининг долзарблиги ва кўмак излаётган оналарнинг кўпаяётганлигини тан олиш билан боғлиқ⁴.

БМТ собиқ бош котиби Кофи Аннан ўз маърузасида қўйидаги ҳаётий мисолларни келтирди Мактабда деярли бўлмаган, на иши, на бехатар бошпанаси бўлмаган махсус ёрдамга мухтож болани тасаввур қилинг...

Оналари дори солинган шишага ёпиштирилган ёрликни ўқий олмагани учун жон таслим қилаётган болани ёки юридик ҳужжатни ўқий олмагани учун меърос қолган ердан махрум бўлиб қолган кишини кўз олдингизга келтиринг. Таълим ҳар доим ҳам қарамлик, васваса ва қашшоқликдан ҳалос бўлиш учун қалит бўлиб ҳисобланган. Талим бу қамбағалликга қарши курашадиган самарали курул. У кўплаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолади ва рақобатбардошлигини оширади, ижтимоий ва сиёсий тараққиётини рағбатлантиради. Таълимнинг узликсизлиги янги глобал иқтисодиётнинг қалитидир. Ривожланиш ижтимоий тараққиёт ва инсон озодлиги учун у туб аҳамиятга эга. Аммо бугунги кунда дунё бўйича 113 миллиондан ортиқ бола таълимдан бебаҳра қолмоқда. Мана бу боланинг фикрига этибор беринг “Менинг отим Американи. Ёшим 13да. Кўчада ёлғиз яшайман. Қачонлардир отам ташлаб кетган. Онам мен билан яшашни хохламайди. Отам жуда узокда яшайди. Мен унинг ёнига боришим мумкин, лекин у ҳам мени олишни хохламайди. Хуллас менинг ўйим кўча. Илгарилари эски\туски нарсаларни йиғиб сотардим. Қандайдир касалликка чалинганимдан сўнг кўзим хиралашиб, қулоғимнинг эшитиши ҳам ёмонлашди. Бир оз вақт музқаймоқчи билан ишладим. Мен пляжда музқаймоқ сотар эдим, Аммо бу жуда машаққатли иш. Мўзқаймоқ тўла оғир яшиқни кўтариб юришга тўғри келарди. Қулоғимнинг эшитмаслиги эса мени янада қийин аҳволга сола бошлади.

Ҳозир пойафзалларни тозалаяпман. Бироқ ҳеч қачон қорин тўймайди, кейинги кеча қаерда тунашни билмайман. Мен ҳам ўз ўйимда яшашни, мактабга боришни жуда\жуда истар эдим. Қишкечалари жуда совуқ бўлади. Совуқдан кўчада ўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас” Американинг аҳволи ягона воқеа эмас. Бутун дунё бўйича 1000лаб болалар кўчада яшайдилар. Хавфли жойларда ишлайдилар. Уларни (айниқса нуксонли бўлса) ҳар доим камситадилар, кўпинча бу болаларнинг оддийгина ҳуқуқлари ҳам йўқ.”\ (“ Минг йиллик маърузаси ”\ 2000 йил⁵”)

Чет эл ва Россия федерациясининг тажрибасини ўрганиш жараёнида Россияда ижтимоий муаммолари бўлган болалар бўйича қўйидаги кўрсаткичлар маълум бўлди. Биринчи ўринда асаб тизими ва ҳис қилиш органи (21,7%), шуларнинг орасида энг кўп учрайдиган церебрал фалажланган (ДЦП), иккинчи ўринда психик ривожланиши бузилган (18, 6 %) ва (71,0%) ақли заиф, туғма аномал (18, 5 %) . 3та туридаги касалликлар тизими, сабаблари болалар ногиронлиги асосининг қарийб 70 % ни белгилаб беради.

Халқаро ташкилотлардан бири UNICEF, Республика болалар ижтимоий мослашув маркази 2декабрь 2005 йилда бутун жаҳон ногиронлар кунига бағишлаб ўтказилган

⁴ Ҳамкорлик чегара билмас. “Бола ва Замон” журнали №1 2006 (2) 10\11 бет.

⁵ БМТ бош котиби Кофи Аннан “Минг йиллик маърузаси” 2000йил.

тадбирнинг ҳам асл мақсади ногиронларни ҳар қандай дискриминациядан озод қилиш, ногиронлар барчалар қатори ўз қобилият ва имкониятларини кўрсата билиш, билим, малакага эга эканлиги тўғрисида фуқаролар эътиборини қаратиш (призыв)дан иборат эди.. СНГ, Марказий Шарқий Европа (МШЕ) давлатларида 2000й. бошларида махсус ташкил топган муассасалар, мактаб \ интернатларда 317000 имконияти чекланган болалар яшаб келган. Улар ўз ота\оналаридан ва ўариндошларида узокда ажралган холда махсус мактаб ва мактаб \ интернатларга жўнатилган.

Шуни айтиш жоизки бу болалар ота\оналарининг қўллаб\қуватлаши асосида ривожланган таълим тизимида яшаши мумкин эди. “Барча регионлардаги ҳолатни кўриб чиқиш жараёнида болалар ота\оналаримизни олдида яшаб барча соғлом тенгдошларимиз қатори бир\ҳил мактабларда ўқишни ҳоҳлар эдик” деб таъкидлашди. Ўзбекистондаги Юнисеф ташкилотини бош вакили Реза Хоссаинининг таъкидлашича “кўп вазиятларда ногиронликни олдини олиш мумкин, қачонки онанинг хомиладорлик вақти, боланинг туғилиши ва туғилишидан кейинги вақтларда уларни парвариш қилишга қулай бўлган тизимни йўлга қуйилса. Ногирон болани илк ёшдан ташхис қўйиш, керакли бўлган парваришни таъминлишни кўп муддатли тасир кўрсатишни биз ҳам камайтирган бўлар эдик.”

“Ҳақиқат шуки ота\оналар ўзларини ижтимоий \ иқтисодий ёрдамга муҳтожлигини ҳис қилишади. Кўп мамлакатларда ҳозирги кунда имконияти чекланган болаларни муаммоси ва ҳаётини ҳал қилувчи норматив хўжжат\қонун мавжуд. Мисол тариқасида СНГ\ давлатларидан бири Ўзбекистонда ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш қонуни (1991й.) ва ногиронларни ижтимоий реабилитацияси бўйимконияти чеклангана давлат дастури мавжуд бўлиб, ҳамда болаларни ўзини ўзинишахсий оиласида яшаб инклюзив таълим тизимида таълим олиши бўйимконияти чеклангана иш олиб борилмоқда. Бугунги тадбир ногирон болалар ва уларни оилаларини ҳаётини позитив ижтимоий ўзгартиришга қизиқиши бор ташкилотлар диққатини жалб қилишни ва уларни овозини эшитишга сафарбар қилишмоқда.”

Таълим:

“Ногирон болаларни таълим олиш учун қилган мурожатини келтирмоқчимиз “Биз мактабларда ўқимоқишни ҳоҳлаймиз. Биз ҳоҳлаймизки бизларга ҳамма қатори бир хил муносабатда бўлишини. Бизларнинг орзу\умидларимизни амалга оширадиган имкониятларни бизга беришингизни сўраймиз” Азиза 18 ёш диагнози ДЦП Ўзбекистон.

Оила институти:

“Менга ўйда бўлишим яхшироқ бўлар эди чунки, оилада сен учун қайғуришади ва қўллаб қуватлашади.” Миша 13 ёш Болгария, интернатда яшайди.

“Мен кўпроқ меҳр\мухаббатга муҳтожман, ўз яқинларим билан кўпроқ мулоқотда бўлишни истайман. Интернатда яшайман шу боис ота\онамни кам кўраман.” Ева, 12ёшда, интернатда яшайди, Латвия.

Оналарга ёрдам бериш:

“Оналарга гамхурлик килинг шунда болалар бахтли буладилар.” Имконияти чекланган боланинг онаси Вера, Россия.

Чегаралантириш:

“Сен одамлар билан мулоқот қила олмай қоласа. Ўртоқларинг сени унутади.” Ралица, имконияти чекланган боланинг онаси, Болгария.

Яккаланиб қолиш:

“Мен узимни касал деб хисобламайман. Аксинча. Сен ешсан, хаёт нақадар гўзал.” Валя 17 еш уйда яшайди, Болгария.

Атроф мухитдаги инвалидлаштирувчи омиллар:

“Сиз тушинасизми нима учун улар [таянч\харакат аъзолари фалажланган ногиронлар] ўйларида утиришади. Тўғри! Чунки хеч қаерда йўлаклар, иншоотлар нинг йўллари ногиронлар аравачаси учун мослаштирилмаган.” Люда, 17 ёш, интернатда яшайди, Россия⁶.

Бир қатор чет мамалакатларнинг тажрибасини ўрганиш жараёнида бизга шу нарса маълум бўлдики тахминан 1970-йиллардан бошлаб ногиронларнинг таълим имкониятларини кенгайтириш мақсадида норматив актлар пакети ишлаб чиқилди ва жорий қилинмоқда. Шундай қонунларни ва бошқа шунга ўхшаш ҳужжатларни хаётга тадбиқ этиш, соғлом болалар билан ногирон болаларни ҳуқуқ жихатидан баробар кўришнинг комплекс чора-тадбирларида ифодаланмоқда. Бу имтиёзлар тартиби соғлом болалар билан ногирон болаларнинг жамиятда бир хил имкониятларга эга бўлишларига ёрдам беради. Таълимий тафовутларни ёқотишдаги барча ишларнинг боришида камчиликни ташкил қиладиган ногиронлар гуруҳларининг имтиёзларини ошириб, соғлом ривожланишидаги кўпчиликни ташкил қилган гуруҳлар имтиёзларини камайтириш чора тадбирлари кўрилмоқда. Сиёсатчилар социологлар ва ижтимоий ташкилотлар ижтимоий ташкилотлар ижтимоий жихатдан ёрдамга мухтож гуруҳларга ўрта ва оилй ўқув юртларида сифатли таълим олишларига кенг ё очиб беришга оид масалаларни хал этмоқдалар. Ана шунга мувофиқ оилй таълим талабалари таркибига сиёсий ва иқтисодий томондан таъсир қилиш тизимини шакллантириш, ижтимоий ёрдамга мухтож қатламлардан чиқаётган ўқувчиларни оилй таълим масканларига киришларига тайёргарлик чора тадбирларини кўриш, ногирон болалар, кам таъминланган ва қишлоқ аҳолиси вакиллари болаларига таълим жараёнида юқори даражали қулай шароитларни яратиш хақидаги масалалари кўриб чиқилди.

АҚШ ва Европа таълими сиёсати тарихи давомида ўзларининг бир қанча ривожланиш йўналишларини ишлаб чиқдилар:

мактаб десегрегацияси;

таълимга кириш имкониятларини кенгайтириш;

мейнцрилинг;

интеграция;

инклюзия.

Мейнстрилинг – бу шундай стратегияки, бунда ногирон болалар ўз тенгдошлари билан байрамларда, турли хил дарсдан ташқари вақтларда мулоқот қиладилар, айрим болалар

---

⁶ Республика ижтимоий мослашув маркази ва халқаро болалар фонди “Юнисеф” ташкилотининг ҳамкорлик тадбиридаги маърузасининг хисоботи. 12декабрь 2005йил.

оммавий мактабларнинг синфларига ҳам киритилиб, улар таълим олиш мақсадида эмас, балки ўз тенгдошлари билан ижтимоий муносабатларга киришиш имкониятларини кенгайтириш мақсадида киритилади. Интеграция -бу рухий ва жисмоний нуқсонга эга бўлган болалар эҳтиёжларига кўра таълим жараёнини амалга ошириш; улар ногирон болалар учун мослаштирилмаган мактабларга борадилар, лекин мактабга бориш мажбурий эмас, бу уларнинг хоши-истакларидан келиб чиқади. Инклюзив таълим бу янги атама, яъни мактабларда тубдан ислохатлар ўтказиш ва ўқувчиларнинг эҳтиёжларини қондирадиган ўқув биноларини қайта режалаштириш.

Юқоридаги ёндашувлар бир қанча назарий йўналишларга асосланади;
ижтимоий одийлик назарияси;
инсон ҳуқуқлари, инсоннинг ривожланишига нисбатан ижтимоий тузим назарияси;
структурализм;
ижтимоий танқид.

Агар ногирон ўқувчиларнинг таълим тизими назарияси ҳақида гапирадиган бўлсак, у ҳолда У.Бронфенбреннернинг 1979 йил ишларини эсга олиш керак. Бу олимнинг фикрича инсон ривожланиш жараёнида яъни улғайган, ўсаяган индивид атроф-олами кенг, дифференциялашган ва адекват англай бошлайди. Бундай бўлишнинг сабаби вақт ўтиши билан болалар ўзларининг ижтимоий-ижтимоий муҳитларини ўзгартириб, ҳаракат ва мулоқотга катта қизиқиш билан қарайдилар. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг ҳуқуқ-атворларини назорат қилиш эмас, балки уларда ўз-ўзини бошқариш малакаларини ривожлантириш керак. Яна бир шунга ўхшаш концепсия Брим концепсиясидир, 1975 йилда концепсия юқоридаги фикрнинг давоми ҳисобланади, яъни унинг таъкидлашича ҳар бир инсоннинг ўз таълим дацури, қонун-қоидалари бор. Шунинг учун ҳам бирор бир гуруҳнинг фаолиятида, уларнинг қонун-қоидаларини ўрганмай туриб, иштирок эта олмаймиз. Шунингдек ўқувчилар (бу яхшими, ёмонми) мактаб қонун-қоидаларини ўзлаштириб олишлари, ўқитувчилар эса уларга ўқув муассасининг ижтимоий ва ташкилий тизимини мукамал ўргатишлари керак. Шунингдек ўқитувчилар шуни тан олишлари керакки, ўқувчилар улардан мактабдан ташқарида-уйда, кўчада, жамиятда ишларини, мактабда руҳсат беришларини илтимос қилишади. Тарбиячи ва ўқитувчилар интернатлат муҳитини “уй муҳитига” айлантиришга қанчалик ҳаракат қилишмасин, булар бари бир уй ва оилаларнинг ўрнини боса олмайдилар. Бу билан эса ўқувчилар мактабдан кейинги муцақил ҳаётида ижтимоий муҳитга ўрганиш жараёнига киришишларига кенг имконият бермайди. Шунинг учун ҳам махсус мактаб ҳам ногирон ўқувчилар учун муаммо ҳисобланади. Махсус таълим шароитида биз ўқувчиларни мактабга мослаштириш, мактаб қонун-қоидаларига бўйсунушга ўргатиш муаммолари билан тўқнашамиз. Шу учун ҳам ўқувчиларда ўз-ўзини бошқариш ва мустақил ҳулосалар чиқариш малакаларини шакллантириш керак. Бундай малакалар уларга жамиятда, катта ҳаётга қадам қўйганларида керак бўлади.

АҚШ да 1875 йилдан 1914 йилгача мажбурий мактаб таълими жорий қилинган эди. Шунга мувофиқ равишда ақли заиф ҳисобланган ва тарбияси оғир, қар, жисмоний ногиронлар учун махсус синфлар ташкил қилинган эди. бу вақтда Миллий таълим ассотсиятсияси махсус таълим Департаментини ташкил қилди. Ақлий қобилиятни текширишга мўлжалланган тестлар, психологик назариялар ривожланди, ишчи кучи кўпая бошлади. Бу омиллар мактаб тизимида таъсир қила бошлади, яъни ўқувчилар орасидаги индивидуал фарқлар ва аниқлаш ва уларни ўлчаш тамойиллари тузилди.

60-70 йилларда ногирон ўқувчиларнинг омадсизлигида мактабни айбдор ҳисоблаб, мактабларга қарши норози овозлар кучайди. Джейн Мерсер 1971 йил тадқиқотларида таъкидланишича, ҳар бир ижтимоий тизим инсонга янги тушунчаларни беради, шунинг учун ногиронлик ижтимоий келишувларнинг махсули ҳисобланади.

1962 йилда Рейхолдс ва И.Денонинг таклифлари асосида “сервислар каскади” деган тушунча жорий қилинди. Бу шундай моделки, бу модел асосида касалхонада ёки уй шароитида, махсус мактаб ёки махсус синфларда билим олаётган ногирон ўқувчиларнинг,

шунингдек умумтаълим мактаблардаги ўқувчиларнинг хоши-ицакларини инобатга олган ҳолда турли қўшимча хизматлар кўрсатилиши кўзда тутилади.

1977 йилдаги “Хамма ногирон болалар учун таълим тизими” ҳақидаги қонунда қўшимча хизматлар тури кўрсатилган бўлиб, бу хизматлар ўқувчиларни махсус таълимни олишларига ёрдам беради. Бундай хизматларга қуйидагилар киритилган: транспорт, логопед, аудология, психология, физиотерапия, тиббий хизмат, мактаб шифокори ёки хамшираси, ижтимоий ходим, психологларни маслаҳат бериши.

1990 йилларда АҚШ да барча ногирон болалар учун таълим ҳақидаги қонун ишлаб чиқилди. Унинг тамойиллари билан индивидуаллаштирилган таълим, шу билан бирга ногирон таълими ҳақидаги қонун ҳам ишлаб чиқилди.

М.Рейнхолдс 1989 йил махсус таълим мухитини ногирон болаларни оммавий мактабларда таълим шароитларининг яхшиланиши махсус синф ва мактабларга юборилаётган болалар сонининг камайишига олиб келади. Хозирда Америкада мактабларни шундай қилишига жамиятнинг қизиқиши ортиб бормоқда, чунки бундай мактабларга барча ўқувчиларни жалб қилиш имкони ортади.

Шу тариқа инклюзия – бу таълим олишни ташкил қилишнинг шундай асосики, бунда хамма ўқувчилар ўз тенгдошлари билан биргаликда ўзларининг яшаш жойларига таалукли бўлган мактабларда таълим оладилар. Инклюзия тушунчаси замонавий таълим сиёсатига Мадлен Уилл хонимнинг таълим сиёсатидаги ишлари асосида киритилган. Уиллнинг таъкидлашича, педагоглар кўпчилик ногирон ўқувчилар учун “пулл-оут” хизмати самарасиз эканлигини таъкидлашмоқда. “пулл-оут” бу шундай хизматки, синфда дарс олиб ўқувчиларни дарсдан чиқиб кетишларини талаб этади. Гап шундаки, кўпинча махсус синфларга турли гуруҳлардаги ўқувчилар: педагогик қаровсиз бўлган, ногирон, акли заиф, хулқида қийинчилиги бўлган, диққати тарқоқ ва гиперактив ўқувчилар юборилар эди. Бундан ташқари тадқиқотчилар махсус муассасаларга келган болалар ҳеч қачон оммавий мактабларга қайтиб келмаслигидан ташвишланар эдилар.

Инклюзив таълимнинг асослари шундан иборатки, ногирон ўқувчиларни турли эҳтиёжларини қондириши керак. Шунга кўра бундай мактабларнинг олдида қўйган мақсади шундаки, барча ўқувчиларга тўлақонли ижтимоий ҳаётида, жамоа ишларида ва маҳаллий жамиятда фаол иштирок этишда, шу жамиятнинг бир аъзоси сифатида бир-бирига ёрдам беришга қаратилган. Бу тушунча интегратсия ва менцинглингнинг таққослаш бўйича кейинги қадамларини белгилаб беради. Инклюзив мактаблар ва синфларда болаларнинг турар жойлари бўйича ўқитилади. Бу тамойиллар шуни билдирадики:

- 1) хамма болалар ўз турар жойларидаги мактабларнинг таълим ва ижтимоий ҳаётига киритилишлари керак;
- 2) инклюзия – бу ўқувчини бошидан таълимга киритиш;
- 3) инклюзив мактабнинг вазифаси шундан иборатки, ҳар бир боланинг эҳтиёжини қондириш тизимини яратиш;
- 4) инклюзив мактабларда нафақат ногирон болаларнинг, балки бошқа болаларнинг ҳам ҳаётда ўз ўринларини топишларига, ўзларига ишонч хиссини уйғотишларига, ҳаётда мувоффақиятларга эришишларига ёрдам берилади.

Инклюзив мактабнинг мақсади хамма ўқувчиларга ижтимоий ҳаётда, жамоада ва жамиятда фаол иштирок этишга имкон яратиб бериш ва жамиятнинг бир аъзоси сифатида бир-бирларига ёрдам бериш, шу билан бирга тўлақонли алоқаларни таъминлашдан иборат. (Фергусон, Меер, Жеанчилд эт ал. 1992). Бу шундай бебаҳо қатий талабки, бунда хамма мактаб ва жамият аъзолари бир-бири билан боғлиқ. Ва ўқувчилар нафақат бир-бирлари билан таълим жараёнида ўзаро алоқаларда бўладилар, балки аудиториялардаги қабул қилинадиган жараёнларда ҳам бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар. (Сфлисбурй, Паломбаро, Холлоивуд 1993).

Инклюзив мактабларда ишлаётган ходимлар, педагоглар ўз зиммаларига қуйидаги мажбуриятларни оладилар:

уларга бириктирилган ҳамма ўқувчиларни ўқитиш;
таълим беришга оид масалаларни хал этиш ва уларнинг мониторингини тузиш;
ўзига хос бўлган таълим дацурига мувофиқ ўқитишни таъминлаш;
кутилаётган натижа болалар эришаётган ютуқлардан фарқ қилса, дацур қисмларини мослаштириш;
турли хил аудиторияларда ишлашни билиш;
ўқувчиларни таълим жараёнида қўллаб қувватлаш.

Тадқиқотчиларнинг қайд этишича, инклюзив ўқитувчиларга айланган педагоглар “трансформатсия тажрибаси”ни бошларидан кечирганлар. Бу тадрижий трансформатсияга

- 1) ўз тенгдошларидан фарқ қилувчи ўқувчилар билан ўзаро алоқа қилишни;
- 2) ўқувчиларга таълим бериш керак бўладиган малакаларни эгалламоқчи;
- 3) тенгдошларидан фарқ қилувчи ўқувчиларга нисбатан ўз муносабатларини ўзгартирмоқчи бўлган ўқитувчилар жалб қилинади.

Инклюзив таълим тизимида ишлаб тажриба орттираётган ўқитувчилар ўқувчиларни қабул қилишнинг қуйидаги усулларини ишлаб чиқдилар:

- 1) ногирон ўқувчиларни синфдаги бошқа ўқувчилар сингари қабул қилиш;
- 2) уларни таълимга жалб қилиш, фақат уларнинг имкониятларига мос вазифа бериш;
- 3) ўқувчиларни биргалашиб таълим олишга ва барча вазифаларни гуруҳ бўлиб хал этишга жалб қилиш;
- 4) манипулятсия, ўйин, лойиха, лабаратория, дала тадқиқотларидан кенг ва фаол фойдаланиш.

Инклюзив таълим жамиятида ўқитувчининг ролини ўзгартирмоқда. Липски ва Гартнер фикрича, ўқитувчи ўқувчининг фаол ишлашига таъсир кўрсатади. Улар ўқувчилар билан хар хил фаолиятда иштирок этиб, уларнинг хар бирининг индивидуал хусусиятларини билиб оладилар. Шу билан биргаликда ўқитувчилар ўқувчиларнинг мактабдан ташқари пайтдаги ижтимоий муносабатларида иштирок этадилар ва ота-оналари билан кенг ижтимоий муносабатда бўладилар.

Пиннел ва Гелловей инклюзив таълим асосида мактаблардаги синфларни бошқариш ва ривожлантиришнинг қуйидаги принтсиплар сицемасини кўрсатишган:

- ўқитувчилар, ўқувчиларни дарс жараёнига салмоқли хисса қўшаётганларини тан олишмоқда;
- ўқувчиларнинг бирор нарсаларни ўрганишлари шунда содир бўладика, қачонки ўқувчилар ўзлари бирор нимани билишга ёки уни ўзгартиришга эхтиёж сезишса;
- ўрганиш, бу маълумот ва малакаларнинг алохида тўпламлари эмас, балки бир бутун жараёндин;
- ўқитувчилар, ўқувчиларнинг ўрганишлари устидан ижтимоий тугал фикрни англатувчи синф хоналари хокимлигини тан олишади;
- ўқитувчилар ўқувчиларда билимларни ўрганиш ва муцахкамлаш каби шахсий тушунчаларни ривожлантиришади;
- ўқитувчилар синфларда қандай воқеа ва ходисаларнинг содир бўлишига алоқадорлар ва бу ерда бўладиган ходисаларга бефарқ бўла олмайдилар.

2.3 Махсус таълимга мухтож болаларга интеграциялашган таълим шароитларида ёрдам кўрсатишнинг ғарбий Европа тажрибаси

Европа давлатларида интеграциялашган\инклюзив таълим муаммоларини хал қилиш, имконияти чекланган болаларга ёрдам бериш, кўмаклашиш ва махсус таълимни ривожлантириш бўйича Европа агентлиги томонидан 1999 йилда чоп этилган маърузаси билан таништирамиз. Уш бу хужжатда 17та Европа давларида интеграция таълимини ташкил қилиш ҳолати борасида фикр юритилади.

Интеграциялашган таълим соҳасида ўз хоҳишига кўра қарор қабул қилиш тарафдорлари, хорижликларнинг ижобий тажрибасига ишора қиладилар. Айни пайтда улар кўпинча ўзлари томондан таклиф этилаётган кескин ва жадал чоралар (масалалар) ғарбча ёндашувларнинг ўхшаши тарзида қараш мумкин эмаслигига эътибор бермайдилар, чунки ушбу масалалар зарур қонунчилик, иқтисодий, кадрлар базаларисиз амалга оширилади. Интеграциянинг илғор модели ўзига хос ўқув жойининг оддий синфи доираларидаги яратувчанлик, фан ўқитувчисига кўшимча равишда иккинчи педагогни киритиш, инфратузилманинг ўқувчи имкониятларига мослашиш ва яна кўп нарсалар, яъни “махсус мини мактаб” синфида ўзига хос ташкилий ишларни кўзда тутди. **Юнеско** вакили **Х. Ольсеннинг** сўзларига кўра, “ўн етти европа мамлакатада ўтказилган имконияти чекланган ўқувчиларни ўқитиш билан боғлиқ муаммоларнинг тадқиқоти шуни кўрсатдики, мабодо молиялаштириш тегишли ҳажмда амалга оширилмаса, интеграция ғояси амалда татбиқ этилиши ҳақиқатдан узоқ” (1, 26-б). Махсус таълимни тотал таълим ва айни пайтда Россия воқелигига интеграциялашмаган таълим билан алмаштиришга уриниш, барча болалар ҳуқуқлари тенглигига эришиш эмас, балки имконияти чекланган болаларда уларнинг йўқолишига олиб келади.

Махсус таълимнинг давлат тизими (**МТДТ**) ривожланишининг олдинги босқичи яқунланмаганлигини назарда тутган ҳолда, оммавий ва махсус таълим тизимининг ҳақиқий, ўзаро таъсирини таъминловчи таълим интеграцияси моделининг миллий вариантини ишлаб чиқиш зарур. Имконияти чекланган болаларнинг катта қисмининг ҳақиқий интеграциясини таъминлаш фуқаролик жамиятининг иқтисодий жиҳатдан гуллаб-яшнашига олиб келади. Аммо айрим мамлакатларда ҳам интеграциялашган таълимнинг чорак асри мобайнида “**махсус эҳтиёжли болаларга**” (**Children with Special Needs**) педагогик ёндашиш ва ёрдамлашишнинг ягона модели шаклланмади.

Интеграцион сиёсатнинг асосий хусусиятлари

Маъруза муаллифлари интеграциялашган ўқувчиларга кўмаклашиш қисмида таълим сиёсатининг қуйидаги асосий компонентларини ажратдилар:

- 1. Умумтаълим мактаблари педагоглари махсус таълимга муҳтож болалар билан бир қаторда ҳар бир ўқувчи учун масъулдилар.*
- 2. Интеграциялашган ўқувчини умумтаълим мактаби (синфи) ёки ундан ташқарида зарур ёрдам асосан махсус педагог томонидан кўрсатилиши лозим.*
- 3. Махсус педагог мактабнинг штатли ходими ёки ташқи ташкилот (ташхислаш марказининг махсус мактаби, тиббий ёки ижтимоий хизмат ва ҳ.ларнинг) вакили бўлиши мумкин.*
- 4. Ёрдам интеграциялашган ўқувчилар билан бир қаторда, улар билан ишлайдиган педагогларга ҳам кўрсатилиши даркор.*
- 5. Ўқув юртидан ташқарида фаолият кўрсатаётган турли таълим хизматлари ўқувчи, ўқитувчи, мактаблар ҳамда ота-оналарга кўмаклашишининг ҳар хил турларни таъминлаб, ёрдам кўрсатиши мумкин.*
- 6. Кўмаклашишининг асосий шакллари ахборот, ўқув материалларини танлаш, индивидуал ўқув режаларини ишлаб чиқиш, махсус машғулотлар ташкил қилиш ва ўқувчига бевосита ёрдам кўрсатишга алоқадор бўлиши мумкин.*
- 7. Ёрдамлашиш турлари ҳар хил ва ўзгарувчандир. Уларнинг танлови ўқувчи эҳтиёжларига боғлиқ бўлган турли омиллар, ўқитувчилар, мактаб шароитлари ва ўқув жойи ва умуман мактабнинг техник жиҳозланишининг талабларига боғлиқ.*
- 8. Интеграциялашган ўқувчиларга ёрдам кўрсатишни мактабдан ташқари таълим хизматлари билан бирга бошқа хизматлар, энг аввало ижтимоий ва соғлиқни сақлаш хизматлари ҳам таъминлайди. Улар ҳам умумтаълим муассасига интеграциялашган ўқувчиларга кўмаклашиш, уларнинг ота-оналарига маслаҳат*

кўрсатиш жараёнига жалб қилинадилар. Айтиб ўтилган хизматларнинг вакиллари мактаб ўқитувчилари билан яқин ҳамкорликда ишлашлари лозим.

Миллий маърузаларга биноан кўпчилик европа мамлакатларида махсус таълимга муҳтож ўқувчилар билан ишлашда мактаб ўқитувчилари асосий роль ўйнайди. Қўшимча таълим ёрдами профессионаллар, асосан махсус педагоглар кўмагида таъминланади. Уларнинг ишини одатда маҳаллий таълим бошқаруви органлари тартибга солади. **Дания** ва **Швецияда** махсус синф (мактаб) ўқувчилари билан фақатгина махсус педагоглар шуғулланади. **Италияда** бундай ўқувчилар билан махсус педагоглар билан бир қаторда оддий педагоглар ҳам ишлаши мумкин, айти пайтда уларнинг бари махсус таълимга муҳтож ўқувчиларнинг ўқиши учун масъул саналадилар. Бошқа вариантлар ҳам мумкин. Масалан, **Францияда** Адлия вазирлиги қўл остидаги хизмат мактаб ўқувчиларига ёрдам кўрсатади. Интеграциялашган ўқувчилар мавжуд **Люксембург** мактабларида мактаб ўқув дастурларини билмаса ҳам, коррекцион педагогика ва махсус психология соҳаларида билимга эга бўлган “ассистентлар” ишлайди. **Ирландияда** ижтимоий хизматлар махсус таълимга муҳтож махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга хизмат кўрсатишда бевосита қатнашадилар. Соғлиқни сақлаш бўйича ҳудудий кенгашлар тиббий ва ижтимоий хизматларни молиялаштирадилар.

Интеграциялашган ўқувчиларга кўмаклашишни ташкил этиш.

Интернет маълумотлари асосида бугунги кунга қадар жаҳон миқёсида жуда кўплаб давлатларда инклюзив таълим тизимини жорий қилиш борасида амалий тажрибалар олиб борилаётганлиги ҳам аниқланди.

Италия, Норвегия, Швеция каби мамлакатлар алоҳида эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасаларига тўлиқ интеграциялаб, махсус коррекцион мактабларнинг ёпилишига эришдилар. Бироқ махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим тизими шароитига қабул қилган давлатлар жисмоний ва руҳий ривожланишидаги камчиликларни коррекциялаш ва компенсациялашга йўналтирилган қўшимча таълим хизматини кўрсатиш маъсулиятидан озод этилмайди.

АҚШ, Буюк Британия, Дания каби бир қатор мамлакатларда мактаб турини танлаш қонун томонидан белгиланади, ота-оналар эса таълим турини танлашни ёзма равишда тасдиқлаши, айрим ҳолларда асослаб беришлари лозим, деб топилган.

Махсус эҳтиёжли болаларни инклюзив таълим тизимига жалб этишда жаҳон миқёсидаги бир қанча давлатлар тажрибаси ўрганилиб, таҳлил қилинди:

1-қўшма жадвалга мурожат қилиб, таълим интеграцияси шакллари (умумтаълим муассасасига интеграциялашган махсус таълимга муҳтож болага кўмаклашиш) тўғрисидаги умумий тасаввурга эга бўлиш мумкин. Унда келтирилган кўрсаткичлар ўқувчи қаерда (мактабми ёки ундан ташқарида) ёрдам олаётгани, уни ким (қандай профессионаллар ва/ёки хизматлар) бевосита таъминлаётгани, айтиб ўтилган ёрдам кимга қаратилганини тушуниш имконини беради.

Австрия

Австрияда 1945 йилдан бошлаб ногирон болаларни дифференциал ўқитиш тизими ташкил этилган бўлиб, бу таълим тизимида барча турдаги нуқсонли болалар ўқитила бошланди. Аммо 1980 йилга келиб махсус эҳтиёжли болаларнинг ота-оналари демократия ҳуқуқлари учун курашиб, фарзандларини умумтаълим муассасаларида ўқитилишини талаб қилиб чиқдилар.

Фолкер Руттенинг маълумотларига қараганда “Айти пайтда ихтисослаштирилган таълим соҳасида ишловчи педагоглар махсус эҳтиёжли болаларга сегрегация, яъни махсус таълим

беришнинг афзалликларини шубҳа остига қўя бошладилар. 1983 йилда Австрия Таълим вазирлиги инклюзив таълим тизимининг моделини тузиш юзасидан тажриба лойиҳаси тўғрисида қарор қабул қилди. Бу таълим модели тўртта турга ажратилди:

- **Инклюзив синфлар**-умумтаълим мактабларига биттадан тўрттагача махсус эҳтиёжли ўқувчилар қабул қилинади. Битта махсус эҳтиёжли ўқувчи иккита соғлом боладек ҳисобланиб, синфдага болаларнинг умумий сони қисқартирилади. Синфда иккита ўқитувчи ишлаб улардан бири махсус тайёргарликка эга бўлиб, болалар билан ҳафтасига 4 соатдан 6 соатгача коррекцион машғулотлар олиб боради. Махсус эҳтиёжли болалар индивидуал дастурлар асосида ўқитилади.
- **Ҳамкорлик қилувчи синфлар**-ихтисослаштирилган ва умумтаълим мактабларининг синф ўқитувчилари томонидан белгиланган ҳамкорликни амалда оширадилар.
- **Кичик комплектли махсус синфлар**- умумтаълим мактабларининг синфларида 6-11 та махсус эҳтиёжли ўқувчи жамланади ҳамда махсус ўқув режа ва дастурлар асосида ўқитилади.
- **Ёрдамчи ўқитувчилар**-оддий синфга 4 та ва ундан кўп махсус эҳтиёжли ўқувчилар жамланади ҳамда махсус ташхис қилиш ва коррекцион методикаларни қўллай оладиган ўқитувчи лавозими жорий этилади”-деб ёзади.

1991 йилда педагогик тажриба-синов ва мактабларни ривожлантириш марказлари томонидан инклюзив синф модели энг самарали деб топилди. 1993 йилда эса Австрия ҳукумати махсус эҳтиёжли болалар ота-оналарининг махсус ёки умумий таълимни танлаш ҳуқуқини тасдиқловчи қонунни қабул қилди.

Умумтаълим мактаблари педагоглар штатига махсус педагог киритилиши мумкин; унинг вазифаси – фан педагогларига ёрдам кўрсатиш ҳамда интеграциялашган ўқувиларга ёрдамлашишдир. Бошқа ҳолларда махсус ўқитувчи штат ходими бўлмасдан, махсус (ташқи) хизмат кўрсатиши мумкин, яъни турли нуксонлари (масалан, нутқ, хулқ муаммолари, эшитиш ёки кўриш қобиляти сустлиги) мавжуд, мактабга интеграциялашган ёки муаммолар ечими билан бошқача боғланган махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга вақтинча ёрдам кўрсатадилар; маҳаллий ҳукумат, муассасалар ва бошқа хизматлар, ташкилотлар, махсус таълим соҳасидаги мутахассислар, тиббий марказлар ва бошқа мактаблар билан ҳамкорлик қиладилар.

Жадвал №1

Шахар	Мактаб ичида		Мактабдан ташқари	
	Ёрдам бераётганлар	Ёрдам олаётганлар	Ёрдам бераётганлар	Ёрдам олаётганлар
Австрия	Махсуспедагог/ Махсусмактаб ёки келаётган ишчи	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб	Махсусмактаб Келувчи хизмат	Ўқувчи
Бельгия	Махсуспедагог/ Махсусмактаб	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб	Махсусмактаб Қўлловчи хизмат(PMS)	Ўқувчи Ота-она Ўқитувчи
	Ўқитувчи ассистенти/ мактаб ходими	Ўқитувчи Ўқувчи		Мактаб

Великобритания	SEN координатор (SENCO)/ мактаб ходими	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб	Кўлловчи хизмат	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб
	Ўқитувчи ассистенти/ мактаб ходими	Ота-она Ўқувчи Ўқитувчи		
Олмония	Махсуспедагог/ Махсусмактаб/ижтимоий химоя	Ўқувчи Ўқитувчи	Махсусмактаб Таълимий кўлловчи марказ Ижтимоий марказ Ижтимоий хизмат (ёшлар ва ижтимоий таъминланганлар) Рухий ва бошқа маслахатлар хизмати	Ўқитувчи Мактаб Ўқувчи Ота-она
	Ўқитувчи ассистенти/ мактаб ходими	Мактаб Ота-она		
Греция	Махсуспедагог/ махсусмактаб	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб	Махсусмактаб Медико-педагог хизмати	Ўқувчи Ота-она Ўқитувчи Мактаб
Дания	Махсуспедагог/ қўшимча ўқитувчи ёки хизмат кўрсатиш(педагог, психолог)	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб	Жойдаги ва атрофдаги ўқув марказ ёрдами Махсус марказ	Ўқитувчи Ота-она Мактаб Ўқувчи
Ирландия	Махсуспедагог/ қўшимча ўқитувчи/ мактаб ходими	Ўқитувчи Ўқувчи	Кўлловчи хизмат (рухшунос, қатновчи ўқитувчи)	Ўқувчи Ота-она
	Қатновчи ўқитувчи/ Қатновчи ўқитувчилар хизмати	Ўқитувчи Ўқувчи		
	Ўқитувчи ассистенти/ мактаб ходими	Ўқувчи		
Исландия	Ўқитувчи ассистенти/ мактаб ходими	Ўқувчи	Жойдаги махсуслаштирилган хизмат	Ўқитувчи Мактаб Ўқувчи
	Махсуспедагог/	Ўқитувчи		

	муниципалитет	Ўқувчи		Ота-она
Испания	Махсуспедагог/ мактаб ходими	Ўқувчи	Жойдаги қўлловчи гуруҳ (ЕОЕР)	Ўқитувчи
	Ўқитувчи ассистенти/ мактаб ходими	Ўқитувчи Ўқувчи		Мактаб Ўқувчи Ота-она
Италия	Махсуспедагог/ мактаб ходими	Ўқувчи Ўқитувчи	Жойдаги соғлиқни сақлаш хизмати	Уқувчи Ота-она
Люксембург	Махсулаштирилган профессионал/SREA	Ўқувчи Ўқитувчи	Қўлловчи хизмат (SREA)	Ўқувчи Ўқитувчи Ота-она
Нидерландия	Махсуспедагог/ Махсусмактаб	Ўқитувчи	Мактаб гуруҳи	Ўқитувчи Мактаб
	Қўлловчи координатор/Жойдаги қўлловчи хизмат	Ўқитувчи	Миллий қўллаш хизмати	
	Ўқитувчи ассистенти/ мактаб ходими	Ўқитувчи Ўқувчи		Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб
Норвегия	Махсуспедагог/ Ўқитувчи ассистенти/ мактаб ходими	Ўқувчи Ўқитувчи	Региондаги қўллаш хизмати	Ўқитувчи Мактаб Ота-она
Португалия	Махсуспедагог/ мактаб ходими ёки қўлловчи гуруҳ	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб	Қўлловчи гуруҳ	Мактаб Ўқитувчи Ота-она Ўқувчи
Финляндия	Махсуспедагог/жойдаги таълим вазирлиги	Ўқувчи	Мактаб соғлиқни сақлаш хизмати	Ўқувчи

		Ўқитувчи		
Франция	Махсуспедагог/ турли хил хизмат	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб	(Соғлиқни сақлаш, ижтимоий, таълим) хизмати	Ўқувчи Ота-она
	Махсуспедагог/ махсусқўлловчи	Ўқувчи Ўқитувчи Мактаб		
Швейция	Махсуспедагог// мактаб ходими	Ўқувчи	Қўлловчи хизмат (муниципаль)	Мактаб Ота-она
			Қўлловчи хизмат(SIH)	Мактаб Ота-она

Айтиб ўтилган профессионал зарур микдорда педагогларни бирор нуқсони бўлган болалар билан ишлашнинг махсус методлари билан таништиради деб тахмин қилинади. Асосий ўқитувчига зарур бўлган ёрдам тури унинг аниқ саволлари ва ўқув муҳитининг ўзига хослигидан келиб чиқади. Махсус ўқитувчи заруриятига қараб ва фан материалига мос равишда ўқувчи билан ишлаши мумкин бўлган ассистенти (ёрдамчи) сифатида ҳам фаолият юритади. Фан ўқитувчиси махсус ўқитувчидан билим, малака ва коррекцион методларини, зарурият бўлганда, мактаб ўқитувчиси бошқа мутахассислардан ҳам (масалан, турли хизмат вакиллари, шу жумладан тиббиёт ходимлари ва ҳ.) ёрдам олиши мумкин. Махсус таълимни таъминлаш ва бу жараённинг барча иштирокчиларини бошқариш вазифасини ечиш махсус таълим марказлари зиммасига юклатилади. Марказлар интеграциялашган бола таълимининг сифати учун жавоб берадилар. Улар ўқитувчи, ота-оналар ва маъмурий органларга маслаҳат берадилар, умумтаълим мактаб персоналининг малака оширишини ташкил этадилар, педагогик кенгашлар ўтказишда қатнашадилар. Марказлар ота-оналар ва умуман жамоатчиликка ахборот етказишни таъминлайдилар; умуматаълим мактабларида махсус таълимга муҳтож ўқувчиларнинг муаммоларини ечиш билан муайян даражада боғлиқ барча хизматларнинг фаолиятини мувофиқлаштирадилар; маҳаллий ҳукумат органлари, муассасалар, ташкилотлар, махсус таълим соҳаси экспертлари, тиббиёт марказлари ва мактаблар билан ҳамкорлик қиладилар.

Бельгия

Фламандия жамоасида интеграциялашган таълимнинг муваффақияти учун мактаб ўқитувчиси асосий жавобгар шахс ҳисобланади. Махсус педагог ресурс педагог хизматини бажаради фан ўқитувчиларини касбга оид ахборот билан таъминлаб, улар

ўртасида боғловчи бўғин ҳисобланади. Шунинг тан олиш керакки, фан ўқитувчилари ўзларининг кундалик педагогик фаолиятида ассистент томонидан тайёрланган дастурдан доим ҳам фойдаланавермайдилар (3).

3) Интеграциялашган ўқувчининг ривожланиши ва имкониятлари хусусиятларига мос равишда ассистент томонидан талқин этилган ва мослаб олинган стандарт ўқув материали назарда тутилмапти.

Махсус педагог мактабнинг штатли ходими бўлиши мумкин, бу ҳолда вақтинча қийинчиликларга дуч келаётган ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш унинг вазифасига киради. Бошда ўқувчига индивидуал ёрдам кўрсатиб, махсус педагог биров вақтдан сўнг бу вазифани асосий ўқитувчи зиммасига юклайди. Зарур бўлганда, у болага кўмаклашишни давом эттираверади, аммо янги босқичда болада учраётган муаммонинг моҳиятини аниқлаш муҳимроқ саналади. Шу аснода мутахассис интеграциялашган ўқувчи билан ишлаётган барча ўқитувчиларга катта ёрдам кўрсатади. Бундай ёрдам турида диққат ўқувчи билан бевосита ишлаш (синфда ёки ундан ташқарида) ёки бола эҳтиёжини кўпроқ қондиришга қодир ўқув материални қидиришга қаратилади. Ёрдам турли шаклда бўлиши мумкин: ўқитувчиларга ўқувчилар билан ёки жамоа бўлиб ишлаш, техник ва методик ёрдамни таъминлаш (методик қўлланмалар яратишда), маслаҳатлар бериш.

Фландрия ҳукумати сўнги йилларда асосий мактаб иш фаолиятига махсус таълим дастурларини киритишга оид тажриба ўтказаяпти. Раҳбарларнинг фикрича, бу қолоқ ўқувчиларнинг муаммоларини ечиш имконини беради. Ўқувчилар ўртасидаги тафовутлар, анъанавий таълим усулларини ўқувчиларнинг индивидуал имкониятларига мослаштириш, яъни таълимни индивидуаллаштиришга диққатни кўчайтириш тажрибанинг мақсади ҳисобланади. Мактаблар мақсадли ёрдам гуруҳлари учун лойиҳалар мавжудлиги шароитидагина қўшимча ходимларга эга бўлади. Бу схема ичида оддий ва махсус мактабларнинг штатли ходимларининг биргаликда ишлаши ва айирбошлаши учун имкониятлар яратилган.

Интеграциялашган ўқувчиларга кўмаклашишнинг энг кўп тарқалган тури – яқинда жойлашган махсус мактабдан махсус ўқитувчи ёки бошқа зарур профессионални жалб қилишдир. Ёрдам беришнинг бу тури “интеграциялашган таълим” схемаси ичида мумкин. Шундай қилиб, махсус таълимда жамланган тажриба ва махсус билимлар оддий синфларга берилади. Тахмин қилиш мумкинки, бундай ҳамкорлик асосий таълимни махсус технологиялар билан изчил бойитиш имкониятини яратади. Бироқ ҳозирча ўқувчилар умумтаълим мактабининг стандарт талабларига жавоб бериши учун ҳамкорлик кўпинча уларга қўшимча ёрдам тарзида тушунилади. Болада ривожланишнинг кичик камчиликлари мавжуд ҳолларда (бу камчиликларни бартараф этиш кўзда тутилади) “вақтинчалик ёрдам” назарда тутилади. Унинг давомийлиги бир мактаб поғонасида икки йилдан ортиқ бўлмаслиги лозим.

Таълимда ўзига хос қийинчиликларга эга ёки хулқида нуқсонлари мавжуд ўқувчилар махсус мактабдан умумтаълим мактабига ўтиш пайтида йил мобайнида махсус ёрдамни олиб турадилар. Бузилишлари жиддий ҳисобланадиган (масалан, карлик ёки кўрлик) ўқувчилар ҳафтасига тўрт соат ҳажмида доимий ёрдам олиб турадилар. Фландрия ҳукумати махсус таълимга муҳтож (масалан, Брайль тизими бўйича таълим оладиган) ўқувчилар учун оддий мактабларда зарур техник жиҳоз ва мослаштирилган материалларга харажатларни ўз зиммасига олади.

Таълим вазирлигига қарашли, кўмаклашиш хизмати ҳисобланган PMS (Психологик-тиббий-ижтимоий марказлар) устида алоҳида тўхтаб ўтиш лозим. PMS тармоқлари мактабгача муассасалар, бошланғич ва ўрта мактаблар ўқувчиларига психологик, педагогик, ижтимоий ва тиббий кўмаклашишни таъминлайди. PMS нинг кўп фанли жамоалари ўқувчиларнинг умумий ривожланишини қўллаб-қувватлаш мақсадида мактаблар билан ҳамкорлик қиладилар. Бу фаолият асосан қийинчиликларга дуч келган ўқувчиларга қаратилган, аммо марказларнинг мутахассислари мактаб ўқитувчилари ва ота-оналарга ҳам ёрдам кўрсатадилар. Ўқитувчилар билан бир қаторда умуман ўқув юрти

хам PMS объекти бўлиши мумкин, бироқ махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга кўмаклашиш устувор саналади (1999 йилда PMSлар CLВларга, яъни ўқувчиларга раҳбарлик марказлари) айлантирилди.

Турли таълим тармоқлари (жамоавий, хусусий ёки давлат мактаблари) ўқув юрти ва уларнинг ходимларига ташқи маслаҳат кўрсатадиган ўз хусусий маслаҳатчиларига эга.

Таълим тизими хизматлари билан биргаликда ижтимоий таъминот ва соғлиқни сақлаш идораларига тобе хизматлар (реабилитацион марказлар, яшаш жойи бўйича шаҳар хизматлари, терапевтик хизматлар ва ҳ.лар) ҳам интеграциялашган ўқувчиларга ёрдам кўрсатиши мумкин. Уларнинг хизматчилари бевосита мактаб шароитида ўқувчиларга ўз хизматларини кўрсатиши мумкин.

Француз жамоасида 1997 йил 28 июлдаги Декретнинг ижросини таъминлаш мақсадида махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга индивидуал ёрдам кўрсатишни таъминлаш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилди. Умумтаълим муассасалари индивидуаллаштирилган таълим, ҳар хил турдаги мактаб ўқитувчиларининг ҳамкорлиги, педагог ва ота-оналарни жалб қилувчи мактаб таълим лойиҳаларини ишлаб чиқишни таъминлайди. Амалдаги ўқув дастури 2,5 ёшдан тортиб 14 ёшгача ўқувчиларга мўлжалланган. У уч босқичга бўлинган (улардан ҳар бири беш босқичдан иборат). Якуний баҳо бола томонидан 8, 12 ва 14 ёшли болалар учун нормаларга мос малака ва кўникмаларни эгаллаб олишни ҳисобга олган ҳолда қўйилади. Таълим боланинг ақлий ва жисмоний ривожланиш даражасига дифференцияли ёндашиш асосида олиб борилади.

Буюк Британия

Буюк Британия махсус муассасаларида таълим \ тарбия олаётган оғир нуқсонли болаларни интеграциялаш дастури ишлаб чиқилган эди. Қайси мактабда интеграцион таълим тизими жорий этилган бўлса, ўша мактабга махсус муассасаларда ўқитилаётган болаларнинг бир қисми қамраб олинди. Интеграция тизимини янада пухтароқ жорий этиш мақсадида ўйинлар, жисмоний тарбия, рақс ва бир қанча амалий машғулотлар киритилди (Evansp.L маълумотлари, 1996 йил).

Англия ва Уэльсда барча ўқувчиларнинг таълимга эҳтиёжларини қондириш учун синф билан ишлайдиган ўқитувчи масъулдир. Таълим тўғрисидаги актга биноан (1996) барча умумтаълим мактабларида штатли ходимлар ичидан махсус таълим масалалари бўйича координатор (SENCO)

тайинланади. Унинг вазифасига қуйидагилар киради:

- Мактабда махсус таълим жараёнини кундалик бошқариш;
- Фан ўқитувчилари ўртасидаги алоқаларни қўллаб-қувватлаш ва уларга маслаҳат бериш;
- Ўқувчиларни зарур ёрдам билан таъминлашни мувофиқлаштириш;
- Психологик ва бошқа хизматлар (тиббий, ижтимоий) ва ташкилотлар (масалан, жамоат уюшмалари) билан бирга ташқи ташкилотлар билан алоқаларни амалга ошириш;
- Махсус таълимга муҳтож бола билан бевосита ишлаш;
- Ўқувчилар ривожланишини мониторинг қилиш;
- Ота-оналар билан алоқаларни қўллаб-қувватлаш;
- Ўқитувчилар малакасини ошириш.

Мактаблар ёрдам кўрсатиш хизматлари томонидан узоқ муддатли ёрдам олишлар ҳам мумкин. Улар жўнатадиган маслаҳатчи ўқитувчи нафақат ўқитувчиларга таълим стратегияси ва таълимнинг қўшимча материалларини тавсия қилиши, балки ўқувчилар билан бевосита ишлаши ҳам мумкин. Бутун мамлакат бўйича ёрдамнинг кўп турлари «Local Educational Authorities» (LEA) таълимни бошқаришнинг маҳаллий органлари томонидан кўрсатилиши мумкин. Уларнинг барисининг таркибида ўлчамлари, тузилмаси ва махсус нуқсонларнинг турига кўра тафовутланадиган махсус таълимга муҳтож

Ўқувчиларга кўмаклашиш хизматлари мавжуд. Одатда, (LEA) орқали мактаблар интеграциялашган таълимни ташкил қилиш учун зарур бўлган молия ёрдами олади. Мазкур маблағлардан қандай фойдаланиш тўғрисидаги қарорни мактабнинг ўзи мустақил қабул қилади. Ўта оғир нуқсонлар мавжуд болаларга ёрдамни таъминлаш учун маблағлар давлат бюджетидан марказлаштирилган ҳолда ажратилади (Қиролликнинг турли ҳудудларида бу суммалар жиддий фарқ қилиши мумкин). (LEA)нинг имкониятлари жойларда ҳар хил бўлгани сабабли Миллий маърузани тайёрлаш пайтида молиявий характерга эга бўлган муаммолар пайдо бўлди.

Олмония

1979 йилда **Олмония**да таълим тўғрисидаги мажлис қатнашчилари томонидан махсус эҳтиёжли болаларни интеграция таълим тизимида ўқитиш концепцияси ишлаб чиқилди. Бу концепцияда интеграциянинг хилма хиллиги ва унинг мазмун-моҳияти ёритиб берилди. Б.П.Пузанов ва Ю.А.Костенкова (1999 йил)ларнинг ёзишларича, 80 йилларга келиб Германия таълим тизимида интеграциялашнинг янгича талқиндаги ўқув маэстриалини ўқувчилар имкониятларига мослаштириш ишлари, амалга оширила бошлади.

Таълим қонунчилиги ва таълим тизимини бошқариш асосан Ер ҳокимиятлари масъулияти остидадир, ва шу сабабли ҳудудлар бўйича муҳит ўзаро фарқ қилиши мумкин. Оддий ўқув юртларига интеграциялашган махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга ёрдам беришнинг шакллари ҳам ҳар хил. Барча Ерлар учун “Махсус таълимни ташкил қилишга оид тавсияларни” (1972 йил, март) асосий ҳужжат деб ҳисоблаш мумкин. Кейинги 20 йил мобайнида ногиронларнинг ижтимоий ва таълим интеграцияси анъаналари кучайди; бу эса умумтаълим мактабларига интеграциялашган махсус таълимга муҳтож ўқувчиларни қўллаб-қувватлашни яхшилашга олиб келди.

Ҳозирги кунда таълим тизими ичида қўллаб-қувватлашнинг турли шакллари мавжуд: ўқитувчи ва ота-оналарга тўғри маслаҳат беришни кўзда тутувчи *олдини олувчи чоралар*; эрта аралаштириш пайтидаги фанлараро ҳамкорлик. *Биргаликда таълим/ дарслар*. Ёрдам махсус педагог ёки бошқа профессионал томонидан синфда ёки унинг ташқарисидан тўлиқ ёки қисман иш кунини давомида (боланинг индивидуал эҳтиёжлари ёки мактаб ташкили муҳитига боғлиқ равишда)

таъминланади. “*Кооператив шакллар*”- махсус ва оддий мактаблар ўртасида ўқувчиларга бирга фаолият олиб бориш

имкониятини таъминловчи яқин педогогик ҳамкорликдир. “Кооператив шакллар” интеграциялашган таълимга жалб қилинган ўқув юртларининг барча болалари ва педагогларининг ўқув фаолияти, бутун мактаб ҳаётини бойитиш имконини

беради. Асосий вазифаси интеграциялашган таълим муҳитида асосий ўқитувчи томонидан олиб бориладиган ишни кучайтиришдан иборат бўлган мактаб фан ўқитувчиларига ёрдамга махсус педагоглар чақирилади. Ёрдам махсус бирлашмалар – минтақавий ёки “минтақа усти” муассасалари, масалан, махсус педагогик марказлар (Forderzentren) сингари муассасалари томонидан таъминланади. Бу марказлар таълимни ташкил этиш масалаларини ечишга ёрдамлашади, ёшларнинг меҳнат таълими ва касбгача тайёргарлигини таъминлайди. Бундай ёрдам мутахассислар томонидан амалга оширилади ва ҳудудий жиҳатдан ўқувчининг турар жойига максимал даражада яқинлаштирилган. Мустақил Ерларда Forderzentren иши муайян равишда фарқ қилиши мумкин, аммо уларнинг фаолияти ҳамма жойларда ўқувчи билан бевосита биргаликда ишлаш доираларидан чиқади. Forderzentren алоҳида педагоглар ва умуман мактаблар билан ҳамкорлик қилади.

Марказ вакиллари махсус ва умумтаълим мактаблари ўқитувчиларига маслаҳат беради, индивидуал ўқув режалари тузиш ва амалга ошириш, ўқув қўлланмалари, материалларини яратиш ва ҳ.к. да ёрдамлашади.

Бир қатор Ерлар иш фаолиятида “Зиён баланси” деб аталадиган тавсиялардан фойдаланадилар. Улар умумий дастур бўйича таълим оладиган махсус таълимга муҳтож

Ўқувчиларга тегишлидир. Гап дастурни ўзлаштиришда муаммоси бўлмаган, бироқ бирор жисмоний нуқсон билан боғлиқ қийинчиликлари мавжуд болалар ҳақида бораяпти. Амалда бу алоҳида фан, тест топшириш усулига кўра машғулотлардаги чекловларни, вазифани бажариш учун кўпроқ вақт ёки махсус техник ёрдам бериш ва ҳ.ни билдириши мумкин. Интегрциялашган ўқувчиларга ёрдам беришда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўқув ҳокимиятлари, ресурс марказлари ва ижтимоий хизматлар иштирок этиши мумкин. Аниқ равишда бу турли Ерларнинг қонунчилигида кўзда тутилган таъминотга боғлиқ бўлади. Интеграция жараёни кучайиши муносабати билан таълим шарт-шароитлари жиддий ўзгаради. Мактаб ва ўқитувчилар янада кўпроқ ўқитиш ва ўқишнинг янада мослашувчан шакллари концепциясига розилик билдираёптилар. Мактаблар учун ўқув дастури ўқитувчиларнинг формал таълим мақсадларига эмас, балки ўқувчиларнинг индивидуал ривожланиши ва махсус эҳтиёжларига диққатни қаратишни рағбатлантириш учун яққол равишда ўқитувчиларга катта эркинликлар бераяпти.

Греция

Махсус педагог оддий синфда ёрдамчи роль ўйнайди, ундан мактаб ходимларини ўқувчида махсус таълимга муҳтож мавжудлиги тўғрисида хабардор қилиш талаб этилади. Махсус педагог иши ўқувчига бевосита ёрдам бериш ва синф ўқитувчисига маслаҳат беришдан иборат. Кейингисига, хусусан, ўқув материални танлаб олиш ва ўқув режасини дифференциялашда ёрдам кўрсатилади. Ундан ташқари, махсус педагог интеграциялашган ўқувчининг синфдошларига унинг муаммолари тўғрисида ахборот беради, мактаб ва махсус таълимга муҳтож ўқувчининг оиласи ўртасида ҳамкорлик қилишни ташкил этишга кўмаклашади. Таълим ёрдами ўқувчига фақатгина мактаб ичида кўрсатилади. Махсус педагог бир вақтнинг ўзида бир неча мактабни отликқа олган махсус таълим масалалари бўйича мактаб маслаҳатчиси билан тўғридан-тўғри ҳамкорлик қилади. Зарурият туғилганда, мактабга ижтимоий ва психологик ёрдам берилиши мумкин. У асосан Ижтимоий таъминот вазирлигининг тиббиёт-педагогик марказлари орқали берилади.

Дания

Умумтаълим мактабларида махсус таълимга муҳтож болаларнинг эҳтиёжларини қондириш учун масъулият ўқитувчига юклатилган. Бу эҳтиёжларни психолог-педагогик хизмат белгилайди; кейинчалик у ўқувчининг ривожланиши орқасидан кузтиди, уни ўқитиш дастурига тузатишлар киритади. Ўқувчини махсус таълимга йўллаш тўғрисидаги масала ўқув ишлари бўйича мудир ваколатига киради. Интеграция ҳолида бола турли ёрдам олишга умид қилиши мумкин: синфда махсус ўқитувчи билан махсус таълим олиш; синфдан ташқарида “гуруҳда таълим олиш” (агар ўқувчи бир ёки бир неча фанлар бўйича мунтазам ёрдамга муҳтож бўлса). Ўқувчи синф ўқитувчиси билан қунига бир неча соат ҳамкорлик қиладиган махсус педагогдан ҳам ёрдам олиши мумкин. Ўқитувчида ўқувчига танаффуслар ва дарсдан ташқари тадбирлар пайтида ҳамроҳлик қиладиган ассистент бўлиши ҳам мумкин. Ўқитувчи, махсус педагог ва ассистент яқин ҳамкорликда фаолият кўрсати

Ирландия

Махсус таълимга муҳтож интеграциялашган ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш махсус педагог, фан ўқитувчилари, ассистентлар ҳамда Таълим ва фан департаментининг мактабдан ташқари таълим ва психологик хизматлари мутахассислари томонидан амалга оширилади. Бошланғич синфлар (ва биров каттароқ) ўқувчилари ҳақида уларда ўқиш ва математикани

Ўзлаштиришда муаммолар мавжуд бўлган ҳолларда шу мақсад учун ажратилган махсус педагоглар ғамхўрлик қиладилар. 2000 йилдан бошлаб мамлакатнинг барча мактаблари уларнинг хизматлари билан таъминланган. Таълим олишда жиддий қийинчиликларга учраётган ўқувчилар учун умумтаълим мактабларида маъсус синфлар яратилади ёки улар билан махсус педагог ишлайди. Таълим ва фан департаментининг мактабдан ташқари (келувчи) таълим хизмати мактабгача ва мактаб ўқувчилари ва уларнинг ота-оналарига ёрдам кўрсатади. Гап энг аввало кўриш ва эшитиш қобилияти бузилган болалар ҳақида кетаяпти, бироқ айрим келувчи ўқитувчилар Даун аломати мавжуд болаларга ҳам хизмат кўрсатади. Хизмат мутахассислари синф билан биргаликда ундан ташқарида ҳам ишлаб туриб, нафақат бошланғич мактабларни, балки каттароқ ёшдаги ўқувчиларнинг ҳам олдига келиб туради. Улар ўқув ёндашувлари, методикаси, дастурлари ва ресурслари масалалари бўйича мактаб ўқитувчиларига маслаҳат беради. Ҳар бир боланинг таълим олиш ҳуқуқини таъминлаш учун Таълим ва фан департаменти психологик хизмати педагоглари ихтисослашган давлат ва кўнгилли ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиши мумкин. Таълим ва фан департаментининг психологик хизмати руҳий ва хулқ муаммолари мавжуд болалар ҳамда таълим олишда қийналаётган ўқувчиларга катта эътибор бериб, умумтаълим мактаблари учун текширув (баҳо бериш) ва маслаҳат беришни таъминлайди. Аввалига бу хизматлар йирик шаҳарларда жамланган эди, аммо 1999 йилда уларнинг ўрнига ягона Миллий таълим психологик хизмати (NEPS) келди; бу ҳол шаҳар ташқарисидан яшайдиган ўқувчиларга кўмаклашишни таъминлаш имконини берди. 1998/99 ўқув йилида барча махсус таълимга муҳтож интеграциялашган ўқувчилар ҳамда махсус мактабларнинг ўқувчилари ёрдам билан таъминландилар. Интеграциялашган

таълимга диққатни қаратиб, Ирландия ўз олдига махсус таълимга муҳтож барча шахсларнинг зарур ресурслардан фойдаланишини таъминлашни мақсад қилиб қўйди. Юридик жиҳатдан бу аслида айтиб ўтилган кишиларга таълим олиш конституцион ҳуқуқидан фойдаланиш имконини берадиган Таълим тўғрисидаги Акт (1998) туфайли мумкин бўлди. Актда эътироф этилишича, таълим ва фан вазири инсоннинг қобилияти ва эҳтиёжларига мос равишда мамлакатнинг жисмоний нуқсонларга эга ва махсус таълимга муҳтож ҳар бир фуқаросига ёрдам кўрсатиш ва сифатли таълим бериш мумкинлиги таъминлаши лозим.

Исландия

Мажбурий таълим тўғрисидаги қонунга биноан (1995й.) махсус таълимга муҳтож мактабгача ёшдаги ва мактаб ўқувчилари махсус ёрдам олиш ҳуқуқига эга. Махсу таълим ўқиш мақсадлари, дастур мазмуни ва ўқитиш услубларини ўз ичига олади. “Мактабларга хизмат кўрсатиш тўғрисидаги” низом (1996й.) ўзини-ўзи бошқаришнинг маҳаллий органлари зиммасига махсус педагоглар, психологлар ва бошқа мутахассисларнинг хизматлари билан бирга шаҳар умумтаълим мактабларига зарур ёрдам кўрсатишни таъминлашни юклади. Ёрдам кўрсатиш деганда, мактаб ўқитувчиларига ўқув дастурлари ва асосий фанларни ўқитиш саволлари бўйича маслаҳат бериш, ўқувчиларга психологик маслаҳат бериш назарда тутилади. Асосий эътибор ўқитувчи ва ўқув бўлими мудирига уларнинг кундалик ишларида, шу жумладан махсус таълимга муҳтож интеграциялашган ўқувчилар билан ишлашда ёрдам кўрсатиш ҳамда мактаб ҳаёти фаолиятини яхшилаш бўйича ўқитувчиларнинг ташаббусларига қаратилади. Мактабга ташқаридан жалб қилинадиган мутахассислар томонидан ёрдамлашиш ўқув юртининг интеграциялашган таълим муаммоларини мустақил ечишни ўрганиши лозим бўлган штатли ходимларининг касбга оид билимларини оширишдир. Ота-оналарга маслаҳат бериш – мактабдан ташқари мутахассислар хизматлари қаторига киради. Кўпчилик умумтаълим мактабларида махсус таълимни ташкил этиш учун жавобгар ўқув бўлими мудир мавжуд. Интеграциялашган ўқувчилар муҳтож бўлган мутахассисларни таклиф этиш унинг ваколатига киради. Мактаб маъмуриятининг бу

вакили махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга муайян даражада кўмаклашадиган шахсларнинг ишини мувофиқлаштиради. У мактабда мавжуд турли услублар ва ресурслардан оптимал тарзда фойдаланиш учун масъулдир. Ундан ташқари, у махсус машғулотлар ўтказиши, фан ўқитувчилари билан биргаликда таълимнинг индивидуал дастурларини яратиши мумкин. Ундан ташқари, умумтаълим мактаблари махсус мактаблардан ҳам ёрдам олиши мумкин.

Испания

Альваро Марчеси Уястреснинг таҳлили асосида Испаниядаги инклюзив таълим хусусида куйидаги маълумотлар олинди: Испания ҳукумати томонидан 1985 йилда ривожланишида камчилиги бўлган болаларни таълим соҳасида интеграция қилишни назарда тутадиган лойиҳани маълум қилди. Лойиҳа 8 йиллик муддатга мўлжалланиб, унда иккита мақсад кўзланади:

- 1). Махсус муассасаларда таълим олаётган болаларни умумтаълим мактабларига қабул қилиш учун имконият яратиш;
- 2). Соғлом ва махсус эҳтиёжли болаларни сифатли таълим \ тарбия олиши учун қулай шарт-шароитлар яратиш.

Испания таълим вазирлиги лойиҳани бажариш мақсадида ихтиёрий интеграция дастурининг жорий этилиши ҳақида қарор қабул қилди. Лойиҳада иштирок этиш истагида мактаб ва вазирлик ўртасида ўзаро келишув шартномаси тузилди.

Лойиҳа бошланиши билан (1985-86 йиллар) Испаниянинг 300 га яқин мактаблари ҳар йили интеграция дастурида ихтиёрий қатнашиш истагида талабнома бердилар. 1990 йилда Испания парламенти томонидан таълим тизими тўғрисидаги янги умумий қонун қабул қилинди. Қонунда умумий таълим тизимида барча ўқувчилар учун юқори сифатли таълим олишлари кафолатланди. 1994 йилнинг бошида Испанияда бошланғич мактаблар 40%ида инклюзив таълим тизими жорий қилинди.

969/1995-сонли декрет махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга ёрдам тузилмасини белгилаб берди. Зарурият пайдо бўлганда, мактаб таълимни бошқаришнинг маҳаллий органларидан ёрдамга муҳтож болалар учун ҳар қандай ёрдам турини сўраши мумкин. Ўқитувчилар синфдаги ишни ташкил қилиш, билимни баҳолаш ва оила билан алоқаларни кўллаб-қувватлаш (ахборот, ҳамкорлик, бирга ишлаш ва ҳ.к) учун масъул саналадилар. Фан ўқитувчиси жалб қилинадиган мутахассислар (логопедлар, маслаҳатчилар, махсус педагоглар, физиотерапевтлар ва ҳ.к.) билан биргаликда ишлайди. Умумтаълим мактаби ташқи ва ички ёрдамни талаб этиши мумкин. Биринчисини турли ўқув юртларига биркитилган психолог-педагогик ёрдамнинг маҳаллий хизматлари (ЕОЕР) бериши мумкин. ЕОЕР ходимлари ўқувчиларнинг психолог-педагогик баҳоланиши учун масъулдирлар: улар ўқитувчи ва мактаб ўқитувлари таркибига қандай чоралар кўришни тавсия этадилар; махсус таълимга муҳтож болаларни ўқитиш динамикасини кузатиб турадилар; оилалар билан ишлайдилар. Иккинчи турдаги ёрдам - мактаб ичидаги ёрдам. Барча ўқув юртлари штатида таълимда кўмаклашадиган коррекцион педагог мавжуд. Махсус таълимга муҳтож ўқувчи бошланғич ва ўрта мактабга қачон интеграциялашган бўлишидан қатъий назар, шу жумладан мавжуд нуксон ихтисослиги бўйича махсус педагог мисолида у зарур профессионал ёрдамни олади. Ўқитувчиларга ёрдам синф учун ўқув дастурини дифференциялаш ва кўллашда берилиши мумкин. Бунинг учун турли профессионаллар: ўқитадиган психолог, мутахассис ўқитувчи, логопед ва ҳ. жалб қилиниши мумкин. Уларнинг ўзлари боланинг мактаб шароитларига мослашишида ёрдамлашиши, унинг учун индивидуал таълим дастурини ишлаб чиқиши мумкин. Ёрдам таълимнинг фойдаланиладиган услублари ва техникасини танлаш бўйича маслаҳат беришга қаратилиши ҳам мумкин.

Италия

Тўлиқ таълим интеграциясини киритиб, 04/1992-сонли қонун махсус таълимга муҳтож ўқувчига махсус педагог томонидан ёрдам кўрсатилишини назарда тутган эди. Унда бундай эҳтиёжларнинг мавжудлиги расмий равишда аниқланган бўлиши лозим (1994 йил 24-февралдаги декрет). Мактабгача муассасалар, бошланғич ва ўрта мактаб штатида

асосий педагоглар билан бир қаторда ўқув юрти барча тарбияланувчиларининг таълими сифати учун жавобгар саналдилар. Ассистентлар (ўқитувчи ёрдамчилари) ўқувчилар билан синфда ва ундан ташқарида, яқка тартибда ёки кичик гуруҳларда ишлаши мумкин. Асосий педагог билан бирга улр ҳар интеграциялашган ўқувчи учун индивидуал ўқув режаси тузилдилар, уни амалга оширишда иштирок этадилар. Маҳаллий даражада Вилоят таълим департаменти назорати остида ишчи гуруҳлари деб аталмиш гуруҳлар тузилади. Уларга мактаб инспекторлари, турли мутахассислар, ногиронлар уюшмаларининг вакиллари киради. Ишчи гуруҳларнинг вазифаси шундан иборатки, улар интеграциялашган таълимни ташкил қилиш бўйича шаҳар мактабларининг ишларини кузатиб борадилар ва баҳолаб турадилар ҳамда интеграциялашган таълимни ташкил этадилар, мактаб маъмурияти ва педагогларга маслаҳат берадилар. Зарурият пайдо бўлганда, ёрдам шаҳар соғлиқни сақлаш хизматларининг кучлари ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Люксембург

1994 йилдаги қонун махсус таълимга муҳтож ўқувчилари учун мактаб таълимининг турли шакллари кўзда тутди. Унда юридик жиҳатдан ўқувчиларга кўмак беришнинг ташкилий шакллари зикр этилган. Умумтаълим мактаблари шароитларида штатли махсус педагог эмас, балки “ёрдамчи персонал” деб аталадиган гуруҳ интеграциялашган ўқувчига ёрдам кўрсатади. Уни мактаб фанлар ўқитувчилари саналмаса ҳам умумий педагогик тайёргарликка эга махсус педагоглар, профессионал терапевтлар, махсус инструкторлар (шу жумладан ЛФК методистлари), психотерапевтлар, логопедлар ташкил этади. Ёрдамчи персоналнинг вакиллари таълим ва коррекция (реабилитация) соҳасидаги мутахассислар саналади. Қонун муаллифларининг фикрига кўра, масъулиятнинг бундай бўлиб олиниши амалда яхши натижалар беради. Мактаб ўқитувчиси бевосита синфдаги умумий иш учун жавобгар ва интеграциялашган ўқувчиларнинг синфдаги таълими услублари учун масъулиятни бўлиб олиш муаммоларидан хавотирланмаслиги даркор. Унга зарур қўшимча ахборотни (йўриқномалар) ёрдамчи персоналнинг аъзолари бериши керак. Ёрдам синфда ёрдам кўрсатиш бўйича масъул ва бевосита мактаб инспекторлари ва ўқитувчилар билан иш олиб борадиган Амбулатор реабилитацион департамент (SREA) томонидан кўрсатилади.

Нидерландия

Рецега Лнинг ёзишича махсус эҳтиёжли болалар ва ўсмирларни **Нидерландияда** ижтимоий жамиятга тайёрлашда ижтимоий меҳнат ташкилотлари, нодавлат ташкилотлар, вазирликлар ва ҳудудлардаги ижтимоий меҳнат реабилитацияси Комитетлари амалга оширган. (1996 йил).

Интеграциялашган ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш махсус мактаблардан келадиган коррекцион педагоглар томонидан таъминланади. Уларнинг ўзлари умумтаълим ўқув юртлари педагог ва маъмуриятига маслаҳат беради. Оддий мактабларга чақириладиган махсус мактабларнинг педагоглари интеграциялашган ўқувчилар учун ўқув режаларини ишлаб чиқишда ўқитувчиларга ёрдамлашадилар ҳамда бирор нуксон мавжуд ўқувчилар билан яқка тартибда шуғулланадилар. Интеграциялашган таълимни ташкил этишда катта

тажрибага эга бўлган умумтаълим мактаби штати ҳам куратор сифатида жалб қилиниши мумкин. Бундай ҳолларда ёрдам индивидуал таълим эҳтиёжлари характери тўғрисида ўқитувчиларга ахборот бериш ва қўшимча ўқув материаллари бериш шаклида амалга оширилади.

Умумтаълим мактаби бюджетни ошириш ва интеграциялашган ўқувчиларга бевосита ёрдам кўрсатиш бўйича масъулиятли ҳисобланадиган “ёрдамчи ўқитувчи” штатини киритиш бўйича мурожаат қилиши мумкин. Ёрдамчи ўқитувчи вазифаларининг бажарилиши умумтаълим мактаби ўқитувчиларидан биттасининг зиммасига ҳам юклатилиши мумкин. Интеграциялашган таълимга талабгорларни саралаб олиш анча жиддий. Уни яхши натижалар кўрсатишга қодир болаларни умумий мактабга кўчиришни тавсия қиладиган махсус мактаблар таъминлайди.

Интеграциялашган таълимни ташкил этишни ёрдам кўрсатишнинг вақт бўйича қонунчилик томонидан чеклаб қўйилиши қийинлаштиради. Жалб қилинувчи мутахассислар хизматларини бюджет томонидан кафолатли молиялаштириш муайян муддатга мўлжалланган. Масалан, жисмоний нуқсонлари мавжуд ўқувчиларга келувчи педагоглар томонидан ёрдам кўрсатилиши икки йил билан чекланган. Бу вақт ўтганидан сўнг мактаб мустақил равишда интеграциялашган ўқувчиларга ёрдам беришни ташкил этиш усулини қидиришга мажбур. Шундай қилиб, ҳатто интеграциялашган ўқувчиларга ёрдам кўрсатишга тегишли бюджет бўйича маблағ ажратилганига қарамасдан, муайян босқичда умумтаълим ўқув юрти махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга сифатли ёрдам кўрсатишнинг молиявий муаммолари билан тўкнашадилар. Оммавий мактаб ўқитувчиларининг бирор нуқсони мавжуд болалар билан ишлашнинг хусусиятлари билан таништирадиган қисқа муддатли кириш курсларига қатнашишининг чекланган имконияти муаммонинг бошқа томони саналади. Миллий маърузани тайёрлаш пайтига келиб (1999й.) умумтаълим муассасаларининг ўқитувчилари асосан махсус мактабларнинг келиб ишловчи ўқитувчиларидан зарур ахборот олиб турардилар. Интеграциялашган ўқувчилар билан ишлайдиган ўқитувчилар малакасини ошириш нуқтаи назаридан минтақавий курсларни энг самарали деб тан олинади. Evansp.Лнинг маълумотлари (1995 йил) асосида Нидерландиянинг 28 та умумтаълим бошланғич мактабларининг таркибида нуқсонли болалар ҳам ўқитилган. Таълимий маслаҳат марказларида махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим шароитида ўқитиш ва тарбиялаш йўллари, хусусиятлари ҳамда бу болалар ҳақида билиш ва маълумотлар бериш борасида бўлим фаолият юритган. Бу бўлимларда ўқув материаллари ва дастурларини янгилаш, интеграцион таълимнинг ягона ғоясини ишлаб чиқиш, бу таълим тизимидаги муаммоларнинг ечимини излаб топиш борасида иш юритилган.

Норвегия

Ўқувчиларга ёрдам Таълим психологик хизматининг (EPS) ўқув юртлари ва ота-оналарга маслаҳат берадиган ходимлари томонидан таъминланади. Махсус таълимнинг мазмуни, даражаси ва ташкилий шакллари муҳокама қилинади. EPS ўқитувчиларга уларнинг ўқувчилар билан кундалик ишларида маслаҳат бериш бўйича масъулдирлар. EPS ходимларига махсус билимлар етмайдиган ҳолларда улар *миллий ресурс марказларидан бирортасига* ёрдам сураб мурожаат қилиши мумкин. Бу марказлар умумтаълим мактаблари педагоглари малакасини ошириш бўйича қисқа муддатли ихтослаштирилган курсларни ҳам ташкил қиладилар. Синфнинг барча ўқувчилари учун масъулият интеграциялашган болалар билан ишлашда кўмаклашадиган махсус мутахассис биркитилган ўқитувчи зиммасига юклатилган. Махсус ёрдамчи мутахассис қисман ёки тулиқ иш қунига жалб қилиниши мумкин. Унинг хизматлари доирасига дарсларда қатнашиш ва ёки танаффус пайтида ўқувчиларга жисмоний жиҳатдан кўмаклашиш кириши мумкин.

Португалия

Интеграциялашган болаларга ёрдамлашиш бевосита синфда мактаб ўқитувчилари томонидан таъминланади. Айнан унинг ўзи ўқув дастурини яқунлаш учун жавобгардир. Синфда ечиш учун ўқитувчи тайёр бўлмаган турли муаммолари (ўқишда жиддий қийинчиликлар, хулқ бузилиши ва х.) мавжуд бир неча ўқувчи пайдо бўлиши мумкин. Ўқитувчи бола қандай қийинчиликларга дуч келаётганини билмаслиги мумкин, дифференцияланган индивидуал таълимни ташкил қилиш учун етарлича касбий билимларга эга бўлмаслиги мумкин. Умумтаълим мактаблари педагоглари ўқувчилар учун индивидуал дастурлар, махсус таълимга муҳтож ўқувчиларни ўқитишнинг кундалик амалиётида ёрдамчи техник воситалар ва янги технологиялардан фойдаланиш малакаларини эгаллашга муҳтождирлар. **1997 йилдаги** 105/97-сонли қонун умумтаълим мактабларининг интеграциялашган ўқувчилар таълим беришнинг сифати учун жавоб берадилар. Унинг қабул қилиниши мактаб учун зарур ресурслр тўғрисида тасаввурларни ўзгартириш билан боғлиқ эди. Шуниси тан олиндики, ташқаридан мутахассисларни жалб қилиш ўрнига умумтаълим мактаблари штатларини бошқа тарзда бутлаш лозим. Кадрларга оид сиёсатнинг ўзгариши фан ўқитувчиларига янада хилма-хил ва ташкилий ёрдам беришни таъминлашга, мактаб ичида фан ўқитувларига уларнинг иши бўйича маслаҳат беришни таъминлашга қаратилган.Заруриятга қараб турли мактабларда ишлаши мумкин махсус педагогларнинг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат: ўқув бўлими мудирлари ва умуман мактаб, ҳамда интеграциялашган ўқувчи шуғулланадиган синф ўқитувчилари билан ҳамкорлик. Мутахассис ўқитувчига ўқув дастурини мосланувчан равишда қайта тузиш, уни ўқувчи имкониятларига мос равишда дифференциялаш, таълимнинг махсус услубларидан фойдаланишда кўмаклашади.

Финляндия

Интеграциялашган болаларга ёрдамлашиш мактаб тиббий хизмати ишчилари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг таълим хизмати томонидан таъминланади. Биринчиси турли мутахассис ва терапевтлар (логопедлар, психотерапевтлар, психомотор терапевтлар ва х.) томонидан амалга ошириладиган ёрдам дастури учун жавоб беради. Иккинчиси интеграциялашган болалар учун таълимнинг зарур шароитларини таъминлашга мўлжалланган. Зарур бўлган ҳолда ўқув дастури боланинг имкониятларига мос равишда ўзгартирилиши мумкин. Махсус таълимга ўтказилган ҳар бир ўқувчи учун унга зарур ўқув жадвалини назарда тутадиган индивидуал режа тузилади. Ўқув режаси бола фаровонлиги учун жавобгар барча жамоа томонидан биргаликда тузилади. Жамоага ўқувчининг ўзи, унинг ота-онаси, у билан ишлайдиган педагог, мутахассис ва экспертлар киради. Ўқувчи ҳамма вақт ёки фақат айрим дарсларга келиб, асосий гурҳда ўқиши мумкин. Мактаб штатида махсус педагоглар, ижтимоий ходимлар ва маслаҳатчилар мавжуд – уларнинг бари ўқитувига ёрдам кўрсатади. Махсус ўқитувчи синф ўқитувчиси ва унинг ёрдамчисига кўмаклашиш ҳамда махсус гуруҳ ёки яқка тартибдаги машғулотларга ўқувчи олиш учун асосий гуруҳга келиши мумкин. Дарс ўтказиш жараёнида заруриятга қараб бошқа мутахассислар (логопед, ЛФК услубшуноси ва х.) ҳам иштирок этишлари мумкин, аммо, одатда улар даволашни индивидуал асосда ўтказадилар.

Франция

Интеграциялашган ўқувчилар билан ишлаётиб, ўқитувчилар мактаб психологлари ва махсус педагогларни ўз ичига олган ихтисослаштирилган ёрдамчи тузилмаларга ёрдам сўраб мурожаат қилишлари мумкин. Жалб қилинаётган ходимлар ўзига хос соҳада ёки ўзининг бутун мактаб фаолиятида вақтинча ёки доимий равишда қийинчиликларга дуч келаётган ўқувчилар ҳамда оддий синфларга интеграциялашган, ривожланишда нуқсонлари мавжуд болаларга ёрдам кўрсатишлари лозим. Мутахассислар турли департаментлардан (соғлиқни сақлаш, ижтимоий масалалар, таълим) жалб қилиниши

мумкин. Улардан ҳар бири қисқа ёки узоқ муддатда ўқувчига ёрдамлашади ҳамда ўқитувчи ва мактаб ходимларига кўмаклашади.

Швецарияда нуқсонли болаларнинг кўпчилиги умумтаълим муассасаларида таълим \ тарбия олишлари расм бўлган эди. Синфда 4 та ўқитувчи ишларди, 3 таси умумтаълим дастурида, қолган бир ўқитувчи эса махсус тайёргарликка эга бўлган ўқитувчи эди. Ҳафтада бир марта бу ўқитувчилар ўзаро ҳамкорликдаги факультатив машғулотлар ўтказишарди. Шунингдек, махсус эҳтиёжли бола билан ишловчи мутахассис ўқитувчи ҳафтада бир марта ҳар бир ўқитувчи билан синфдаги муаммолар ва масалалар юзасидан учрашарди. Бундай ўқитиш йўллари интеграцион гуруҳларда ўқитувчиларнинг фаолият юритишини енгиллаштириб, синфдаги ўқув сифатини оширарди. (Evansp.L., маълумотлари, 1995 йил).

Швеция

Ота-оналар ва мактаб ўқитувчиларига Округ кенгашида фаолият юритувчи Шаҳар болалар реабилитацияси марказининг махсус педагоги маслаҳат беради. Бола имкониятларидан келиб чиққан ҳолда улар биргалик индивидуал ўқув режаси тузадилар; мактаб ўқитувчиси унинг бажарилиши учун масъулдир. Зарурият туғилганида синфга ёрдамчи педагог таклиф этилади. Швеция махсус таълим агентлиги (SIN) ҳам оила ва мактабларга маслаҳат бериш ва ёрдам кўрсатиш учун жавобгар; амалда маслаҳат беришни аниқ бир бола билан ишлайдиган маслаҳатчи амалга оширади. SIN маслаҳатчиси, масалан, ўқув материалига алоқадор тавсиялар беради; шаҳар ҳокимиятига махсус таълимга муҳтож болаларга оптимал таълим беришни ташкил этишда кўмаклашади. Зарур бўлганда, мактаб негизида фан ўқитувчилари учун малака ошириш курслари (синфга интеграциялашган ўқувчиларнинг эҳтиёжлари ва хусусиятларини назарда тутган ҳолда) ташкил қилиниши мумкин. Г.Мирон эса қуйидаги маълумотларни беради: 1981 йилда ЮНИСЕФнинг **Швеция** ҳукуматидаги ташкилотидан 6 ёшгача бўлган нуқсонли болаларни неформал ўқитиш дастури ишлаб чиқилди. Ушбу дастур асосида нуқсонли болаларни оммавий муассасаларда ўқитиш тизими, бу болаларни ўқитишда ота-оналар билан ишлаш методикаси ишлаб чиқилиб, Никарагуада ҳам қўлланила бошлади... (1995 йил).

Хулосалар

Миллий маърузалар таҳлили Европа махсус таълимни ривожлантириш агентлиги ходимларига умумтаълим мактабларига интеграциялашган махсус таълимга муҳтож ўқувчиларга кўмаклашиш амалиёти тўғрисида айрим умумлаштирувчи хулосалар қилиш имкониятини берди

1. Баъзи Ғарбий Европа мамлакатларида кўмаклашиш “мактаб ичра”, яъни ўқув юртининг штатли ходимлари саналадиган турли ихтисосликдаги мутахассислар томонидан таъминланади. Бошқа ҳолларда бу масъулият мактабдан ташқари ихтисослаштирилган хизматлар ва келиб ишловчи педагоглар зиммасига юклатилади. Сўнги ҳолда махсус мактабларнинг роли катта, чунки айнан шулар фан ўқитувчилари ва интеграциялашган ўқувчиларга ёрдам кўрсатишда асосий роль ўйнайдилар.

2. Миллий маърузаларини тақдим этган 17 мамлакатдан олтитасида ёрдам энг аввало синфида интеграциялашган ўқувчилар мавжуд ўқитувчилар ва мактабга йўналтирилган. Бироқ қарийб барча маърузаларда ёрдам беришнинг нафақат ўқувчига, балки у билан ишлайдиган ўқитувчилар учун ҳам аҳамияти эътироф этилади.

3. Миллий маърузаларга мувофиқ мактабларда ҳар томонлама ёрдам кўрсатилади, ёрдам характери эса конкрет боланинг индивидуал таълим эҳтиёжларига боғлиқ. Айрим мамлакатларда синф билан бир қаторда синфдан ташқарида ҳам мумкин. Қатор мамлакатларда ёрдам нафақат мактабда, балки унинг ташқарисида ҳам кўрсатилади. Бу ҳолда ташқи хизматлар (одатда, бу даволанишнинг айрим услубларига тегишлидир)

ёрдамга жалб қилинади. Ўқитувчи ҳам нафақат ўқув юртида, балки ундан ташқарида ҳам кўмк олиши мумкин; бунинг учун турли хизматлар мавжуд. Ўша ташқи хизматларнинг ходимлари айрим мамлакатларда ота-оналарга маслаҳат берадилар.

4. Энг камида тўрт асосий ёрдам тури мавжуд:

- Олдини олиш чоралари;
- Ахборот-маслаҳат ёрдами (болада мавжуд қийинчиликларни тавсифлаш, махсус ўқув материаллари, техник воситалар, махсус таълим услублари ва х.) билан танишув;
- Ўқув дастури ва ўқув жараёнини дифференциялаш (индивидуаллаштириш, мослаштириш);
- Интеграциялашган ўқувчининг мактабдаги таълим олиш ва иштирок қилиш шароитларини яхшилаш (ўқитувчилар ва маъмуриятга мутахассисларнинг маслаҳат бериши, малака ошириш, масъулиятларни бўлиб олиш).

5. Кўмаклашишни ташкил этишнинг асосий стратегиялари – умумий ва ўзига хос ахборот бериш, фаолиятга жалб қилиш, мактаб таълими тизимини ўзгартириш. Демак, кўриб турганимиздек, Ғарбий Европа мамлакатларида умумтаълим муассасаларига интеграциялашган махсус таълимга муҳтож болаларга ёрдам беришни ташкил этишнинг ягона ёндашув ва қоидалари йўқ. Ҳатто шаклланган фуқаролик жамиятига эга, иқтисодий жиҳатдан ривожланган ва турмуш даражаси юқори давлатлар ҳам интеграция муаммосини ким, кимга, қаерда ёрдам кўрсатиши турлича тушунадилар ва ҳал қиладилар.

2.4. Марказий Осиё минтақалари, Шарқий, Жанубий ва СНГ давлатларида инклюзив таълимнинг жорий этилиши

Хитойда интеграциялаш жараёни барча умуммиллат маълумотларини йиғиш, тажриба алмашиш, мулоқот ва фикр алмашиш, кадрларни тайёрлаш, мактаб ўқув жараёнларини ислоҳ қилиш, мактаб ходимлари билан учрашув ва савол жавоблар ўтказиш ҳамда барча ахборотларни йиғиб таҳлил қилишдан бошланди. Нуқсонли болалар таълими Хитой таълим тизимида бирмунча янги эди. Ҳар бир туманда интеграцион таълим борасида семинарлар уюштирилди. 8 та ўқув семинарида 1000дан ортиқ кишилар иштирок этдилар. Бир қанча педагогика институтларида “Нуқсонли болалар таълими” номли ўқув курслари ўтила бошлади. (Ainscov M., ва бошқалар 1996 йил).

Хитойнинг таълим бўйича миллий тадқиқот Институтининг мақсадли грант маблағлари ёрдамида алоҳида эҳтиёжли болалар таълимини қўллаб-қувватлаш мақсадида WEB ресурс марказини ташкил этиш бўйича инновация дастурини ишлаб чиқди. Бу ресурс марказнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Алоҳида эҳтиёжли болалар ва ёшларни таълим тизимига киритишда маълумотларни олиш бўйича ресурсларни аниқлаш;
- Махсус эҳтиёжли шахслар билан алоқа ўрнатиш;
- Маълумотлар банкида турли таълимий ва ривожлантирувчи материалларни тўплаш;
- Internet тизими орқали мутахассислар маслаҳатини уюштириш;
- WEB ресурс маркази фойдаланувчилари орасида тажриба ва билимлар алмашишни ташкил қилиш;

➤ Интеграция муаммоларини ҳал қилиш воситаларини излаш. Чет давлатлар билан бу борадаги ҳамкорлик учун имкониятлар яратиш (Юннинг Чен, маълумотлари 2000 йил).

Шундай қилиб Хитойда Internet тизимидаги электрон ресурс марказ орқали мутахассисларнинг билим ва малакаларидан фойдаланган ҳолда бутун мамлакат ҳудудидаги алоҳида эҳтиёжли болалар ва шахсларнинг таълим олиш талабини қондириш имконияти пайдо бўлди. Мазкур дастур махсус эҳтиёжли болаларни таълим жараёнига киритиш бўйича бошқа чора-тадбирларга кўшимча ёрдам сифатида қўлланилади. Айрим ҳолларда эса таълим бериш ва ривожлантириш имконини берувчи ягона восита бўлиб қолди.

Ҳиндистон

Хиндистон қонунида мажбурий бошланғич таълимга жиддий ва катта вазифа деб қаралади. Хиндистонда бешдан 14 ёшгача бўлган болалар 2.000.000 ни ташкил этади. Таълим тизимини ривожлантириш 1947 йилда мамлакат мустақилликга эришгандан сунг қонуний тасдиқланган. 1986йилда ишлаб чиқилган ва 1992йилда миллий таълим қонунига купгина мутахассислар ва турли штатларнинг вакиллари иштирокида ҳамда бошқа тегишли фуқароларнинг ҳамкорликдаги сайи\харакати билан қўшимчалар киритилган. Мамлакатда истиқомат қилувчи барча фуқароларнинг таълим олиш ҳуқуқи қафолатланган. Таълим туғрисидаги қонуннинг асосий бандида ривожланишида алоҳида эҳтиёжи бўлган болаларни барчалар қатори таълим олиши ва улар уртасидаги тусиқларни бартараф қилиниши қайд этилган.

Шунингдек қонунда мамлакатда яшовчи фуқароларнинг кўп тиллиги ва диний\ижтимоий, маданий ривожланишининг хусусияти ҳамда мамлакатда яшовчи ногирон болалар, қиз болалар ҳар\хил ҳудудларда яшовчи майда миллат болалари, ижтимоий ҳимояга муҳтож эканлиги аниқланиб уларга қўшимча равишда эътибор берилиб, таълим олиш ҳуқуқи таъкидланган.

Хиндистонда болаларнинг кўпчилик қисми мактабларда ўқитилишига қарамасдан 35.000.000 6\14 ёш бўлган болалар хануз таълимдан четда қолиб кетмоқдалар. Бунга сабаб мактабларнинг етишмаслиги биноларнинг ногирон болаларга мослаштирилмаганлиги, ўқитувчиларнинг давомотининг пастлиги ва етишмаслиги, молиявий таъминотнинг етарли эмаслиги, мактаблардаги таълим жараёнининг сустлиги ва ҳк. Ҳар \ хил таъбий офатларга кўра бошпанасиз қолган, боқувчисини йуқотган, етим болалар, ижтимоий ҳимояга муҳтож болалар хануз формал таълимдан четда қолмоқдалар. Кейинги вақтда таълим олишнинг бир қатор муҳим тизими ривожлана бошлади. Бундай тизимни шакллантириш яхлит битта вазирлик доирасида бўлиши керак деб таъкидлайди Kerala Daier. Уш бу шаклланган таълим тизимининг вазифаси “ўйин орқали” ўқитишга асосланган янги ишлаб чиқилган дастур ёрдамида, ўқитувчи ўқувчига ёндошиш йули билан ўқитиш талаб этилади. Бундай ёндашув доирасида ўқитиш ҳар хил болани эҳтиёжини қондириш учун индивидуаллаштирилган бўлиши таъкидланган. Инклюзив таълимнинг ижтимоий масаласи ҳар бир узоқ масофадаги ҳудудларда яшовчи болаларни ота\оналарнинг хоҳишига кўра давлат мактабларида ўқитиши давлатнинг имконияти ва ўқитувчиларнинг хоҳиши, имкониятлардан келиб чиқиб амалга оширилиши мумкинлиги қайд этилган. Давлат мактабларида ўқитилиши давлатнинг имконияти ва ўқитувчиларнинг хоҳиши, шароитдан келиб чиқиши амалга оширилиши мумкинлиги кед этилган. Давлат мактабларига қатнашувчи гуруҳлари, кўпчилик аналанавий сегрегацион \ гуруҳларидан мактабларига қатнайдилар, Бу эса ижтимоий инклюзиянинг муҳим, муаммосидир. Бу мамлакатнинг давлат қонуни, формал ва ноформал таълим тизимини жорий қилишда Юнисеф ва Юнеско ташкилотининг хиссаси ва бевосита ҳамкорлигида тузилган “Нуқсонли болаларнинг интеграцион таълим лойиҳаси” бўйича иш олиб борила бошлади. Бу лойиҳа Ҳиндистон ҳукумати сиёсати ва этник ҳолатини ҳисобга олган ҳолда тузилган (Ainscov M. ва бошқалар, 1996 йил).

1979 йилда **Никарагуа** таълим вазирлиги нуқсонли болаларни ўқитиш дастурини олиб борувчи махсус бўлим ташкил этди. Бундан ташқари нуқсонли болаларнинг ўқув имкониятларини ташхис қилиш маркази ва махсус муассасалар ҳужжатлари ахборот базаси юзасидан иш юритиш марказлари ҳам очилди. Мамлакатда оммавий мактаб тизимида кўплаб қийинчиликлар бўлиб, мактабга қатнамайдиган болаларнинг сони жуда юқори эди. Нуқсонли болалар таълими махсус сегрегацион ва оммавий мактабларда интеграцион синфлар шаклида ташкил этилган. Махсус мактабларда фақат оғир нуқсонли болалар ўқитиларди.

Лаосда барча болаларнинг таълим олишини таъминлаш ва уларнинг барча ҳуқуқларини ҳимоя қилиш давлат сиёсатининг асосий вазифаси ҳисобланади. 1993 йилда қизлар ва нуқсонли болалар таълимини таъминлаш дастури иш бошлади. Дастурнинг ҳар бир иштирокчиси жойларда лойиҳа мазмунини тарғибот қилади, инклюзив таълим тизими

борасида тренинглари уюштириб, мутахассисларни тайёрлайди дея, ЮНЕСКОнинг 1996 йилги халқаро ҳисоботида маълумот берилган .

Таиландда оғир ва ўрта даражадаги нуқсонли болаларни оммавий мактабларга қабул қилиш, ўқитишга ва бунга ўқитувчи-мутахассисларни тайёрлашга оид ўқув лойиҳаси ишлаб чиқилди.

Раджбатандаги Суан Дисит институтида ўтказилган иккита конференциядан сўнг инклюзив мактабларнинг 3та йўналишидаги концепцияси ишлаб чиқилди.

Биринчи йўналиш кўшимча гуруҳ бўлиб у администраторлар, ўқитувчилар ва ота-оналардан ташкил топган.

Иккинчи йўналиш оғир ва ўрта даражадаги нуқсонли ва соғлом болаларни оммавий синфларда ўқитишни ташкиллаштирувчи ўқитувчилар ва ота-оналар;

Учинчи йўналиш-синфлар учун индивидуал режаларни ишлаб чиқишди қўллаб-қувватловчи администраторлар, ўқитувчи волонтерлар (ЮНЕСКО ҳисоботи, 1996 йил).

Вьетнамдаги инклюзив таълим тизимини ўрганиш шуни маълум қиладики, бу ерда иккита ҳолат кузатилади. Таълим вазирлиги томонидан Давлат фан ва таълим институтида махсус эҳтиёжли болалар учун инклюзив таълимнинг самарали натижаларини аниқлаш учун иш олиб борди (ЮНЕСКО ҳисоботи, 1996 йил).

Россия

В.А.Березина, Л.М.Шипциналарнинг берган маълумотларига кўра ҳозир **Россияда** махсус таълим иккита йўналишда: дифференциал ва интеграция тарзда ташкил этилган. Дифференциал таълим 8 йўналишда ташкил этилган. Охириги пайтларда Москва, Санкт-Петербург ва бошқа Россиянинг бир қатор шаҳарларида махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасаларига жалб этиш борасида илмий изланишлар ва психолого-педагогик амалий ишлар олиб борила бошлади.

Россияда интеграция модели асосида умумтаълим муассасаларида махсус синфлар ташкил этилган бўлиб, улар қуйидагича:

-ақлий ривожланишида орқада қолган болалар учун гуруҳлар ва синфлар;

-руҳий ривожланиши сустлашган болалар учун гуруҳ ва синфлар;

-хулқи оғир болалар учун гуруҳ ва синфлар.

Л.М.Шипциннинг берган маълумотларига кўра Россияда ҳозирги кунда 38 % имконияти чекланган болалар умумтаълим муассасаларида таълим \ тарбия олмақдалар. “**Латвияда**-деб ёзади- Eljosiene I., (1998 йил). интеграцион таълимга муаммо сифатида қаралиб, Лиепайский олий педагогик мактаб дастурига киритилди. Бу ерда асосий муаммо интеграцион педагогикада ўқитувчилар билан махсус педагогика ўртасида ҳамкорлик муносабатларини яратиш эди.

Литвада 1992 йил Маориф вазирининг ташаббуси билан махсус ёрдамга муҳтож болаларни умумтаълим тизимига интеграциялаш модели ишлаб чиқилишига тайёргарлик ишлари бошланди. Бу мақсадни амалга ошириш учун хорижий ва литвалик Вельнюский университетининг махсус педагогика лабораторияси қошига бу тузум ташаббускорларидан ишчилар, болалар, психиатрлар, психологлар, логопедлар ва педагог дефектологлардан иборат мутахассислар гуруҳи тузилди. Бу гуруҳ томонидан “Махсус таълим тизимининг лойиҳаси” номи билан интеграцион таълим тизимининг бошланғич лойиҳаси ишлаб чиқилди. 1993 йилда Литва маданият ва маориф вазирлиги томонидан “Махсус эҳтиёжли болаларга умумтаълим муассасаларига ёрдам бериш (имкониятлари) тартиби” Қонуни тасдиқланди.

Арманистон

Барча СНГ мамлакатларидагидек Арманистонда ҳар бир шахсни жамиятда таълим олиш ҳуқуқига эга эканлиги ва уни ижтимоий келиб чиқиши, жисмоний ҳолатидан қатий назар таълим олиш ҳуқуқини таъминлайди.

Шу боис охириги 10 йил ичида Арманистонда ижтимоий ҳимояга муҳтож, кам таъминланган оилалар фарзандлари, етим болалар, имконияти чекланган болаларни

ижтимоий қўллашга, таълим олиш масаласига катта эътибор берилмоқда. Шунингдек инклюзив таълим тизимини шакллантириш ва ривожлантиришга оид дастлабки ишлар олиб борилмоқда.

Қўшимча ёрдам кўрсатувчи ходимлар ва ёрдамчи хизматларни жалб қилиш учун, инклюзив таълимни молиялаштириш масаласи давлат томонидан маъқулланиб, 2006 йилда инклюзив мактабларга қўшимча маблағ ажратилди.

Арманистонда 49 инклюзив мактаб мавжуд бўлиб 700та жисмоний, ақлий ва ижтимоий муаммоси бўлган болалар таълим оладилар. Бу мактаблар инклюзив таълим жараёнини ривожлантириш ва кенгайтириш учун ресурс бўлиб хизмат қилади.

Арманистонда махсус эҳтиёжли болаларни эҳтиёжини қондиришни давомийлигини таъминлаш мақсадида махсус ва инклюзив таълим жараёнини нафақат асослаш, ривожлантириш учун имконият яратишга ҳукумат парламенти томонидан бир қатор қонун ва қарорлар қабул қилинган,

Ривожланган, ижтимоий ҳимояга мухтожлиги сифатида қарашларини давом этишидир.

Бундай эскича ёндашиш давомийлиги ҳамма учун бир хил бўлган янги инклюзив таълим мухитини шакллантиришда қийинчиликлар туғдиради. Жамиятда нотўғри стереотипни ва психологик комплексларни шаклланганлигини йўқ қилиш ва инклюзив таълим мухитини шакллантиришнинг энг маъқул ва тўғри йўли синфда ва синфдан ташқарида болалар орасида ҳамкорлик қилиши. Шу фанни ўқитадиган ўқитувчи ҳамда шу синфда ўқийдиган ўқувчилар, ота\оналари, зарурият туғилганда махсус педагоглар, психологлар ва ижтимоий ишчиларнинг фаолиятидир. Интерфаол усулда ўзаро ёрдам кўрсатишга асосланган гуруҳларда ўқитиш методи.

Арманистон республикасининг маълумотларига кўра инклюзив мактабларни умумтаълим муассасалари деб қарашмайди. Бу мактабларда имконияти чекланган болалар соғлом болалар билан ёнма\ён формал ўқийдилар. Шунинг учун ҳам инклюзив мактабда биргаликда таълим олиш жараёнида индивидуал машғулотга жиддий эътибор берилади, акс холда махсус шароитдаги таълимга эҳтиёжи бўлган ўқувчилар ўқишдан орқада қолади

Озарбайжонда 1998 йилда Болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция ратификация қилинди ва 2001 йилда эса “Махсус таълим тўғрисида”ги Қонунни қабул қилди.

2002 йилга келиб инклюзив таълим борасидаги лойиҳалар фаолияти 10 дан ортиқ қонуний ҳужжатлар ва лойиҳалар ишлаб чиқилди. Инклюзив таълимни ривожлантиришнинг Миллий дастур режаси 2 қисмдан иборат бўлиб, 1-қисми инклюзив таълим борасидаги лойиҳалар фаолиятига оид бўлиб, 2-қисмини эса инклюзив таълим моддий \ техник асосини яхшилаш масалалари ташкил қилади. У.Т.Микаилова (ННТ “Таълимда инновациялар маркази” раҳбари)нинг берган маълумотларига кўра Озарбойжонда бугунги кунга қадар 100 дан ортиқ махсус эҳтиёжли болалар 14 та мактабгача таълим, 14 та бошланғич таълим муассасаларида инклюзив таълим шароитида ўқитилмоқда.

Инклюзив таълим тизимини жорий қилиш борасида кўшни ҳамдўстлик давлатларида ҳам кўзга кўринарли ишлар амалга оширилаётганлиги таҳлил қилинди:

Қирғизистонда инклюзив таълимнинг ривожини давлат қарамоғидаги мактаблар ва нодавлат ўқув муассасалари базасида бўлди. Мутахассислар томонидан умумтаълим муассасаларига нуқсонли таълим олишга имконият мавжуд бўлган болалар қабул қилиниб ўқитила бошлади. Қирғизистонда бу борада ўқитувчилар, ота-оналар, вазирлик ходимлари ва Республика бўйича тегишли вакиллар иштирокидаги Республика 3 та йирик семинар Конференцияси ўтказилди. (Г.Алчиева, 2000 йил).

Қозоғистонда 2003 йилда “Махсус эҳтиёжли болаларни коррекцион ижтимоий ва тиббий-педагогик қўллаб-қувватлаш ҳақида”ги Қонун қабул қилинди. Бу қонун асосида махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасаларида таълим-тарбия бериш, коррекцион педагогик иш олиб бориш мақсадида реабилитацион центрлар, психолого-педагогик коррекция хоналари, махсус мактаб ва мактабгача таълим муассасалари қошида қисқа муддатли (синфлар) гуруҳлар ташкил этилди. Инклюзив мактабларга кадрларни

тайёрлаш учун олий таълимда “Махсус педагогика”, “Махсус психология” ва “Махсус методика” курслари киритилди⁷

2.5 Ўзбекистон Республикасида инклюзив таълимни қўллаб-қувватлашнинг ташкилий ва меъёрий асослари

Ногиронларни умумтаълим тизимида ўқитиш масалаларига эътибор бериш Республикамизда 1996 йилда Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими Вазирлиги, Республика таълим маркази ва ЮНЕСКО ташкилоти билан ҳамкорликда республика семинари ўтказилиши билан ислохотлар амалга оширила бошлади. Шу даврдан бошлаб олимлар, махсус таълим тизимидаги раҳбар ходимлари, педагоглар, умумтаълим мусасаларининг раҳбарлари ва нодавлат жамоа ташкилотларининг ногиронлар таълими эҳтиёжини қондиришга қаратилган муносабатлари ўзгара бошлади.

Инклюзив таълим Ресурс Маркази имконияти чекланган болаларни интеграциялашган таълим жараёнида таълим олиш стратегиясини кенг жорий қилиш мақсадида ЮНЕСКО ташкилоти билан шу йилдан буён ҳамкорлик қилиб келмоқда. Ўзбекистонда интеграциялашган инклюзив таълим тизимини амалиётга тадбиқ қилиш мақсадида ЮНЕСКО халқаро ташкилоти лойиҳаси асосида бир неча Республика семинар-тренинглари ва халқаро конференция, форумлар ўтказишга муяссар бўлинди. Конференцияларда кўтарилган долзарб муаммолар, тавсиялар ва иштирокчиларнинг маърузалари куйидаги илмий амалий туплаларда: «Алоҳида ерданга мухтож болаларни маънавий ва эстетик ривожлантириш» (Тошкент «Узинкомцентр» 2003й.) чоп этилди. Ўзбекистонда химояга мухтож булган болаларга ердан курсатишнинг самарали шакли ва услуги (2005й республика болалар ижтимоий маркази булими), «Ўзбекистон республикасида болаларни ижтимоий химоялаш тизимини ривожлантиришнинг истикболлари» (2007й), «Инклюзив таълим ва болаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг замонавий тенденциялари» ва бошқа бир қатор тупламларда чоп этилди. Ҳозирги кунда Республикамизда инклюзив таълим концепциясини жорий қилишда ушбу материаллар асосий дастурамал бўлиб келмоқда.

1998 йилда ЮНЕСКО ташаббуси билан Бухоро шаҳрида йирик Конференция ўтказилди. Конференциянинг мақсади алоҳида ерданга мухтож болаларни ижтимоий қўллаш, реабилитация қилиш, таълимга жалб қилиш, махсус ва инклюзив таълимнинг моддий, техникавий базасини ташкил қилиш ва махсус эҳтиёжли болаларни тўлақонли жамиятга мослаштиришга оид турли ташкилий услубий ишларни амалга оширишда Марказий Осиёда кўп тармоқли алоқалар ўрнатишдан иборат эди.

Ушбу Конференцида БМТ, ЮНИСЕФ, ВОЗ ташкилотларининг экспертлари шунингдек, Россия, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон Республикаси ҳамда Ўзбекистон Республикасидаги турли хил давлат ва нодавлат ташкилотлар, маъмурий органларнинг мутасадди ходимлари иштирок этдилар. Имконияти чекланган болаларни ижтимоий қўллаш ва барча қатори тенг ҳуқуқли шароитда таълим олиши ва бирон бир бола таълимдан четда қолмаслиги жиддий муҳокама этилди ва резолюциялар қабул қилинди. Ушбу халқаро конференцияда Ўзбекистон Республикаси ХТВ ва унинг тасарруфидаги турли маъмурий ташкилот вакиллари ҳам иштирок этиб, ўз тажрибалари билан фикр алмашдилар ва республикада ушбу муаммони ҳал қилиш масалалари бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Шу боис Ўзбекистонда алоҳида ерданга мухтож болаларни тўлақонли махсус таълимга жалб қилиш ва интеграция усулида таълим олиш 2001-2002 йилларда бирмунча фаоллашди. Бунга асос Халқ таълими вазирлиги, Республика

---

⁷ Шомахмуродова Р. Бердиева А. Б. «Имконияти чекланган болаларни инклюзив таълимда ўқитиш услублари» методик қўлланма Тошкент-2008 йил. 4 - 20 бетлар. ООО «ISHONCH MARKAZ SERVIS»

таълим маркази, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, “Оперейшен Мерси”, “Мерси прожект” нодавлат халқаро ташкилотлар ва Ўзбекистонда фаолият кўрсатувчи миллий ташкилотлар, жумладан “УМР”, “Зиё”, “Имкон”, “Ҳаёт”, “Умидворлик”, “Ёруғлик”, “Мурувват”(Самарқанд), “Мезон”, “Меҳригиё”, “ШАНС”, “Ниҳол”, “Коррекцион педагогик Реабилитация маркази” кабилар билан ҳамкорликдаги лойиҳалар бўйича амалга ошириб келинган ишлар, чора – тадбирлардир.

2000 йил Ўзбекистонда инклюзив таълимнинг илк асоси сифатида Республика таълим маркази махсус таълим бўлими томонидан “Ўзбекистон республикасида алоҳида ёрдамга муҳтож болалар очиқ таълим тизимининг ривожлантириш чора-тадбирлар режаси” ишлаб чиқилди. Бу режа дастурда алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни умумтаълим тизимга киритишнинг қуйидаги ташкилий асослари ёритиб берилди:

оммавий ахборот орқали жамият онгини инклюзив таълимга тайёрлаш;

Республикадаги алоҳида ёрдамга муҳтож бўлган болалар ҳақида ахборот банки яратиш;

-барча турдаги нуқсонли болалар учун умумтаълим ва яқка тартибда оилаларда ўқитилиши бўйича турли хил ўқув методик адабиётлар, дидактик воситалар ишлаб чиқиш ва таъминлаш масалалари қайд қилинган.

Айниқса, 2001 йил 21-23 ноябрь кунлари Тошкен шаҳрида ўтказилган “Алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни маънавий ва эстетик тарбиялаш” мавзусидаги халқаро конференцияда турли хорижий мамлакатлар, Қозоғистон, Россия, СНГ давлатлариинг экепертлари қатнашиб, ўз фикр - мулоҳазалари билан ўртоқлашдилар. Конференцияда қатнашган шахар ва вилоят халқ таълими бошқарма вакиллари, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, соғлиқни сақлаш вазирликлари, мутахассислар, Олий таълим профессор ўқитувчилари, малака ошириш институтлари ходимлари, нодавлат жамоат ташкилотлари, ногирон болалари бўлган ота-оналар, матбуот ва ахборот воситалари ходимлари, журналистлар қатнашиб, ҳозирги кунда вужудга келаётган муаммолар устида тўхталиб, баҳс-мунозара юритдилар. Бу конференцияда имконияти чекланган болаларнинг қобилиятлари, меҳнат натижалари, санъат, спортда эришган ютуқлари ва маҳоратлари намойиш этилди. Унинг таҳлили шуни кўрсатдики алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни инклюзив таълим тизимида таълим олиши уларни ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиши яна бир бор экспертлар томонидан қайд этилди.

Инклюзив таълим гоёсини Ўзбекистонда жорий қилиш ва ундаги муаммоларни ҳал қилиш мақсадида турли хил чора-тадбирлар уюштириш, матбуот-ахборот воситалари орқали тарғибот-ташвиқот ишлари бир мунча фаоллашди.

ХТВ Республика таълим маркази ЮНЕСКО ташкилоти билан ҳамкорликда 2001-2003йилларда “Инклюзив таълим” мавзусида семинар ўтказиб, унинг тавсияларига асосан “Инклюзив таълим ресурс маркази” ташкил этилди. “Инклюзив таълим ресурс маркази”нинг низоми ишлаб чиқилди ва унда қуйидаги вазифалар белгиланди:

- ривожланишида муаммолари булган болаларни илк ешдан саралаш умумтаълимга жалб қилишнинг мезонлари-галабларини ишлаб чиқиш ва -инклюзив синф ва гуруҳларни ўқув методик мажмуалар билан таъминлаш;

-жойлардаги инклюзив таълим ресурс марказларга амалий-услугий ёрдам кўрсатиш;

-имконияти чекланган болаларнинг ота-оналарига фарзандларини тарбиялаш, мактабга ва ижтимоий ҳаётга тайёрлашга оид турли шаклдаги тадбирларни ташкил этиш, маслаҳатлар бериш;

-имконияти чекланган болалар ва ўсмирларга таълим бериш, касб-хунарга ўргатиш ишларини амалга ошириш мақсадида умумтаълим муассасаларида инклюзив синфлар ва гуруҳлар ташкил этиш кабилар.

2002 йилда куни “Таълим ҳамма учун Дакар Декларацияси”нинг моҳиятини Ўзбекистонда тадбиқ этиш юзасидан Халқ Таълими Вазирлиги, ЮНЕСКО, Юнисеф

ҳалқаро ташкилотлари билан ҳамкорликда “Таълим ҳамма учун” мавзусида ҳалқаро форум ташкил этилди. Форумда ҳалқаро ЮНЕСКО ташкилотининг экспертлари иштирок этиб форум қатинашчиларига “Таълим ҳамма учун” Миллий дастур режасининг мақсад вазибалари ва унинг хозиги кунда долзарблигини тегишли маъмурий органлар ва турли Давлат ва нодавлат ташкилотлар муҳокамасига олиб чиқилди. Форумда қабул қилинган долзарб масалалар ва резолюцияси асосида Ўзбекистонда «таълим ҳамма учун миллий ҳаракат режа дастурини ишлаб чиқиш тартиби буйича укув семинар утказилди. Семинарда куриб чиқилган масалалар юзасидан 2003 йил “Таълим ҳамма учун” миллий ҳаракат дастурининг режаси ишлаб чиқилди. Ушбу дастурининг режаси 2000 йилда Дакарда қабул қилинган умумжаҳон декларацияси тавсияси асосида ишлаб чиқилиб, бунда сиёсатчилар, вазирлик ва идоралар раҳбарлари, педагоглар, жамоат арбоблари, Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш муаммолари билан шугулланувчи ва қизиқувчи барча шахслар иштирок этди. “Таълим ҳамма учун” Миллий ҳаракат режасини амалга ошириш чора тадбирлари дастурда (2001-2015- йиллар)га мўлжалланган. Дастурнинг VI бандининг IX йўналиши Махсус таълимга йўналтирилган бўлиб, унда махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасаларига жалб этишнинг қонуний ва ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш; махсус ва инклюзив таълим тизими ҳамда мазмунини моддий техникавий базасини янгилаш; ўқув-услубий таъминотини такомиллаштириш; педагог кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш; инклюзив таълимни жорий этишда жамиятнинг фаол иштирокини таъминлаш матбуот ва ахборот воситалари орқали тарғибот-ташвиқот ишларини фаол олиб бориш ва бошқа қатор масалалар қайд этилган.

Бу ишларни янада ривожлантириш мақсадида 2003 йилда Инклюзив таълим бўйича ўтказилган республика семинарида хорижий давлатлар экспертлари, мутахассислар, олимлар, Халқ таълими вазирлиги, жойлардиги вилоят Халқ таълими бошқармалари ва бўлимларининг таълимга масъул вакиллари, Ташхис марказ раҳбарлари, умумий ва махсус таълим педагог раҳбарлари, жамоат ташкилотлар вакиллари ва бошқалар иштирок этдилар.

Ушбу семинара ЮНЕСКОнинг эксперти Вакайто Унверситети профессори Девид Митчел (Янги Зелландия) иштирок этиб “Инклюзив таълимнинг ташкил этишнинг асл моҳияти, умумтаълим тизимида алоҳида синфлар ёки гуруҳлар ташкил этиш билан чегараланиб қолмай балки уларни меъёрида ривожланган болалар каби таълим олишлари учун барча шарт-шароитларни яратишдир”. Шунингдек инклюзив таълимни амалиётга жорий этишда ҳалқаро иш тажрибалари билан фикр алмашди.

2005 йилнинг 19 сентябрь куни ХТВнинг 234-сонли буйруғи билан «Имконияти чекланган болалалар ва ўсмирлар учун инклюзив таълим тўғрисида муваққат Низом»и тасдиқланди. Ушбу Низомда инклюзив таълим тизимининг мақсад, вазибалари белгилаб берилган.

“Имконияти чекланган болалар ва ўсмирлар учун инклюзив таълим муваққат Низом” асосида Республикамизда инклюзив таълим тизимининг ҳуқуқий-ижтимоий асослари яратилди, низомнинг 4 \ бандида инклюзив таълим тизимида ўқув тарбия жараёнини ташкил этишнинг қуйидаги масалалари қайд этилган:

4.1. Инклюзив таълимни ташкил этилган барча умумтаълим мактабларида имконияти чекланган болалар ва ўсмирларга нисбатан дўстона муносабат руҳи шаклланади.

4.2. Инклюзив таълим амалга оширилади умумтаълим мактабларида Давлат Таълим стандартларига илова сифатида имконияти чекланган болалар ва ўсмирлар учун коррекцион дастурлар ҳам инobatга олинади, махсус коррекцион ишларни амалга ошириш учун шарт\шароитлар яратилади(махсус жиҳозланган коррекция хонаси, махсус инфраструктура).

4.3. Инклюзив таълим амалга ошириладиган умумтаълим мактабларида тайёрлов гуруҳ ва биринчи синфларида 35 дақиқа ва бошқа синфларда 45 дақиқадан дарслар олиб борилади.

4.4. Имконияти чекланган болалар ва усмирлар билимлари уларнинг шахсий хусусиятлари ва қобилиятларига асосланган ҳолда белгиланган тартибда баҳоланади.

4.5. Таълим жараёнида замонавий умумдидактик тамойиллар билан бир қаторда махсус тамойиллар ҳам эътиборга олинади.

4.6. Коррекцион таълим ўқувчиларнинг эҳтиёжларига кўра табақалаштирилган ҳолда ташкил этилади.

4.7. Инклюзив таълим амалга ошириладиган умумтаълим мактабига ўқувчилар ота-оналарнинг аризаси ҳамда “Тиббий\психолог\педагогик комиссия”лари хулосалари асосида қабул қилинади ва таълим муассасалари раҳбарлари бўйруғи билан тасдиқланади.

4.8. Инклюзив таълим амалга ошириладиган умумтаълим мактабидаги синфларида интеграция қилинган ўқувчилар сони 4нафардан оширилмайди ҳамда ўқувчилар умумий сони 25нафаргача белгиланади.

Шунингдек, мазкур Низомда инклюзив таълим иштирокчилари, инклюзив таълим мутахассисларининг ота-оналар ёки бошқа қонуний вакиллар билан ҳамкорлиги, халқаро ҳамкорликда қатнашиш хусусиятлари батафсил баён этилган.

“Имконияти чекланган болалар ва усмирлар учун инклюзив таълим муваққат низоми” асосида Республикада инклюзив таълим тизимининг қуйидаги ҳуқуқий\ижтимоий асослари яратилди:

-болани ижтимоий ҳаётга тайёрлашда ёши, жинси ирки, миллатидан қатъий назар Ўзбекистон Конституциясининг моддасига асосан барча болалар умумтаълим жараёнига киритиш ва ижтимоий ҳаётга мослаштириш лозимлиги белгиланган;

-ҳар бир бола ўзининг қизиқиши қобилияти, ва эҳтиёжига кўра мос равишда билим олиши ҳуқуқига эга;

-таълим дастурини ишлаб чиқишда ва амалга оширишда ўзига хослик ва эҳтиёжларнинг турли-туманлигини назарда тутиш;

-ҳар бир бола уз тенгдошлари қатори билим олиш ҳуқуқига эга бўлиши;

-болани таълимга эмас, балки таълимни болани эҳтиёжига кўра ташкил этилиши;

-болани муҳтожлиги ва имкониятини эътиборга олган ҳолда таълим методологиясини, ўқув режаларни ихчам бўлишини қўллаб-қувватлаш ҳамда баҳолаш;

-инклюзив таълим муаммони болада эмас, тизимда эканлигини аниқлайди, болага қулай шарт-шароит яратишни таъминлайди;

-болани шахсий эҳтиёжига қараб коррекцион-педагогик ва ижтимоий ёрдамни ташкил қилади ва ҳоказо.

Юқорида келтирилган инклюзив таълимнинг ҳуқуқий асосларга таянган ҳолда бу таълим тизимини янада такомиллаштириш, уни амалиётга жорий этишни жадаллаштириш мақсадида **2005 йилнинг 14-15 декабрь кунлари Тошкент шаҳрида “Таълим ҳамма учун” Миллий дастурини жорий қилиш босқичлари** мавзусида йирик халқаро **Конференция** ўтказилди. Ушбу конференцияда халқаро ташкилотларнинг Ўзбекистондаги ваколатхоналарининг вакиллари ҳам ўз маърузалари билан иштирок этдилар. ЮНИСЕФ ташкилоти вакили Реза Хоссейн, ЮНЕСКО ташкилоти вакили Вагі Лаун, “Мерси Прожект” , “Оперейшн Мерси”, Коста Рика давлатлари халқаро вакиллари шулар жумласидандир.

“Таълим ҳамма учун” Миллий дастурини жорий қилиш босқичлари” мавзусидаги халқаро илмий амалий конференцияда қуйидаги вазифалар муҳокама этилди ва белгиланди:

-“Таълим ҳамма учун” умуммиллий дастурининг моҳиятини тарғибот қилиш;

- Республикада имконияти чекланган болалар инклюзив таълимни ташкил этиш бўйича меъёрий методик ҳужжатларни ишлаб чиқиш;
- имконияти чекланган болаларни эрта ташхис қилишнинг замонавий услубларни яратиш;
- психолого-тиббий-педагогик комиссия, Ташхис марказлари, психологик хизмат фаолияти самарадорлигини ошириш;
- соғлиқни сақлаш, меҳнат ва ижтимоий муҳофаза вазарлиги ташкилотларининг имконияти чекланган болаларни аниқлаш ҳисобга олиш, даволаш, ижтимоий ҳимоялаш борасидаги фаолиятини жонлантириш;
- имконияти чекланган болаларга таълим бериш, уларни ижтимоий ҳимоялаш борасидаги давлат ва нодавлат ташкилотларнинг ҳамкорлигини кучайтириш;
- инклюзив таълим жараёнида учрайдиган тўсиқларни бартараф этиш йўллари билан таништириш .

Конференцида нафақат Республикамизнинг соҳа вакиллари, балки қардош Қозоғистон, Қирғизистон, Россия давлатлар вакиллари ҳам иштирок этиб, ўз давлатларида инклюзив таълим тизими моделаари, бу соҳада қўлга киритилган ютуқлар билан конференция иштирокчиларини таништиришга муваффақ бўлдилар.

“Таълим ҳамма учун” миллий ҳаракат режа дастурини амалга ошириш бўйича эришилган ютуқлар ва муаммолар конференция кун тартибида қуйидаги мавзулар бўйича гуруҳларда иштирокчилар томонидан муҳокама этилди:

-“Нуқсонларни илк ташхис қилиш ва коррекцион педагогик ёрдам кўрсатиш-алоҳида ёрдамга мухтож болалар интеграциясининг муҳим омили сифатида”.

-“Ўзбекистонда алоҳида ёрдамга мухтож болалар интеграциясининг миллий модели”

-“Имконияти чекланган болалар оилаларининг ижтимоий реабилитацияси” ва шу каби.

Бугунги кунга қадар Республикамизда ўтказилган семинар тренингларда 2000 зиед иштирокчилар инклюзив таълим тизимининг мазмун моҳияти, уни жорий қилиш босқичлари хусусида мукамал маълумотларга эга бўлдилар.

Имконияти чекланган болаларни инклюзив таълим тизимида таълим олишини янада такомиллаштириш, амалиётда учрайдиган муаммоларнинг ечимларини давлат ва нодавлат ташкилотлар ҳамкорлигида ҳал қилиш масалалари юзасидан қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

- коррекцион таълим структурасини сифат жиҳатдан янгилаш;
- республиканинг ижтимоий иқтисодий ривожланишини ҳисобга олган ҳолда босқичма-босқич тўлиқ интеграциясига амал қилиш;
- давлат норматив ҳужжатларига инклюзив таълимни жорий этиш бўйича қўшимчалар киритиш ёки тадбирлар ишлаб чиқиш ва тасдиқлашни давлат даражасига олиб чиқиш;
- бинони уларга мос равишда реконструкция қилиш;
- умумтаълим тизимида таълим олаётган махсус эҳтиёжли болалар учун зарурий моддий техник баъзани яратиш;
- инклюзив таълимни ташаббускорлик, меҳр-мурувват тарзида ташкил этиш;
- мактабнинг иш фаолиятига инклюзив таълимни амалга ошириш борасида ўзгаришлар киритиш;
- умумтаълим муассаса педагогларини инклюзив таълим бўйича қайта тайёрлаш;
- барча педагогика олийгоҳларида ва ўрта махсус ўқув юртларида коррекцион педагогик курсларни киритилиши;
- коррекцион Давлат таълим талаблари ва дастурларни имконияти чекланган боланинг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда мослаштириширилган, ишлаб чиқиш;
- умумтаълим, махсус мактаб педагоглари, ота-оналар учун ўқув методик ва илмий оммабоп, ихчам турдаги ўқув адабиётлар ва индивидуал дастурлар яратиш;
- ногирон болани илк ёшидан ташхис қилиш ва кррекцион педагогик ёрдам бериш;
- имконияти чекланган болаларни умумтаълим тизимида умумий ва кррекцион таълим олишини илмий асослари, стандарт талаблар, ўқув методик мажмуаларни яратиш ва таъминлаш;

-касб-хунарга ўргатиш, реабилитация қилиш ва бу ишда оилани бевосита иштирокини таъминлаш каби бир қатор долзарб масалаларни келажакда кенг қамровли бажариш учун давлат тасарруфида мувофиқлаштирувчи илмий-педагогик ресурс маркази, бошқарма, илмий лабораториялар ташкил қилиш каби ташкилий, илмий-услубий, амалий ишларни бажариш инклюзив таълимни жорий қилиш муваффақиятини таъминлайди.

3. Боб. Ўзбекистонда инклюзив таълимни жорий қилиниши.

3.1. Инклюзив таълимни жорий қилиш бўйича дастлабки тажриба ва синов ишлари

Республика таълим маркази ЮНЕСКО ташкилоти билан ҳамкорликдаги лойиҳа режасига биноан Инклюзив таълим ресурс маркази ва интеграцион таълим тизими жорий қилинган муассасаларга услубий ва методик жиҳатдан ёрдам беради, бу таълим тизимини такомиллаштириш учун халқаро хорижий давлатлар билан ҳамкорлик қилади. Имконияти чекланган болаларни инклюзив таълимга жалб қилиш Республикамизнинг айрим вилоятларида, жумладан Фарғона, Андижон, Хоразм, Тошкент вилоятида тажриба синов жараёни бошланган бўлиб, бу ишларни амалга оширишда нодавлат жамоалар, хорижий ташкилотлар ташаббус кўрсатмоқда. Халқар ЮНЕСКО ташкилоти ва Халқ Таълим Вазирлиги билан ҳамкорликда Ўзбекистон Республикасининг таълим муассасаларида инклюзив-коррекцион таълимнинг таянч пунктлари ташкил этилди. Улар алоҳида ёрдамга муҳтож болалар таълими билан шуғилланувчи, "Инклюзив таълим" дастурини амалга оширувчи ягона пунктлар ҳисобланади.

Фарғона вилояти Қўқон шаҳридаги махсус эҳтиёжга эга бўлган болаларни ижтимоий қўллаб қувватлаш "Зиё" маркази умумтаълим мактабларига имконияти чекланган болаларни жалб этиш ЮНЕСКО лойиҳаси асосида 2004 йил ўз фаолиятини бошлади. Синов - тажриба майдонлари учун Фарғона вилояти Қўқон ва Марғилон шаҳридаги 4, 5-сонли ақли заиф болалар, 9-сонли заиф кўрувчи болалар махсус мактаб интернатларида, 64-сонли фалаж болалар боғча мажмуаси, 39-сонли нутқида нуқсони бўлган болалар боғчаси, 1,9-сонли умумтаълим мактаблари, Андижон вилоятидаги 5, 31 - сонли умумтаълим мактаблари танланди..

Инклюзив таълим борасида тажриба-синов ишлари 2004 йил июнь ойидан бошланган. Даставвал маълумотлар банки йиғилди. Бу ишга ота-оналар, ўқитувчилар ва маҳалла қўмитаси аъзолари жалб этилди. Андижон вилоятидаги 31-сонли умумтаълим

мактабининг 4-синф ўқувчиси
Л.Ҳабибуллаев
(заиф эшитувчи)
2001-2002 ўқув
йилларида ресурс
педагог М.Валиева
томонидан
умумтаълим
мактабининг
инклюзив
синфларида ўқитила
бошлаган.
Л.Ҳабибуллаев
онаси вафот

этганлиги сабабли бобоси ва бувиси карамоғида қолган. Дастлаб унга Хўжабод туманидаги кар-соқовлар мактаб-интернатига йўлланма берлган, масофа узоклиги сабабли 31-сонли умумтаълим мактабига жалб этилган. Ресурс педагог Мамлакатхон Валиеванинг айтишича, Лутфилла Ҳабуллаевга нормал болалар билан ўқиш илк босқичда қийин бўлган. Дифференциал ва индивидуал ёндашиш ёрдамида аста-секин қийинликлар ортда қолиб, билим, кўникма ва малакалари ҳосил бўла бошлади. Тенгдошлари томонидан камситилмай, уларнинг меҳр-мурувватига сазовор бўлди.

Шаҳар халқ таълими бўлими Психолого-тиббий-педагогик комиссияси раиси М.Сатторованинг айтишича, “Болаларни махсус мактабга жойлаштириш тортишувларга сабаб бўлган, айниқса, ота-оналар махсус мактабларга болаларини беришга қаршилик кўрсатар эдилар. Бизни хурсанд қилган нарса махсус таълимнинг ноъанавий шакллари ва таълим турларининг кенгайганлигидир. Махсус таълим умумтаълим мактаблари билан қўшилиб кетмоқда. Имконияти чекланган болаларни “Сен ҳеч кимдан кам эмассан, тенгдошларинг билан ўқишга тенг ҳуқуқлисан”-деб уқтирмоқдамиз”.

Орипова Ёркиной Собировна раҳбарлик қилаётган Андижон шаҳар 5-сонли умумтаълим мактабида 78 та синф бўлиб, 2619 нафар ўқувчи таҳсил олади. Шулардан бошланғич синфда 5 та ўқувчи инклюзив таълим олади.

Мукаррам Аҳмадуллаева ресурс педагогик фаолиятини юритаётган 1-Д-синфда Музаффар Оллобердиев (Олигофрениянинг дебил даражаси), Омонулло Исҳоқов (майда қўл мускуллари фалажланган) ва Рўзиева Шоҳсанам (РРС) инклюзив таълим олмақда.

Марғилон шаҳар 9-сонли умумтаълим мактабида таҳсил олаётган А.Ҳақимовнинг таълим-тарбия олиш жараёнини кузатдик. А.Ҳақимовнинг ҳаракат таянч аъзолари фалажланган бўлиб, ногиронлар аравачасида ўтиради. Инклюзив таълимга 4-синфдан бошлаб жалб этилган. Даставвал ўқиш жараёни бола учун жуда қийин кечди, соғлом тенгдошларидан ногиронлиги туфайли ажралиб қолди. Аммо сўнгги кузатувлар натижаси шуни кўрсатдики, А.Ҳақимовни ўртоқлари дўстона муносабатда танаффус пайтида аравачада етаклаб юришар, дарс пайтида эса синф тахтаси ёнига етаклиб олиб чиқишар экан. Бу кузатишдан шу нарса аён бўладики, махсус эҳтиёжли болаларни инклюзив таълимга жалб этиш уларни барча қатори тенг ҳуқуқли ижтимоий жамият аъзоси бўлишини таъминлайди.

Инклюзив таълим тизимини жорий қилиш лойиҳаси Хоразм вилоятида ҳам изчил тарзда олиб борилмоқда. Бу ишда Хоразм вилоятининг бир қатор ҳудудларида халқаро ЮНИСЕФ, “Оперейшен Мерси” нодавлат ташкилотлари ва РТМ Махсус таълим бўлими билан ҳамкорликда тузилган режасига асосан амалга ошириб келинмоқда. Инклюзив таълимнинг лойиҳаси 1999 йилдан бошланган бўлиб, ҳозирги кунга қадар давом этиб келмоқда. Лойиҳанинг биринчи босқичида “Оперейшен Мерси” ташкилоти Хива тумани Халқ таълим бўлими ва Республика таълим маркази билан ҳамкорлик режасига биноан Хива туманида жисмонан фалаж болалар учун 4та интеграция синфлари

ташкил этилди. Мактаб биноларини таъмирлаш ва ходимларни кўшимча иш ҳаққи билан, болаларни мактабга мунтазам қатнашлари учун транспорт билан таъминлашни “Оперейшен Мерси” ташкилоти амалга оширди. “Оперейшен Мерси” инклюзив таълимни бутун Ўзбекистонга тарғиб қилишни мақсад қилиб қўйган ва ушбу лойиҳа доирасидаги барча янгиликларни Республика таълим маркази Махсус таълим бўлими билан ҳамкорликда амалга ошириб қелинди.

Қўйида биз халқаро “Operation Mercy” хайрия ташкилоти ва Республика таълим марказининг махсус таълим бўлими билан ҳамкорликдаги лойиҳа асосида Халқ таълими вазирлигининг буйруғига биноан Ўзбекистонда илк бор 1999й. 2000й. мобайнида Тошкент вилояти Бустонлиқ тумани Оқтош худудидаги “Алоқачи”, “Технолог” оромгохлари тасарруфида илк бор имконияти чекланган ногирон болалар учун “Интеграцион - соғломлаштириш оромгохи” ташкил эткди.

Уш бу оромгохни ташкил этилишида “Оперейшен Мерси” ташкилотининг раҳбари Андреа Вогт, РТМ махсус таълим бўлими бошлиғи Р.Шомахмудовалар ташаббус курсатди. Оромгохни ташкил этишдан мақсад ривожланишида турли хил муаммолари бўлган болаларни 10\14 ёшгача болаларни жисмоний, маънавий, маданий хордиқ чиқаришини ва коррекцион педагогик ёрдам кўрсатишга оид мақсадли тадбирларни амалга оширишдан иборат эди. РТМнинг махсус таълим бўлими, “Operation Mercy” билан биргаликда турли машғулотлар режасини тузиб чиқди.

Оромгохга республикамизнинг 7та вилоятларидан: Андижон, Фарғона, Наманган, Қашқадарё, Бухоро, Хоразм, Тошкент. 17\соғлом ва 16\ кўриш, эшитиш, таянч ҳаракат аъзоларида нуқсонли бўлган, нутқида нуқсонли бўлган болалар дам олишди. Уларни бирлаштиришда МТМ ходимлари, чет эллик кўнгиллилар, 32 та махсус мактабларнинг тажрибали ўқитувчи ва тарбиячилари ва “Operation Mercy” ходимлари иштирок этишди. Болаларни танлаш қўйидиги тартибда амалга оширилди: худуди яқин бўлган умумтаълим ва махсус таълим ўқувчиларини ота\онасининг аризаси ва тиббий кўриқдан ўтганлиги ҳақидаги ҳужжатлар ва ХТВнинг руҳсати асосида қабул қилинди. Бундай тартибдаги оромгохни ташкил этишдан асосий мақсад болалар орасида дустона муносабатни шакллантириш, улар орасидаги тусиқ деворни олиб ташлаш доимий яшаш жойларида бир\бирларига кўмаклашишга ёрдамлашиш ва биргаликда фаолият юритишдан иборат эди. Интеграцион оромгохта болалар билан шуғулланувчи 32\педагоглар тест асосида танлаб олинди. Хрижий мамлакатнинг 10\давлатидан: Германия, Швеция, Ямайка, Буюк Британия, Голландия, Шотландия ва бошқалардан биттадан кўнгиллий (валантёр)лар жалб этилиб болалар билан ўтказилган тадбирларда фаол иштирок этишди. Шулардан 3таси Тантанали Ўзбекистонга келиш учун нафақат ишларини ташлашди, балки яна ўз вақлари ва саёхат учун пул\маблағлариниям аямадилар. Яна 4та кўнгиллий Тошкентда фаолият кўрсатаётган “Mercy Project” халқаро инсонпарварлик ташкилотлари ишчи ходимлари бўлиб “Operation Mercy”нинг 3та ходимлари билан ўзига хос халқаро жамиятни ташкил этишди. Оромгохтаги болаларни ўз маданиятлари меросларидан баҳраманд қилишни мақсад қилишган эди. Мисол учун Ямайка ва Голландиядан келган кўнгиллилар билан учрашув оромгохтаги болалар учун биринчи марта чет эллик фуқаро билан бевосита мулоқот куришнинг ва маданиятини ўрганишнинг илк сафари эди. Ҳар бир кўнгиллий зиммасида болалардан ташкил топган кичик гуруҳларга ғамхўрлик кўрсатиш бўлиб бунинг натижасида улар орасида кўпга чузиладиган дустона муносабатлар ўрнатилди. Чет эллик кўнгиллилар маҳаллий тилни тушунмаганликлари уларни мулоқот қилишнинг бошқа йўллари уйлаб топишга руҳлантирди. Ямайкалик Венае “*Одамлар нима деяётганини тушунмаганимдан ўзимни ногирондек сездим*” деди. Тезда имо\ишора тилини ўрганиб олдим ва менинг бу “ногиронлигим” болалар билан ишлашимга ҳалақит бермаслигига ва ҳатто бунга шўнғиб кетишимдан тўхтата олмаслигини болалар тезда англаб олдилар. Ҳеч бир мустасносиз ҳамма чет эллик кўнгиллий оромгоҳ ҳаётидан мамнун бўлиб, ногиронлар ҳаётидан кўп нарсалар ўрганиб

олишганини тан олишди. Улар болаларнинг лаёқатларига ва ҳаётга интилишига, ўқитувчиларнинг ғамхурлиги ва очик чехралигига қойил қолишди.

“Бу энг оғир иш бўлишига қарамасдан энг олийжаноб ва гаройиб ҳаракат бўлиб шу ерда ўтказилган ёзнинг 10кунни эсда қоларли ҳодиса бўлди” – дейди Англиялик кўнгилли Кэти.

Бу каби ҳайирли ва саховатли ишлар мактабдан ташқари ташкил этилган тадбирлар, имконияти чекланган (ногирон) болаларни барчалар қатори тенг ҳуқуқли шароитда турли хил тадбирларда иштирок этиб жамиятга тўлақонли мослашиб, интеграциялашиб кетишига яна бир бор ишонч ҳосил қилинди. Қолаверса соғлом ва имконияти чекланган ўқувчиларни бўш вақтини мазмунли ва самарали ташкил этиш барча мутассади ташкилотларнинг бурчидир. Қанчадан қанча ота\оналарнинг ўз фарзандини гарчи ногирон бўлса ҳам, нималарга қодир эканлигини англашиб, ҳозирги кунда ўз фарзандларини умумтаълим яъний инклюзив мактаб, боғчаларга бериш истакларини билдиришмоқда. Бу тадбирни тахлили шуни курсатдики, Ўзбекистонда бу каби болалар ва ёшларни нафақат умумтаълим муассасаларида ўз тенгдошлари таълим олиши ижобий натижа беради. Айниқса уларни мактабдан ташқари тадбирларда иштирок этиши келажакда интеграцияни амалга ошириш самарали йули. Ҳозирги экологик шароитларни эътиборга олган ҳолда жисмоний ва ақлий ривожланишида камчилиги бўлган болалар ва экологик жихатдан тоза ҳавода нафақат маъданий дам олиш, балки уларни кўриш, эшитиш, ақлий ва нутқий камчиликларини жисмоний ҳаракатини коррекциялаш, тузатишга оид коррекцион педагогик, психологик, тиббий ёрдамларни комплекс ташкил қилиш келажакда бундай ёшларни жамиятга тўлақонли уйғунлашиб, ўз қобилиятини ривожлантириш, оила қуриш ва жамиятга фойда келтириши аниқ. **Бу масала амалиётда синалган улар учун ҳам сайёҳлик ва улкашунослик йуналишидаги интеграцион оромгоҳ бўлса қани эди !...**

Шу ўринда улуғ мутафаккир, давлат арбоби, буюк шоир А. Навойининг кўйидаги фикрини келтирмоқчиман: *“Барча инсонларга нисбатан адолатли бўлиш, меҳр \ мурувват кўрсатиш, етимларни ва ногиронларни қўллаш, кўнглини кўтариш савоблилиги жихатдан вайрон бўлган Каъбани тиклашдан афзал ”* деб таъкидлаб ўтади.

Хорижлик кўнгиллилар маҳаллий педагоглар билан ҳамкорликда семинар тренинглари утказиб тажриба алмашишга муяссар бўлишди. Ҳар кунги режа бўйича тадбир номлари белгиланди масалан “Бизнинг шиор”, “Шижоатли”, “Жахоншумул”, “Матонатли” ва ҳк. Болалар билан турли тугараклар тўқиш, тикиш, санъат, ўйин, тасвирий санъат, рақс, мусиқа ва ашула, спорт уйинлари, мусобоқа, ёш улкашунослар каби тадбирларни ўтказиш болалар учун жуда қизиқарли бўлди.

Буюк тонг учрашувлари

Ҳар кун “**Буюк Эрта Учрашув**” билан, яъний ўқувчиларни кўшиқ айтиш, масхарабозларни томоша қилиш ва ҳикоялар тинглаш учун йиғилиши билан бошланади. Бу суҳбатларда асосий эътибор болаларни маънавий соғломлаштириш мақсадида тинчлик, меҳрибонлик, камтарлик, ишонч, сабр\тоқат ва мухаббат мавзуларига қаратилган бўлиб болаларни шундай неъматлар билан яшашга қизиқтириш бўлди. Бир нечта кўшиқни имо\ишора орқали ўрганган болаларга мукофот сифатида масхарабозлар ҳар хил кулгили томошолар уюштириб беришди.

Касб \ ҳунар машғулоти

Тажрибали мутахассислар ва чет элликлар қўл остида болалар санъат, мусиқа ва драма машғулотида қатнашиб ҳар хил материаллардан фойдаланишни ўрганиб янги ҳунарларни ўзлаштириб олдилар. Мисол учун мадрасаларни аниқ расмларини чизиб, тошларга жимжимадор безакларни туширишни ўргандилар. Турли мусиқий асбобларни чалишни, Африкача кўшиқларни куйлашни, Хоразмча рақс тушишни ва Шотландча ўйинларни ўргандилар. Касб \ ҳунар машғулотида даврида болалар ўқитувчи ва чет элликлар қўл остида бири соғлом ва бири ногирон бола таркибида кичик гуруҳларга бўлинишди. Ҳар бир болани машғулотида жалб этишга асосий эътибор берилди. Кар

болалар гитара товушларини тебранишини сезиши ва кўзи ожиз болаларни лойдан ҳар хил нарсалар ясаётганини кўриш қувончли эди.

Интеграция машғулоти

Оромгоҳдаги ҳаётнинг эътиборга лойиқ томонларидан бири бу ерда ташкил этилган интеграция машғулотиридир. Ундан кўзланган асосий мақсад ўқувчи ва ўқитувчиларни ногиронликнинг оғир салбий томонларига эътиборини жалб қилишдан иборат эди. Буни тажрибада кўрсатиш, яъни соғлом бола кўзини боғлаб берилган топшириқни бажаришни ўрганишга эришилди. Яна болалар ногиронларга бевосита ёрдам беришни, ҳамда уларни оғирини енгил қилишни, кўрларнинг махсус ҳассаси ва гапираётган одамларнинг лабларидан ўқиш мисоллари орқали ўрганишди. Лекин улар бироз нарсаларни ногиронлар ҳаётидан кейин уларга нисбатан бўлган бағритошлик ва ноқулайлик сезишни тўхтатиб уларга яқин, хатто дўстлари ва ёрдамчиларига айландилар.

Амалий машғулотлар қўйидагилардан иборат бўлди:

1. Жисмонан майиб болаларни тушиниш.

Жисмонан майибликни ўзида кўриш учун болалар қўл оёқлари боғланган ҳолда ҳар \ хил ҳаракатлар қилиб кўриш айтилди. Шундан сўнг уларда кундалик машғулотларини, яъни юришни, зинапоялардан чиқишни, стаканга сув қўйишни, овқатланишни оёқ қўллари боғлиқ ҳолда қандай қийин эканлигини ўзларида синаб кўришди. Бошқа болалар эса шундай ногирон болаларга ёрдам бериш уларга таянч бўлишни ўрганишди. Бир бола шуларни гапириб берди: “Ногирон бўлсам ҳам, ҳамма ҳаракатларни ўзим қилишга ва бошқаларни ёрдамига кутмасликка ҳаракат қилдим ва буни уддасидан чиқдим”.

2. Кар болаларни тушиниш.

Машғулот бошида болалардан икки дақиқага жим ўтириб атрофимизда қанча кўп товуш борлигини тинглаш сўралди. Шундан сўнг болалар икки дақиқа қулоқларини бутунлай беркитиб олиб жимжитликни тинглашди. Уларнинг кўпчилиги қулоқларини очиб қайта эшита бошлагандан сўнг енгил тортганликларини тан олишди. Бироздан кейин болалар имо ишора ва белги орқали гапираётган одамларнинг лабларидан нима деб турганини англашни синаб кўриб, бу жуда қийин нарса эканини тажриба орқали кўришди. Лекин бу тажриба, оромгоҳдаги болаларнинг кўпчилигини кар болалар билан мулоқот қилишга ундади. Кар болаларни жамиятдан ажралиб қолганлиги уларнинг энг катта муаммоси, аммо оромгоҳ вақтида кар болалар нафақат бошқа кар болалар билан ўйнашди балки, соғлом болалар уларга ўз интилишини кўрсатгандан кейин қўшилиб кетишди. Ораларида дўстлик риштаси пайдо бўлиши ўз натижасини берди.

Махсус таълим бўлимнинг бошлиғи Рисқиниссо Шомахмудова тадбирларда қатнашиб ўз фикрини қўйидагича баён этди: “Бизнинг мақсадимиз ногирон болаларни барча соғлом болалар қатори биргаликда таълим олиши, маънавий комил инсон бўлиб узиши учун барча имкониятлардан фойдаланишга эришишди. Чунончи биз, биримиз маҳаллий ўқитувчи, яна биримиз чет эллик кўнгилчилар, мураббийлар энг аввал болаларга ўргатадиган: мехру \ мурувват, сабр\тоқат, мухаббат, садоқат каби хислатларнинг маъносини дастлаб ўзимиз яхши билишимиз, сўнгра бу кўникмаларни болалар онгига сингдириб боришимиз зарур. Бу учрашув бизни ва болаларимизни янада мехр\оқибатли бўлиб қолишга чорлади”.

Оромгоҳда имконияти чекланган болалар соғлом тенгдошларидан кам эмаслигини ва соғлом болалар эса улар ҳам барчалар қатори эканлигига иқрор бўлишди, биргалашиб тугарак ишларида қатнашиб ўз қўллари билан тайёрлаган турли хил буюмларни чет эллик кўнгилчилар орқали Судан болаларига жўнатишга муяссар бўлишди.

МТМ раҳбарлари, оромгоҳ директори, ногирон бўлмаган болалар ва миллий ахборот вакиллари (Тошкент телевиденияси) иштирокида оромгоҳ ҳаётига тантанали равишда яқун ясалди. Соғлом ва имконияти чекланган болаларни биргалашиб спортда, санъатда, маиший хизматда бажарган ишлари нафақат иштирокчиларни балки журналистлар, матбуот \ ахборот воситалари вакиллари хайратда қолдирди. Тантанали яқунга кириш қисмида болаларнинг чилдирма доиралари, ўзбек ва рус рақслари, ямайкача кўшиқлар,

шеърият, масхарабозлар томошалари, шотландча ракс ва бошқа қизиқарли чиқишлар ўрин олди. Томошабинлардан артистларнинг бази бирлари кар ва кўр бўла туриб мусиқа ва ракс оҳанглирига мутаносиб ўйнаётганларига ҳайратланиб чапак чалардилар. Яқунни ёритиб беришда ёрдам берган Тошкент телевиденияси мамлакат бўйлаб ногиронлар муаммолари, хусусан уларнинг ижтимоий ҳаётга тезроқ мослашиб кетишлари учун қилинаётган саъи \ ҳаракатларни одамлар этиборига етказдилар. Бундан ташқари Узбекфильм мутахасислари томонидан тасвирга олинган 20дақиқали видеофильм хорижий мутахасисларга ҳам тақдим этилди. Уш бу тадбир ХТВ томонидан ижобий баҳоланди. Болалар томондан берилган интервьюлар асосида матбуотда “Биргаликда умумий ўй қурамиз” (Мы построим общий дом), “Они есть как и все”, “Если нет равнодушия” мавзуларида “Маърифат”, “Учитель Узбекистана” ва бошқа газеталарда мақолалар чоп этилди.

2005 йилнинг май ойида 6-сонли мактабда ёзги интеграция оромгоҳи, биринчи синфлар учун янги интеграция-инклюзив синфи ташкил этилди. Хивадаги 6-сонли мактабда ташкил этилган умумтаълим мактабининг 4,5,6- синфлари-интеграция синфлари этиб белгиланди. Икки ҳафталик семинар давомида ушбу мактабда таълим олаётган жисмонан ногирон 12 нафар болалар ҳамда Хива туманидаги 121-сонли махсус кўзи ожизлар мактабида таълим олаётган 10 нафар кўзи ожиз ва заиф кўрувчи болалар 6-сонли мактабнинг 4 ва 5 синфларида таълим олаётган соғлом тенгдошлари билан биргаликда ўқимокдалар. Мактабда дўстона муносабат муҳитини яратиш мақсадида амалий семинарлар уюштириб келинди. Амалий семинарлар нафақат болаларнинг, балки мактаб ходимларининг ҳам ногиронларга

муносабатларини ижобий томонга ўзгартирди.

Лойиҳа режасига биноан ҳар бир синфда махсус ёрдамга муҳтож болага кўмак берувчи махсус курслардан ўтган ресурс ўқитувчи ва инструкторлар бириктирилган. Йил давомида “Оперейшен Мерси” халқаро ташкилоти 6,7 ва 9-сонли мактабларнинг 3 та интеграция синфлари билан ишлашни давом эттирди.

Республика таълим маркази, халқаро "Оперейшен Мерси" ташкилоти билан ҳамкорликда, шунингдек ЮНЕСКОнинг Хоразм вилоятидаги "Инклюзив таълим" таянч муассасаларида 5 та интеграция синфлари ва 10 та таянч ҳаракат аъзолари шикастланган болалар учун яқка тартибда "инклюзив таълим" ташкил этилди.

2002—2005чи йилларга келиб 10 та умумтаълим мактабларида 50 нафардан зиёд бола инклюзив синфларда ўқиш учун жалб килинди. Уларга ресурс педагог бириктирилди.

Хива шаҳрида педагоглар, ота-оналар, медицина ходимлари иштирокида семинар - тренинглар ташкил этилди.

Олиб борилган ишлар натижасида имконияти чекланган болалар таълимига жамоатчилик ташкилотларининг муносабати ўзгарди, ота-оналарнинг болаларга эътибори ортди, таълим олишлари учун қизиқа бошладилар. Энг аҳамиятлиси болаларнинг тенкурлари каби таълим олишига эришилди.

Сурхондарё вилояти Термиз шаҳридаги "Имкон" марказида 80 дан ортиқ, ривожланишида турли нуқсонли бўлган болалар инклюзив таълимга жалб этилган.

Халқаро ЮНИСЕФ ташкилотининг "Инклюзив таълим орқали болага дўстона муносабат ўрнатиш" лойиҳаси асосида А.Авлоний номидаги ХТРҲМОИ махсус таълим кафедраси мудир У.Файзиева бошчилигида РТМ Махсус таълим бўлими мутахассислари билан ҳамкорликда Фарғона, Хоразм, Андижон вилоятларида ва Қорақалпоғистон Республикасида бўлиб, имконияти чекланган, таълимдан четда қолган ногирон болаларни аниқлаш ва уларни таълимга жалб қилиш мақсадида оилаларга, ташхис марказларига, ХТБларда бўлиб, болаларни таълим тизимига киритиш масалалари ва улар учун шарт-шароитлар яратишга оид муаммолар устида тўхталиб ўтилди. Умумтаълим педагоглари ва ота оналар учун тренинг-семинарлар ўтказдилар. (2005-2006 йиллар)

"Инклюзив таълим орқали болага дўстона муносабат ўрнатиш" лойиҳаси асосида куйидаги натижаларга эришилди:

- 300 дан ортиқ умумтаълим мактаблари ўқитувчилари ўқитилди;
- 80дан ортиқ ота-оналар инклюзив таълимнинг асослари ва ногиронлик сабаблари хусусида маълумот ва билимга эга бўлдилар;
- 3 та методик тавсия ишлаб чиқилиб, улардан бири "Инклюзив таълим асосида болага дўстона муносабатни шакллантириш" масалалари хусусида;
- Семинарда иштирок этган 330та ўқитувчи ва жойлардаги "Ташхис" марказлари раҳбарлари ёрдами билан 558 та таълимдан четда қолган, яъни уйда яқка тартибда таълим олаётган махсус эҳтиёжли болалар таълим тизимига киритилди.

Мазкур лойиҳа асосида ҳозирги кунда ҳам ишлар давом эттирилиб, таълимдан четда қолиб кетган болаларни аниқлаш, нуқсон тури ва даражасига қўйилган ташхис хулосасига кўра таълимга жалб қилиш ишлари олиб борилмоқда. Инклюзив таълим муаммоларини ҳал қилиш бўйича жойлардаги халқ таълими бўлимлари, мутасадди ташкилотлар, жамоа ташкилотлари ва ота-оналар ҳамкорликда, махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим муассасалари

тизимига тўлақонли жалб қилиш бир йиллик иш эмас. Бу-ишни босқичма-босқич амалга оширишнинг концепциясини ишлаб чиқиш унга ва шароитга қараб қисқа, ўрта ва узок муддатларга белгилаш, аниқ чора-тадбирлар кўришни тақозо этади. Инклюзив таълим лойиҳаси бўйича жойлардаги Халқ таълими бошқармаларида психолого-ғиббий-педагогик ташхис марказлари ва таълим муассасалари томонидан олиб борилган ишларнинг

мониторингини ўтказиш бўйича бир гуруҳ мутахассислар март ойининг биринчи ярмида Қорақолпоғистон Республикаси, Хоразм вилоятларида бўлиб, мавжуд аҳвол ўрганилди ва ногирон фарзандлари мавжуд бўлган оилаларга ташриф буюрилди.

Бунга мисол қилиб қуйидагиларни келтирмоқчимиз, Хоразм вилояти Урганч шаҳридаги Хонқа тумани бешинчи жамоа Мадир қишлоғида яшовчи оилада бўлди. Бу ёш оиланинг онаси эрта турмушга чиққан бўлиб, тўртта фарзанди бор. Болаларининг туғилиш оралиғи бир йилдан фарқ қилинади. Оиланинг иккинчи фарзанди бўлмиш тўққиз ёшли Нилуфар исмли қизалоқ икки кўли ҳам йўқ туғилган. Қизча 9 ёшга қадар уйда тарбияланиб, мактабга жалб қилинмаган. ЮНИСЕФ лойиҳаси асосида мутахассисларининг ва шу худуднинг ташхис маркази раҳбари И.Искандаров ва 31-сон мактаб раҳбарларининг саъий-ҳаракатлари туфайли Нилуфар ҳозирги кунда биринчи синфда ўқимокда. Мактабга қизиқиб боради. Ўқишни яхши ўзлаштирган, тирсагидан ўсиб чиққа иккита бармоқларга ўхшаш аъзо билан чизган аъло даражадаги расмларини кўриб ҳайратда қолди. Нилуфар биз билан эркин мулоқотда бўлиб, саволларга тўғри жавоб берди, бизга чизган расмларини кўрсатиб, ўзи ёзган қуйидаги шеърини айтиб берди:

“Она борки, олам мунаввар

Она борки ҳаёт юксалар,

Она борки, айланар замин,

Она борки шодон болалар.

Онам борки дилим қувончда,

Яшайпман орзулар билан...”

Ушбу ҳолатдан маълумки, ҳар қандай имконияти чекланган болаларни нуқсонини илк ёшдан ўз вақтида аниқлаб, мутахассисларга мурожаат қилинса ва мактабга тайёргарлик иши ўз вақтида олиб борилса, албатта кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Юқорида келтирилган Нилуфар исмли қизалоқ мисоли бунинг ёркин далилидир.

Махсус таълим йуналишидаги илмий мақолалар, амалий машғулотлар, дарс ишланмалари шубҳасиз, инклюзив таълимнинг ривожланишига манъба бўлиб қолади.

ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, "Мерси Прожект", "Оперейшен Мерси" халқаро ташкилотларнинг ёрдамида, уларни жойлардаги ҳокимликлар томонидан қўллаб-қувватланиши натижасида "Инклюзив таълим" йўналишида кенг жамоатчилик, педагогик жамоа, ота-, оналар ўртасида маълум тизимда тарғибот- ташвиқот ишлари амалга оширилиб келинган.

Шунингдек имконияти чекланган болаларни умум таълимга жалб қилиш ва интеграция усулида таълим олиши 2001-2002 йилларга келиб янада фаоллашди.

“Оперейшен Мерси”, “Мерси Прожект” нодавлат халқаро ташкилотлари ва Ўзбекистонда фаолият кўрсатувчи бир қатор миллий нодавлат жамоа ташкилотларининг амалга оширилган ишлари ҳам муҳим аҳамиятга молик бўлди шулардан мисол тарикасида Навойи 26сон «Турнача» номидаги богча – мактабда, ҳамда Тошкент шаҳридаги №544-ММТМда инклюзив таълимни жорий қилиш мақсадида уларнинг раҳбарлигидаги Н. С.Юсупова ва З.К.Омарова билан булиб утган суҳбат ва урганилган иш тажрибани келтирмоқдамиз.

II. 26-бошлангич инклюзив богча-мактабнинг таълим-тарбия жараени икки йуналишда олиб борилади:

Биринчиси-математикани чуқур урганиш оркалий мантикий ва ижодий тафаккурни эрта ривожлантириш;

Иккинчиси- имконияти чекланган болани жамиятга ижтимоий мослаштириш.

Жамиятга болани интеграция қилиш буйича иш босқичма-босқич амалга оширилади.

1 босқич. Ижтимоий мослашув. Болага янги, унга нотаниш булган инсонларга куникишни, жамиятда узини тутиши, конун-қоидаларини билиши, теварак атрофдаги ходиса ва воқияларни англаши, элементар малакалар, яъни стулчада тугри утириш, тувакдан фойдаланиш, шахсий гигиена қоидаларини билишга ургатиш.

2 босқич. Маълум бир боланинг унинг имкониятлари даражасида уз-узига хизмат курсатишга ургатиш. Бундай таълим боланинг индивидуал хусусиятлари ва БЦФли боланинг касаллик даражасига кура тарбиячи, педагог ва бошка мутахассисларнинг сабр-тоқати, меҳр-мухаббати билан бир неча кун еки ҳафта, ойни уз ичига одлувчи махсус таергарликни талаб этади. Бу босқич муассасанинг асосий максидир. Босқичда даволаш комплексига жисмоний машқлар, ҳовузда сузиш, укалаш ва бошка муолажалар қиради.

3 босқич. Имконияти чекланган болаларни соғлом болалар билан оммавий гуруҳларда интеграция қилиш. Болаларни сайир, машғулотлар давомида ва турли тадбирлар жараенида кузатиш натижасида уш бу муассасада ишлар тугри йулга қуйилганлигига амин булдик. Соғлом болалар имконияти чекланган болаларга қийинишларида, оёқ қийимларини қийишда, юришга чин дилдан уз хохишлари билан ердам берадилар. Соғлом ва ногирон болалар биргаликда китобдаги расимларни томоша қиладилар, қизишни, санашни урганишадилар, табиий материаллардан турли хил нарсаларни яшашни урганидилар. Бундай жараенда соғлом болаларда ҳам узгаларга яхшилик қилиш, меҳр-мухаббат, узгалар қайгусига шерик булиш каби хислатлар тарбияланади. Ривожланишида нуксонли булган болалар эса уз нуксонларини унутадилар мулоқотга киришувчанликлари, атроф-оламига булган қизиқишлари ошиб боради, уз-узига ишонч хислари шаклланади.

4 босқич. Хар бир болага яққа ендашиш. Бу босқич диффектологларнинг индивидуал ишларини уз ичига олади. Имконияти чекланган болаларнинг индивидуал хусусиятлари ва имкониятлари даражасида соғлом болалар билан буладиган мулоқоти мустаҳкамланиб боради.

5 босқич. Бу босқичнинг асосий максиди имконияти чекланган болаларни оммавий мактабларда уқишларига шарт – шароит яратиш ва уларни мактабга тайерлаш. Шу максидни амалга ошириш учун «Турналар» номидаги 26-боғча 2007-йилнинг март ойидаги, Навоий вилояти ҳокимининг қарори билан бошланғич инклюзив мактаб-боғчага айлантирилди. Боғча-мактабда 12та гуруҳ ва битта инклюзив синф ташкил қилинган. Улардан иккитаси эрта ривожлантириш гуруҳлари булиб, уларда 2 ешдан 7 ешгача булган 40 тадан ортик болалар тарбияланади. 4 та гуруҳ интеграллаштирилган. Бундай гуруҳларда соғлом ва БЦФ ташхиси қуйилган 8-10 тадан болалар тарбияланиб келадилар.

3 йил олдин Равшан деган бола боғчага қабул қилинди. Онаси болани аравачада, боланинг юришига ҳеч қандай умидсиз олиб келди. Марказий фаланжланишни ҳозиргача давоси топилмаган. Бундай ташхис бола ва ота-онаси учун ҳам ҳаётига қуйилган ҳукмдек туюларди. Ҳозирда Равшан озгаларнинг ёрдамсиз юриши, ҳаттоки қоптоқ тепиши, ҳаракатли уйинлар уйнаши, қулида предметларни ушлаши мумкин. Бизнинг тахминимизча боладаги жисмоний узгаришлар нутқий белгиларининг пайдо болишига, фикрлаш ва уз ҳатти-ҳаракатларини анализ-синтез қилиш қобилятларининг илк белгиларининг пайдо болишига олиб келди. Равшан муассасамизга келганидан бошлаб у билан даволувчи жисмоний тарбия, укалаш, сув муолажалари, нутқ апаратини ривожлантирувчи юзни укалаш муолажалари билан диффектолог машғулотлар олиб борди. Равшан гуруҳта мунтазам катнашди. Бу бола учун оксил ва углеводларга бой булган овқатланиш рационни тузилди. Бу эса ҳамма жараённи тезлаштирди. Агар ошҳонада тухум ёки творог қолмаган булса, тарбиячилар зарур булган махсулотларни уйларидадан

олиб келдилар. Улар мужиза булишини кутардилар ва бу мужиза амалга оша бошладилар. Шунни айтиш керакки, Равшан богча ходимларининг шарофати билан оёкка турган ва узгалар ёрдамсиз юриб, жисмоний ривожланишидаги узгаришлар туфайли нутки ривожланган болаларнинг еттинчиси эди.

2005 йил «Олтин баликча» гурухига энцефалопатия ва макроцефалия ташхиси Назокат исмли кизчага олиб келишди. Шифкорлар кизчанинг юриши ва гапиришига умид йук деп ота-онанинг умидини сундирган эдилар. Лекин шифкорлар кизчага жисмоний зурикишларни манн этган эдилар. Шунга карамай ота-онасининг хохиши билан кизча учун тулакони жисмоний машклар, ривожлантирувчи уйинлар ва машгулотларнинг режаси тузилди. Монтоссори ва Никитинларнинг ишлари асосида кизчанинг ривожланиши учун махсуз дастур тузилди.

Бир йил хам утиб кетди. 4 ёшли Назокат узининг биринчи кадамларини куя бошлади. Богланган нутки ривожланди. Хозир кизча 6 ешда. Кизчанинг кобилиятини хисобга олган холда турли ешдаги болалар гурухига утказилди. Бу гурухда катталар кичикларга ердм берадилар, кичиклар эса катталардан билмаганларини урганадилар. Ташки куринишидан узгача булган кизча ривожланиши жихатдан уз тенгдошларидан фарк килмайди. Назокат ката иштиек билан узбек ва рус тилидаги шерларни едлади, турли хил машкларни бажарди ва мактабга чикишга таер эканлигини кувонч билан айтди. Богчада турли ешдаги турли хил ташхис билан келиб даволанган ва тарбияланган болалар сони анчага купайди.

Масалан: Сувонов Сардор – нутки умуман ривожланмаган. У 5 ешида биринчи сузларни айта бошлаган. Хозирги кунда Сардор расмларнинг хама шакиллари тасвирлаб, эртакларни мазмунини сузлаб бера олади.

Хакимов Боходир – таянч харакат аъзолари бузилган, нуткнинг ривожланмаганлиги кузатилган. 2007 йилда мактабгача таълим муассасаси кошидаги биринчи инклюзив синфга чиккан.

Музаффаров Аслидин – БЦФ огир формаси, нукнинг ривожланмаганлиги, лекин мантикий фикрлаши тенгдошларидан фарк килмайди, шунинг учун унинг компьютер соводхонлигини оширилиши режага киритилди.

Бахтиерова Фарангиз – таянч харакатларини комплекс коррекция килиш натижасида 4 ешида юра бошлади.

Хайрутдинова Фарангиз – (Даун синдроми) – бизнинг муассасага келганидан кейин бир ой мобайнида 4 ешида юриб кетди.

Жахонов Жавлон 2008 йилда 8 ешида БЦФ ташхиси билан муассасага кабул килинди. Бола ики ой ичида мослашув боскичини уташдан ташкари иштиек билан турли хил муолажаларни кабул килди. Унинг хотираси яхши ривожланган. Нутк нуксонининг огир даражаси булса хам шерларни ед олишга харакат килади. Мусика ва математика фанларини яхши куради.

Сагдуллаев Бахром 3 еш, Жураева Азиза 5 еш – аутизм диагнози билан кабул килинган. Хозирда улар мослашув (адаптация) боскичини утаб келмоқдалар. Бу боскичда болаларнинг характерлари, одатлари, яхши курган машгулотлари билан шугулланишлари кузатилди. Бу болалар учун кундалик тутилди. Кундаликда дефектолог ва тарбиячининг кузатишлари езиб борилди.

Махмудов Дилшод 4 еш – «Куен лаби ва бури жаги», рухий ривожланиши сусланган ташхиси куйилган. 2008 йилнинг бошида у даволаш муолажаларини ва нутк органларини кайта тиклаш операциясини утказиб, муассасага кабул килинди. Хозирги кунда Дилшоддаги узгаришларни кузатиш билан биргаликда, у билан тарбиячи, дефектолог, логопед, психолог ва бошка мутахасислар хамкорлигида индивидуал- ривожлантирувчи дастур асосида комплекс равишда таълимий ва коррекцион машгулотлар олиб борилмоқда. Кейинги вазифаларимиз эса болаларни уз узига хизмат қилиш куникма малакаларини ва мулокотга киришувчанликни шакллантириш хамда умумтаълим мактабига тайерлашдан иборат эди

Хозирда 12-13 сонли мактабларда инклюзив синфлар очилган бўлиб□

у ерда бизнинг тарбияланувчилар таълим олмақдалар. Инклюзив синфларда 25 та соғлом ва ногирон болалар таълим оладилар. Инклюзив таълим асосида ҳамма болаларга бир хил муносабатда бўлиш лекин маълум бир талимий эҳтиёжга эга бўлган болаларга маълум бир шароитларни яратишни кўзда тутди. Инклюзив таълим концепцияси «Таълим тўғрисидаги қонуннинг» «Таълим – ҳамманинг ҳукукидир» деган шиорни амалга оширишни таъминлаб бормоқда. Хар бир боланинг жисмоний ва ақлий қобилиятидан қатий назар таълим олишини таъминлаб бермоқда. Бундай хулосага биз ўзига хос таълим шароитига эҳтиёж сезаётган болалар билан ишлаш жараёнида амин бўлдик.

Бизнинг муассаса “ УМР” жамоатчилик маркази билан ҳамкорликда 12 йилдан буён интеграция ва инклюзив муаммолар билан шуғуланиб келмоқда. Бу йиллар давомида жуда кўп тушунмов-чиликлар ва бюракратия тусиқларини бартараф этиш муаммоларини хал қилишга тугри келди. Шу йиллар мобайнида шахримиз боғчалари-да 120 та ногирон болалар таълим-тарбия олдилар. Улардан 17 таси умумтаълим мактабларида қолганлари эса уй шароитида таълимни давом эттирмоқдалар. Бекорга айтилмаганки, «Сув томчиси тошни ҳам емиради». Бу йил баркамол авлод йили Давлат Дастурининг 29 бандида инклюзив таълимнинг киритилиши жуда катта аҳамият касб этади.

Фурсатдан фойдаланиб, мамлакатимизда инклюзив таълимни жорий қилишни куллаб қуватлаб ҳамда бу ишда ташкилий, услубий, амалий ердам бериб келган Халқ таълими вазирлиги ва республика инклюзив таълим ресурс марказининг мутахасисларига уз миннатдорчилигимизни билдириб қоламиз деб уз фикрини яқунлади муассаса Н.Субхановна.

1998 йилдан бошлаб ҳозирги кунга қадар муассанинг интеграцион ва инклюзив гуруҳларида 120 тадан ортиқ бола таълим – тарбия олмақда.

544- махсус мактабгача таълим муассасасида 2010 йилгача инклюзив таълим бўйича олиб борилган самарали ишлар

Имконияти чекланган болаларнинг мактабгача таълим-тарбиясини янада такомиллаштириш, ўқитишнинг замонавий усул ва воситаларини амалиётга жорий этишга ҳозирги кунда долзарб масала сифатида қаралмоқда. Умумий ва махсус мактабгача таълим муассасалари орасидаги тўсиқларни бартараф этиб, инклюзив таълимни амалиётга татбиқ этиш ва имконияти чекланган болаларга қулай шарт-шароитлар яратиш бугунги кун талабларидан биридир.

Инклюзив таълим - бу таълим барча учун деганидир. 544-МТМда 2006-2010 ўқув йиллари давомида инклюзив таълимни йўлга қўйиш билан бир қаторда, бундай таълимнинг мақсади, вазибалари, тамойиллари ва услублари, иш тажрибалари янада чуқурроқ ўрганилди.

МТМга илк бора 2006-2007 ўқув йилларида ДЦП (болалар церебрал фалажи) ва Даун синдромли болалар ўрта ва тайёрлов гуруҳларига қабул қилинди:

4 гуруҳ - Абдулаева Дилдора (ДЦП)

8 гуруҳ - Асқаров Хасантой (ДЦП)

11 гуруҳ - Саъдуллаева Севара (Даун)

Бундай болалар билан ишлаш жараёнининг дастлабки ойларида бир қатор муаммоларга дуч келдик. Масалан:

- пед. ходимларнинг руҳий ва жисмоний камчиликларга эга болаларнинг индивидуал хусусиятлари ҳақида тўла маълумотга эга бўлмаганликлари;
- ўқув иш режаларини, қолаверса, таълим-тарбия жараёнини тўғри ташкил қилиш масалалари;
- Имконияти чекланган болаларнинг ёт муҳитга мослашув ва гуруҳдаги ўзаро муносабатлар;
- Ота-оналарнинг инклюзив таълимга муносабати.

Юқоридаги масалалар иш жараёни давомида аста-секин бартараф этиб борилди. Бунинг учун мудира, услубчи, психолог, тарбиячилар, логопедлар, тиббиёт ходимлари, жисмоний

тарбия раҳбарлари ҳамкорлигида ишчи гуруҳ ташкил қилиниб, куйидаги комплекс режалар тузилди:

- МТМда турли хил нуқсонли болаларнинг характер ва индивидуал хусусиятлари, ривожланиши ҳақида семинарлар, педагогик кенгашлар, давра суҳбатлари ўтказиш, мутахассислар тайёрлаш;

- ўқув иш режаларини ташкиллаштиришда болаларнинг индивидуал хусусиятларини инобатга олиб, уларга алоҳида ёндашувли иш режалари ишлаб чиқиш;

- имконияти чекланган болаларнинг оиласи ва МТМ ўртасида узвий ҳамкорлик ишларини йўлга қўйиш;

- Ота-оналарга инклюзив таълимнинг мазмун-моҳиятини тушунтириш;

- Имконияти чекланган болаларга қулай шарт-шароит яратиш, фазилатларга йўғрилган муносабатни ривожлантириш;

- МТМ да психолог, психоневролог, тиббий ходимлар ишини кучайтириш, шу билан бирга, диагностика, даволаш, профилактика, коррекцион-педагогик ёрдам ва реабилитация ишларини ташкил этиш.

Бизнинг 4 ёшлик амалий тажрибамиз шуни кўрсатдики, бу ишларни амалга оширишда нуқсонли бўлган ҳар бир болага комплекс ёндашилгандагина сезиларли ютуқларга эришиш мумкин. Шуниндек, ногирон болалар махсус таълимга қанча эрта жалб этилса, шунчалик иш яхши натижа беради.

Ҳозирда МТМда деярли ҳар бир ёш гуруҳида 1-2 тадан турли нуқсонли болалар мавжуд.

2 гуруҳ - Каримова Робия (Даун синдроми)

4 гуруҳ - Ибрагимов Боходир (Даун синдроми)

8 гуруҳ - Пўлатова Робия (заиф эшитувчи)

8 гуруҳ - Раҳматжанов Азиз (заиф эшитувчи)

11 гуруҳ - Жўрақулов Равшан (ЗПР)

11 гуруҳ - Маратова Динара (ЗПР) ва ҳаказо

Бу болаларнинг баъзилари иккинчи ёки учинчи ўқув йилини, баъзилари биринчи ўқув йилини МТМда ўтказяпти. Кузатишлар шуни кўрсатдики, МТМга 2-3 йил қатнаётган болалар деярли соғлом тенгдошлари билан бир қаторда мавзуларни ўзлаштирмақдалар. Чунки уларда қизиқиш, интилиш, ўқиш жараёнига гуруҳ билан баробар қўшилиб кетиш каби ҳолатларни кўрдик. Расм, қуриш-ясаш, ёпиштириш машғулотида аввал тарбиячи ёрдамида бажарган болаларнинг баъзилари ҳозир мустақил ўзлари режада белгиланган вазифаларни бажармақдалар.

Қолаверса, дидактик, ҳаракатли, сюжетли-ролли ўйинларда фаол, илғор ўйинчи эканликларини кўришимиз мумкин. Болалар ўз соғлом тенгдошлари қаторида оммавий байрам тадбирларида, турли мусобақаларда (КВН спорт мусобақалари) иштирок этмақдалар. Айниқса, соғлом болаларнинг уларга меҳрибончилиги, ғамхўрлиги, қўллаб-қувватлаши эътиборга лойиқдир. Улар имконияти чекланган болаларнинг ўзлари каби соғлом ўсиши, яшаши, ўқиши, дам олиши, гапириши, ўз фикрини эркин ифодалашга ҳақли эканликларини онгли англаб етдилар.

Болаларни сайрда, гуруҳда, турли жараёнларда кузата туриб шундай ҳолатларнинг гувоҳи бўлганмиз:

- тушиб кетган ўйинчоғини ололмаётган фалаж болага бошқа бир соғлом бола бир неча бор ўйинчоғини олиб берди, ваҳоланки 1-2 мартаба тушириб юборилган ўйинчоқни ҳадеб олиб беравермай ўз ўйини билан кетиши мумкин эди;

- зинопоядан секин-аста тушаётган яна бир болага бошқа гуруҳ тарбияланувчиси ёрдам қўлини чўзди ва пастга тушишига ёрдамлашди.

- қувлашмачоқда ногирон дўстининг ета олмаслигига кўзи етган бола тезлигини бир оз пасайтирганини гувоҳи бўлдик. Бундай ҳолатларни биз кунда кўришимиз мумкин. Аммо мана шундай кичик вазиятлар асосида болаларимиз тарбияланаётгани бизни қувонтиради

МТМда турли тўғараклар ташкил этилган бўлиб, махсус ёрдамчи тарбияланувчиларимиз ҳам бу тўғаракларга жалб этилган. Ҳар бир тарбияланувчи болаларнинг иқтидори, қобилияти, ҳусусан, соғломлигига эътибор берган ҳолда уларга енгил ёки мураккаб машқлар берилади. Мисол учун ақли заиф болаларнинг руқиятини кўтаришга, ички ва ташқи дунёсига меҳр кўзи билан назар ташлашга эътибор берамиз. Бунда расм тўғараги бизга яқиндан ёрдам беради. Чунки расм чизиш ёрдамида нафақат ногирон болалар, балки барча болалар ўз кайфиятлари, кечинмалари, туйғуларини ифодалайдилар. Расм чизиш орқали болаларда оламни, теварак-атрофни идрок этиш, айниқса, гўзаллик-эстетик идрок ва тасаввур, малака ва кўникмалари шаклланади. Даун синдроми билан бизга келган Ибрагимов Баҳодирнинг чизган расмлари бошқа болалар учун ўрнак бўла олади. Тарбияланувчиларимиздан заиф эшитувчи Пўлатова Робия рақс тушишни жуда ёқтиради ва доимо рақсларни маромига келтириб ижро этади. Ҳасан-Хусан рус тили, тайэквандо тўғаракларининг доимий қатнашувчиларидир. Болаларнинг майда қўл маторикасини ривожлантириш мақсадида “бисер билан ишлаш”, “моҳир қўллар“ тўғараклари фаолият кўрсатмоқда.

МТМда ногирон болалар учун тиббий-терапевтик ёрдам, яъни нуқсон сабабларини аниқлаш, диагноз қўйиш, даволаш ишлари, реабилитация ишлари - яъни массаж, ЛФК ва бошқа техник воситалар йўли билан соғломлаштириш ишлари яхши йўлга қўйилган. Бунинг учун махсус хоналар жиҳозлари билан болаларга хизмат кўрсатяпти.

Фикримиз сўнгида улуғ мутафаккир А.Навоийнинг қўйидаги байтларини яна бир бора ёдга оламиз :

“Кимки бир кўнгли синиқнинг хотирин шод айлағай

Онча борким қаъба вайрон бўлса обод айлағай.”

Ўйлаймизки, келажакда инклюзив таълим тури оммавий тус олади.

Яна бир мисол тариқасида Тошкент шаҳри Юнусобод туманидаги №506\ММТМда тарбияланувчи таянч ҳаракат аъзолари фалажланган, ақлий ривожланиши меъёрда бўлган ва ақлий ривожланишида муаммоси бўлган, нутқида нуқсонли бўлган болалар таълим \ тарбия олиб келмоқдалар. Таълим мазмунини махсус мактабгача таълим ва умумтаълим муассасаларининг дастури асосида амалга оширилади. Таълим\табия жараёнида болаларнинг хусусияти, қобилияти ва имкониятини эътиборга олган ҳолда махсус ёки умумтаълим мактабларда таълим олишини давом эттиришига йуналтириб келинмоқда. Психолого\тиббий\педагогик комиссиясининг йулланмаси асосида ҳар йили 10% болалар умумтаълим мактабларига қабул қилинади.

2000 йил РТМ махсус таълим бўлимида Ўзбекистонда инклюзив таълимнинг илк асоси сифатида Республика таълим маркази махсус таълим бўлими томонидан “Ўзбекистон Республикасида алоҳида ёрдамга муҳтож болалар очиқ таълим тизимини ривожлантириш чора-тадбирлар режаси” ишлаб чиқилди. Бу режа дастурда алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни умумтаълим тизимига киритишнинг қўйидаги ташкилий асослари ёритиб берилди:

- оммавий ахборот воситалари орқали жамият онгини инклюзив таълимга тайёрлаш;

- Республикадаги алоҳида ёрдамга муҳтож бўлган болалар ҳақида ахборот банки яратиш;

-барча турдаги нуқсонли болалар учун умумтаълим ва яқка тартибда оилаларда ўқитилиши бўйича турли хил ўқув- методик адабиётлар, дидактик воситалар ишлаб чиқиш ва таъминлаш масалалари қайд қилинган.

Айниқса, 2001 йил 21-23 ноябрь кунлари Тошкент шаҳрида ўтказилган “Алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни маънавий ва эстетик тарбиялаш” мавзусидаги халқаро Конференцияда турли хорижий мамлакатлар, Қозоғистон, Россия, СНГ давлатларининг экепертлари қатнашиб, ўз фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашадилар. Конференцияда қатнашган шаҳар ва вилоят Халқ таълими бошқарма вакиллари, Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, соғлиқни Сақлаш

вазирликлари, мутахассислар, Олий таълим тизимидаги профессор-ўқитувчилар, малака ошириш институтлари ходимлари, нодавлат жамоат ташкилотлари, ногирон болалари бўлган ота-оналар, матбуот ҳамда ахборот воситалари ходимлари қатнашдилар ва ҳозирги кунда вужудга келаётган муаммолар устида тўхталиб, баҳс-мунозара юритдилар. Бу конференцияда имконияти чекланган болаларнинг қобилиятлари, меҳнат натижалари, санъат, спортда эришган ютуқлари ва маҳоратлари намоёниш этилди. Унинг таҳлили шуни кўрсатдики, алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни инклюзив таълим тизимида таҳсил олиши уларни ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиши яна бир бор экспертлар томонидан қайд этилди.

Инклюзив таълим тизимини Ўзбекистонда жорий қилиш ва ундаги муаммоларни ҳал қилиш мақсадида турли хил чора-тадбирлар уюштириш, матбуот-ахборот воситалари орқали тарғибот-ташвиқот ишлари бир мунча фаоллашди.

Иш фаолиятимиз давомида Республика таълим маркази ЮНЕСКО ташкилоти билан ҳамкорликда 2001 йилда “Инклюзив таълим” мавзусида конференция утказишга муяссар бўлди ва конференция қатнашчиларининг тавсиялари асосида Халқ таълим вазирлиги ва Юнеско ташаббусига биноан инклюзив таълим маркази ташкил этилди. “Инклюзив таълим ресурс маркази Низоми” тузилиб, унга мувофиқ Ресурс марказ қуйидаги вазифаларни амалга ошириб юзасиз:

-таълимга жалб этилмаган имконияти чекланган болалар таълимини ташкил этишга кўмаклашиш;

-инклюзив синф ва гуруҳларни ўқув-методик мажмуалар билан таъминлаш;

-жойлардаги ресурс марказларга амалий-услубий ёрдам кўрсатиш;

-имконияти чекланган болаларнинг ота-оналарига фарзандларини тарбиялаш, мактабга ва ижтимоий ҳаётга тайёрлашга оид турли шаклдаги тадбирларни ташкил этиш, маслаҳатлар бериш;

-имконияти чекланган болалар ва ўсмирларга таълим бериш, касб-ҳунарга ўргатиш ишларини амалга ошириш мақсадида умумтаълим муассасаларида инклюзив синфлар ва гуруҳлар ташкил этиш, таълимни интеграция асосида олиб бориш қабилар.

2002 йилнинг 31 май куни “Таълим ҳамма учун Дакар Декларацияси”нинг моҳиятини Ўзбекистонда татбиқ этиш юзасидан Халқ таълими вазирлиги, ЮНЕСКО халқаро ташкилоти билан ҳамкорликда “Таълим ҳамма учун” мавзусида халқаро форум ташкил этилди. Форумда халқаро ЮНЕСКО ташкилотининг эксперти жаноб Котибхон иштирок этиб форум қатнашчиларига “Таълим ҳамма учун” Миллий дастур режасини ишлаб чиқиш мавзусида семинар ташкил қилиб берди. Натижада 2003 йил “Таълим ҳамма учун” дастурининг Миллий режаси ишлаб чиқилди. 2005 йилнинг 19 сентябрь куни ХТВнинг 234-сонли буйруғи билан «Имконияти чекланган болалар ва ўсмирлар учун инклюзив таълим тўғрисида муваққат Низом»и тасдиқланди. Юқорида келтирилган инклюзив таълимнинг ҳукукий асосларига таянган ҳолда бу таълим тизимини янада такомиллаштириш, уни амалиётга жорий этишни жадаллаштириш мақсадида 2005 йилнинг 14-15 декабрь кунлари Тошкент шаҳрида “**Таълим ҳамма учун**” **Миллий дастурини жорий қилиш босқичлари**” мавзусида йирик халқаро Конференция ўтказилди. Ушбу конференцияда халқаро ташкилотларнинг Ўзбекистондаги ваколатхоналарининг вакиллари ҳам ўз маърузалари билан иштирок этдилар. ЮНИСЕФ ташкилоти вакили Реза Хоссейн, ЮНЕСКО ташкилоти вакили Bari Laun, “Мерси Проекти”, “Оперейшн Мерси”, Коста Рика давлатлари халқаро вакиллари шулар жумласидандир.

Масалан, ЮНЕСКО ваколатхонасининг раҳбари Bari Laun ўз чиқишида Ўзбекистон Республикасининг бу йўналишдаги ишларини олқишлаб, республикада келажакда

“Инклюзив таълим”ни амалиётга татбиқ этиш концепциясини амалга оширишда доимо ҳамкорлик қилишини таъкидлаб ўтди.

Инклюзив таълим-бу инсон ҳуқуқларини ҳимояловчи таълим йўналишилигини, ҳар бир шахс ҳаёти давомида инсон учун берилган омиллардан фойдаланиш ҳуқуқига эгаллиги хусусида ўз қарашларини билдирди.

“Таълим ҳамма учун” Миллий дастурини жорий қилиш босқичлари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция вазифалари қуйидагилардан иборат бўлди:

-“Таълим ҳамма учун” умуммиллий дастурининг моҳиятини тарғибот қилиш;

-Республикада имконияти чекланган болалар инклюзив таълимини ташкил этиш бўйича меъёрий методик ҳужжатларни ишлаб чиқиш;

-имконияти чекланган болаларни эрта ташхис қилишнинг замонавий услулаларни муҳокама қилиш;

-психолого-тиббий-педагогик комиссия, Ташхис марказлари, психологик хизмат фаолияти самарадорлигини ошириш;

-**Соғлиқни сақлаш, Меҳнат ва ижтимоий муҳофаза қилиш** вазирлиги каби ташкилотларнинг имконияти чекланган болаларни аниқлаш, ҳисобга олиш, даволаш, ижтимоий ҳимоялаш борасидаги фаолиятини жонлантириш;

-имконияти чекланган болаларга таълим бериш, уларни ижтимоий ҳимоялаш борасидаги давлат ва нодавлат ташкилотларнинг ҳамкорлигини кучайтириш;

-инклюзив таълим жараёнида учрайдиган тўсиқларни бартараф этиш йўллари билан таништириш .

Конференцияда нафақат Республикамизнинг соҳа вакиллари, балки қардош Қозоғистон, Қирғизистон, Россия давлатлари вакиллари ҳам иштирок этиб, ўз давлатларида инклюзив таълим тизими моделлари, бу соҳада қўлга киритилган ютуқлар билан конференция иштирокчиларини таништиришга муваффақ бўлдилар. Жумладан, Қозоғистон Республикаси коррекцион-реабилитация илмий-амалий марказ директори А.А.Айдарбекованинг (Қозоғистон) маърузасида ўта долзарб муаммолар устида тўхталиб ўтилди. Улар:

-Қозоғистон Республикасида инклюзив таълимни ташкил этишнинг асосий сабаблари

-инклюзив таълим муассасаларида таълим тарбия берилаётган болалар;

-ресурс педагогнинг вазифалари ва бошқалар.

Россия Давлат таълим вазирлигининг махсус таълим бошқармаси бошлиғи Т.В.Волосовец алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни умумтаълим мактабларининг махсус синфларига жалб этиш борасида бир қатор ибратли ишлар ташкил этилганлиги хусусида фикр билдирди. Россияда 2002 йил кўрсаткичи бўйича 259 та олий ўув юртларида 5400 та имконияти чекланган шахслар таълим олиб, у ҳар 10 ногирон боладан биттаси олий таълим олаётганлигини кўрсатиб, 4 та олий ўқув юртида махсус таълим муассасалари учун мутахассислар режалаштирилганлигини айтиб ўтдилар. Бу кўрсаткич давлат томонидан имконияти чекланган болаларни ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланганлигини билдириши ҳам таъкидланди. Юқорида айтиб ўтилган далиллар 2000-2005 йилларга мўлжалланган аниқ дастур асосида олиб борилганлиги, 2010 йилга қадар ривожлантириш Концепциясини ишлаб чиқилганлиги асосдир.

Коста Рика давлатидан “Испан тилига ўргатиш маркази” раҳбари Моника Арая ўз маърузасида Коста Рика давлатида 1999 йилдан буён таълим 11 йилга мўлжалланган бўлиб, у бепул ташкил этилганлигини айтиб ўтди. Шу каби маърузалар мазкур конференциянинг аҳамитини янада ошишига сабаб бўлди.

“Таълим ҳамма учун” миллий ҳаракат режа дастурини амалга ошириш бўйича эришилган ютуқлар ва муаммолар конференция кун тартибида қуйидаги мавзулар бўйича гуруҳларда иштирокчилар томонидан муҳокама этилди:

-“Нуксонларни илк ташхис қилиш ва коррекцион педагогик ёрдам кўрсатиш-алоҳида ёрдамга муҳтож болалар интеграциясининг муҳим омили сифатида”.

-“Ўзбекистонда алоҳида ёрдамга муҳтож болалар интеграциясининг миллий модели”

-“Имконияти чекланган болалар оилаларининг ижтимоий реабилитацияси” ва шу каби.

Бугунги кунга қадар Республикамизда ўтказилган семинар тренингларда 500дан ортиқ иштирокчилар инклюзив таълим тизимининг мазмун-моҳияти, уни жорий қилиш босқичлари хусусида мукамал маълумотларга эга бўлдилар.

Имконияти чекланган болаларнинг инклюзив таълим тизимида таҳсил олишини янада такомиллаштириш, амалиётда учрайдиган муаммоларнинг ечимларини давлат ва нодавлат ташкилотлар ҳамкорлигида ҳал қилиш масалалари юзасидан қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

-коррекцион таълим тизими ва мазмунини сифат жиҳатдан янгилаш;

-республиканинг ижтимоий- иқтисодий ривожланишини ҳисобга олган ҳолда босқичма-босқич тўлиқ интеграциясига амал қилиш;

-давлат норматив ҳужжатларига инклюзив таълимни жорий этиш бўйича қўшимчалар киритиш ёки тадбирлар ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;

-бинони уларга мос равишда реконструкция қилиш;

-умумтаълим тизимида таълим олаётган махсус эҳтиёжли болалар учун зарурий моддий- техник баъзани яратиш;

-инклюзив таълимни ташаббускорлик, меҳр-мурувват тарзида ташкил этиш;

-мактабнинг иш фаолиятига инклюзив таълимни амалга ошириш борасида ўзгаришлар киритиш;

-умумтаълим муассаса педагоглари инклюзив таълим бўйича қайта тайёрлаш;

-барча педагогика олий ва ўрта махсус ўқув юртларида коррекцион педагогик курсларнинг киритилиши;

-коррекцион Давлат таълим талаблари ва дастурларни имконияти чекланган боланинг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда мослаштириширилган, ишлаб чиқиш;

-умумтаълим, махсус мактаб педагоглари, ота-оналар учун ўқув методик ва илмий оммабоп, ихчам турдаги ўқув адабиётлар ва индивидуал дастурлар яратиш;

-ногирон болани илк ёшидан ташхис қилиш ва коррекцион педагогик ёрдам бериш;

-имконияти чекланган болаларни умумтаълим тизимида умумий ва коррекцион таълим олишининг илмий асослари, стандарт талаблар, ўқув методик мажмуаларни яратиш ва таъминлаш;

-касб-хунарга ўргатиш, реабилитация қилиш ва бу ишда оиланинг бевосита иштирокини таъминлаш каби бир қатор долзарб масалаларни келажақда кенг қамровли бажариш учун давлат тасарруфида мувофиқлаштирувчи илмий-педагогик ресурс маркази, бошқарма, илмий лабораториялар ташкил қилиш каби илмий-услубий, амалий ишларни бажариш-инклюзив таълимни жорий қилиш муваффақиятини таъминлайди.

2007 йилнинг 5-9 февраль кунлари А.Авлоний номидаги ХТХМОҚТМИ да умумтаълим мактаблари ва махсус мактаб-интернатларнинг директор ва педагоглари учун инклюзив таълим бўйича **“Таълимда тенглик”** мавзусидаги кўчма семинар-тренинг бўлиб ўтди.

Семинар-тренингда:

-Ўзбекистон Республикаси қонун ва қарорлари, халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳар бир боланинг оилада яшаши, яқин қариндош-уруғлари эътиборида бўлишлари, уларга давлатимиз томонидан берилаётган имтиёзлар;

- 1986 йилда қабул қилинган Саламанка Декларациясида болаларни ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоялаш масалаларининг серқиррали ёритилиши;

-“Болалар ҳуқуқлари тўғрисида”ги Конвенциянинг келгусида тўлиқ бажарилиши;

-Алоҳида ёрдамга муҳтож, етим ва қаровсиз қолган болалар ўақидаги мавжуд иш тажрибалар ўамда хорижий иш-тажрибалар;

- Алоҳида ёрдамга муҳтож болалар ҳуқуқ ва қизиқишларини ҳимояловчи давлат ва нодавлат ташкилотлар ишларининг мувофиқлаштириб борилиши;

- Ўзбекистон Республикасида халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни татбиқ этилиши;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси доирасида имконияти чекланган, етим ва қаровчисиз қолган болаларга ҳуқуқий, ижтимоий ёрдам тадбирлар режасининг амалга оширилиши;

-“Ижтимоий ҳимоя йили” Давлат Дастурининг мазмун моҳияти ва махсус таълимга бўлган эътибор каби долзарб масалалар муҳокама этилди.

Шунингдек 9-11 март кунлари Самарқанд шаҳрида **“Алоҳида эҳтиёжли болалар таълимида янгича ёндашув-инклюзив таълимнинг назарий ва амалий асослари”** мавзусидаги семинар-тенинг махсус мактаб-интернатлар, санатория типидagi, кам таъминланган оила фарзандлари учун мўлжалланган мактаб-интернатлар ва “Меҳрибонлик” уйлари раҳбар ходимлари ва педагоглари инклюзив таълимнинг моҳияти, мазмуни, ҳуқуқий асослари, бу таълим тизимининг жорий этилишидан кўзланган мақсад ва инклюзив таълим тизимининг амалий натижалари билан таништириш мақсадида бўлиб ўтди.

Ушбу семинар-тренингда қуйидаги масалалар ҳал этилди:

1). Инклюзив таълимнинг моҳияти, мазмуни, мақсади ва вазифалари хусусида маълумотлар берилди;

2). Махсус таълим мазмунида янгича йўналишлар, таълим мазмунини такомиллаштириш йўллари маълумотлар асосида баён этилди;

3). Жаҳон миқёсида ва Ўзбекистонда инклюзив таълимнинг назарий ва амалий асослари хусусида мукамал маълумотлар берилди;

4). Инклюзив таълим амалий натижаларининг намойиши иштирокчилар томонидан муҳокама этилди;

5). Инклюзив таълим тизимида инновацион технологияларни жорий қилиш услублари масаласида маълумотлар баён этилди;

6). Инклюзив таълим тизимини жорий қилиш учун амалий кўрсатмалар ва тавсиялар берилди.

Семинар-тренинг якунида иштирокчилардан сўровномалар олиниб, таҳлил қилинди.

2007 йилнинг 29-30 май кунлари Тошкент шаҳар Шайхонтохур туманидаги 448-сонли МТМда **“Таълимда тенглик-инклюзив таълим”** мавзусида халқаро ЮНЕСКО ташкилоти ва ЮНЕСКОнинг миллий комиссияси билан ҳамкорликда “Инклюзив таълим” лойиҳаси асосида ота-оналар, махсус эҳтиёжли болалар ва мактабгача таълим муассасалари педагоглари учун инклюзив таълимнинг мазмуни, унинг мақсади, вазифалари билан таништириш, инклюзив таълим тизимини жорий қилишга бўлган эҳтиёжлар, инклюзив таълимнинг афзаллик жиҳатлари, мактабгача таълим муассасаларининг инклюзив гуруҳларида махсус эҳтиёжли болаларга алоҳида ёндашиш услублари хусусида маълумотлар бериш мақсадида семинар–тренинг ўтказилди.

Ушбу икки кунлик семинар-тренингда қуйидаги асосий масалалар ҳал этилди:

1). Иштирокчиларга махсус таълим мазмунида янгича йўналиш-инклюзив таълим, унинг мазмунини такомиллаштириш йўллари хусусидаги маълумотлар берилди;

2). Жаҳон миқёсида ва Ўзбекистонда инклюзив таълимнинг назарий ва амалий асослари баён этилди;

3). Инклюзив таълим амалий натижаларининг самарадорлиги тақдимот асосида намойиш қилинди;

4). Педагогларга инклюзив таълим тизимида инновацион технологияларни жорий қилиш усуллари хусусида методик ёрдам кўрсатилди;

5). “Инклюзив таълим” лойиҳаси асосида амалга оширилган ишлар юзасидан тақдимот ўтказилди, ҳисобот берилди;

6). Мактабгача таълим муассасаларининг инклюзив ва интеграция гуруҳларида махсус эҳтиёжли болалар билан ишлаш усуллари хусусида методик ёрдам кўрсатилди;

7). 1-июнь Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кунини муносабати билан махсус эҳтиёжли болаларга хомийлар совғалари топширилди.

Ҳозирга кунда “Инклюзив таълим” Ресурс маркази халқаро ЮНЕСКО ташкилоти билан ҳамкорликда лойиҳалар асосида инклюзив таълимни Ўзбекистонда жорий этиш мақсадида илмий-тадқиқот ишини олиб бормоқда.

2007 йилнинг 10-12 сентябр кунлари Тошкент шаҳрида “Таълимда болага сифатли инклюзив ва дўстона муносабат” номли Марказий Осиё субрегионал семинари бўлиб ўтди. Унда бутун Марказий Осиё мамлакатларидан соҳа вакиллари иштирок этдилар.

2007 йилнинг март ойидан бошлаб ЮНЕСКО миллий комиссиясининг ташаббуси билан Республика таълим маркази Махсус таълим бўлими қошида “Инклюзив таълим” лойиҳаси фаолият юрита бошлади. Ушбу лойиҳанинг мақсади ҳам алоҳида эҳтиёжли болаларнинг имкониятларидан келиб чиқиб умумтаълим муассасаларида тўлақонли таълим олишларини таъминлаш, таълим муассасаларида ҳар бир алоҳида эҳтиёжли бола учун зарурий шарт-шароитларни яратиш бўлиб, ушбу мақсадларни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар бегиланди:

- Алоҳида эҳтиёжли болаларни педагогик ва психологик жиҳатдан ўрганиш бўйича махсус комиссия фаолиятини ташкил этиш;

- Таълимнинг тиббий, ижтимоий ва коррекцион хизмат турларини биргаликда олиб борилишини ташкил этиш;

- Ота-оналар учун оилада ва маҳаллада профилатика ва реабилитация ишларини олиб бориш бўйича ўқув машғулотлари, семинар-тренинглари ташкил этиш;

- Ота-оналарга ногирон болаларни тарбиялаш ва уларни ақлий ривожлантиришга оид методик ёрдам турларини кўрсатиш;

- Инклюзив таълим педагоглари учун коррекцион-педагогик усуллар ва уларни қўллаш бўйича методик тавсиялар ишлаб чиқиш.

“Инклюзив таълим” лойиҳасининг вазифалари қуйидаги босқичларда амалга оширилди:

1-босқич. Республика таълим маркази қошидаги Махсус таълим бўйича ресурс марказида кўчма таълим гуруҳи (КТГ) ташкил этилиш. Кўчма таълим гуруҳига техник ёрдам кўрсатиш.

2-босқич. “Барқарор тараққиёт учун инклюзив таълим” мавзусида миллий анжуманини ташкил этиш.

3-босқич. Халқ таълими вазирлигининг вилоят бошқармалари билан ҳамкорликда ривожланишида нуқсонли бўлган болаларни аниқлаш бўйича психологик-тиббий-педагогик комиссияни ташкил этиш.

4-босқич. Методик тавсияномалар, қўлланмалар, дастурларни яратиш ва нашр қилиш.

5-босқич. Педагог-тарбиячилар, ўқитувчилар, руҳшуносларнинг қўшма гуруҳлар ва синфларда болалардаги нуқсонларни тузатиш ва ривожлантиришга йўналтирилган дастурларини ишлаб чиқиш, ўқув машғулотларни ташкил этиш.

6-босқич. Мавжуд болалар таълими муассасаларида: 2 та боғча ва 2 та ўрта мактабда махсус тажрибавий гуруҳ ташкил этиш ва техник ёрдам кўрсатиш.

7-босқич. Мактабгача махсус (инклюзив) таълим муассасаларига кўмаклашиш ва ишлаб чиқилган нуқсонларни тузатишга ихтисослашган тажрибаларни тарғиб қилиш мақсадида илмий-услубий, амалий минтақавий анжуман ташкил этиш;

8-босқич. Мониторинг ва баҳолаш.

9-босқич. Молиявий ҳисобот.

Лойиҳа вазифаларининг босқичма-босқич амалга оширилиши асосида қуйидаги натижаларга эришилди:

Республика таълим маркази Махсус таълим бўлими қошидага инклюзив таълим ресурс марказида тадқиқотчи гуруҳи ташкил этилди. Кўчма таълим гуруҳининг иш фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида ЮНЕСКО миллий комиссияси томонидан техник ёрдам кўрсатиб борилди;

Халқ таълими вазирлигининг вилоят бошқармалари билан ҳамкорликда нуқсонли болаларни аниқлаш бўйича тиббий-психологик-педагогик комиссия фаолияти ташкил этилиб, Тошкент шаҳар Шайхонтохур ва Собир Раҳимов туманлари бўйича ногирон болалар сони аниқланди.

Болаларнинг нуқсон тури ва даражаси психолог-педагогик жиҳатдан ташхис қилиниб, қуйидаги натижаларга эришилди:

- Иккала туман бўйича жами рўйхатга олинган ногирон болалар сони 268 нафарни ташкил этади;
- Шундан таълим билан қамраб олинган ногирон болалар сони 122 нафар;
- Ишчи гуруҳ томонидан ўрганилган ва ташхис қилинган алоҳида эҳтиёжли болалар сони 98 нафарни ташкил этди;
- Шундан: - инклюзив ва интеграциялашган таълимга жалб қилинган болалар сони 23 нафар;
- Шайхонтохур туманидаги 448-мактабгача таълим муассасасига 14 нафар алоҳида эҳтиёжли бола интеграциялашган гуруҳ сифатида киритилди;
- Шайхонтохур туманидаги 28-умумтаълим мактабига 9 нафар бола инклюзив синф этиб китилди;
- 40 нафар болала махсус таълим муассасаларида таълим тарбия олишга лойиқ деб топилди;
- 37 нафар болага уйдаги яқка тартибдаги таълим бериш тавсия этилди.

Ҳозирги кунда Тошкент шаҳар 448-мактабгача таълим муассасасининг инклюзив гуруҳларида жами 14 нафар алоҳида эҳтиёжли бола, Шайхонтохур туманидаги 28-умумтаълим мактабида эса 9 нафар алоҳида эҳтиёжли бола таълим тарбия олмоқда.

Шайхонтохур туманидаги 448-мактабгача таълим муассасасига 14 нафар алоҳида эҳтиёжли бола интеграциялашган гуруҳ сифатида киритилди ва тумани 28-умумтаълим мактабига 9 нафар бола инклюзив синф этиб китилди;

Тадқиқот иши доирасида олинган натижалар асосида жойларда қуйидаги айрим муаммоларга дуч келинди:

1. Тошкент шаҳар Собир Раҳимов туманида лойиҳада белгиланган таълим муассасаларида болаларни ўқитиш учун тузилган дастур асосида педагогларни ўқитиш муддати қисқа бўлганлиги туфайли ота-оналар ва жамоаларни бу ишга жалб қилиш бироз қийин кечди;
2. Собир Раҳимов туманида имконияти чекланган болаларни сони кўплиги ва лойиҳада белгиланган муддатнинг қисқалиги туфайли болаларни ташхисдан ўтказиш ишлари яқунланмади;
3. Имконияти чекланган болаларни инклюзив таълимга жалб қилиш мукамал методик ёрдамни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ишчи гуруҳ томонидан ишлаб чиқилган методик тавсиялар етарли эмаслиги маълум бўлди.

Шундай қилиб, лойиҳанинг мониторингини ўтказиш ва баҳолаш жараёнида қуйидаги хулосаларга келдик:

-Дастурда болаларни йиғиш, ташхис қилиш ва мутахассисларни топиб жалб қилишга берилган муддат қисқа бўлганлиги сабабли ишнинг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатди;

-Таълим муассасалари иншоотларининг махсус эҳтиёжли болаларга мослаштирилмаганлиги ва ресурсларнинг етишмаслиги сабабли болаларни инклюзив тарзда ўқитиш ишларининг орқага сурилиб кетишига сабаб бўлди;

-Инклюзив таълим хусусида Республика миқёсида маълумот етарли эмас, шунинг учун ҳам бошқа вилоят ва шаҳарларда ҳам кўплаб ҳудудий семинар-тренинглари, анжуманлар

ўтказиш талаб этилади. Бизнинг лойиҳа доирасида белгиланган муддат жуда қисқалиги сабабли кўплаб вилоятларда инклюзив таълим бўйича тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш имкони бўлмади.

Юқоридаги камчилик ва муаммоларни ҳал этиш учун қуйидагилар тавсия этилди:

1. Семинар-тренинглар ўтказиш муддатини кўпайтириш;
2. Лойиҳа бюджетини ишлаб чиқишда юқоридаги муаммоларни эътиборга олиш;
3. Инклюзив таълим тизими ташкил этилган ташкилот ва муассасаларда лойиҳада берилган принцип асосида ишни ташкил қилиш, олдинги лойиҳада йўл қўйилган камчиликларни эътиборга олган ҳолда Ресурс марказ тасарруфидаги ишчи гуруҳда давлат ва нодавлат ташкилотлар вакилларининг иштирокини кучайтириш;
4. Имконияти чекланган болаларни аниқлаш, текшириш учун жойлардаги ҳар бир туман, шаҳар мутахассисларини жалб қилиш;
5. Инклюзив таълим жорий қилинган мактаб ва мактабгача таълим муассасаларида ресурс марказлар филиалларини ташкил қилиш ва зарурий техник воситалар ва ўқув қуроллари билан таъминлаш;
6. Ахборот-матбуот воситалари орқали инклюзив таълимнинг илмий-методик ва амалий ишларини оммага кенг тарғибот қилиб бориш.

Юқорида кўрсатилган қийинчиликлар, муаммолар ва тавсиялар лойиҳасини ишлаб чиқишда эътиборга олинса, инклюзив таълимнинг Ўзбекистон Республикасида ривожланиши ва ишнинг самарадорлиги ошади, инклюзив таълимнинг барқарор тараққиётига эришилади.

2008 йилда эса Республика таълим маркази махсус таълим бўлими қошидаги Инклюзив таълим ресурс маркази томонидан малака ошириш институтининг тингловчиларига, ўқитувчиларига ва кўнгиллиларга инклюзив таълим бўйича назарий ва амалий маълумотлар бериб бориш мақсадида қуйидаги ишлар амалга оширилди:

-Инклюзив таълим Ресурс марказининг Низом лойиҳасиги Ресурс марказ филиалининг иш вазифалари ва мазмуни бўйича маълумот киритилди;

-А.Авлоний номидаги **Республика Мактабгача Таълим Маркази** қошида 2008 йилнинг май ойида Инклюзив таълим ресурс марказининг филиали очилди, ҳамда техник жиҳозлар билан жиҳозланди.

Ресурс марказ Низоми асосида филиал иш фаолияти ташкил этилди ва назорат қилиб борилмоқда.

Педагогика йўналишида таҳсил олаётган таблар, ўқитувчилар ва кўнгиллилар доимий равишда инклюзив таълим бўйича назарий ва амалий маълумотларга эга бўлиб боришлари мақсадида 2008 йилнинг июнь ойида Низомий номидаги ТДПУ Дефектология факультети қошида Инклюзив таълим Ресурс марказининг филиали ташкил этилди. Ресурс марказ техник жиҳозлар билан жиҳозланди. Методик ёрдам берилиб, филиал фаолияти назорат қилиб борилмоқда.

2008 йилнинг март ойида Психолого-педагогик комиссия ишчи гуруҳини ташкил этилди. Тошкент, Андижон ва Фарғона вилоятлари ХТБга қарашли махсус эҳтиёжли болалар рўйхатини тузилди.

-рўйхатга олинган болаларни психолог-педагогик текшириш методикасини ишлаб чиқилди. Болалар психолого-педагогик жиҳатдан текширилди ва ташхис қўйилди.

Андижон вилоятида Избоскан туманидаги 12-сонли умумтаълим мактабида «инклюзив таълим» лойҳаси асосида

таълим» лойҳаси асосида синфлар очиш мақсадида ишчи гуруҳи томонидан имконияти чекланган болаларни текшириш ва ташхис қилиш ишлари амалга оширилди. Шунингдек Тошкент вилояти Ғазалкент тумани 4-сонли мактабгача таълим муассасасида ҳам инклюзив гуруҳ ташкил этиш мақсадида ташкилий-методик ишлар бошланди. Андижон вилоятида Избоскан туманидаги 12-сонли умумтаълим мактабида 1чи синфларида

(узбек ва рус) интеграция ва инклюзив таълим жорий қилинди жами 10 нафар ривожланишида турли нуқсонлари булган болалар умумтаълимга жалб қилинди. инклюзив таълим Ресурс маркази томонидан инклюзив синфга услубий ва амалий ёрдам кўрсатилди ва укув методик адабиётлар тарқатилиб семинар тренинглари утказилди олиб борилган ишлар борасида куйидаги натижаларга эришилди.

Фарғона вилояти марғилон шаҳар 27-умумтаълим мактабининг 4,5,6,7-синфларида ҳам инклюзив синфлар ташкил этилди. С.Ғуломова, у.Тоджихонов, Р.Асқарова, Ш.Қосимова, У.Матмусаев, Ш.Охунов, Х.Муталипов, Р.Бузруков, Д.Мадаминзодалар инклюзив гуруҳларга киритилди. Методик ёрдам кўрсатиб борилмоқда.

Тошкент вилояти Бўстонлиқ тумани 4-сонли мактабгача таълим муассасасида 2008 йилнинг май ойида Туман ташхис аъзолари билан биргаликда инклюзив гуруҳ ташкил этилган бўлиб, ушбу гуруҳда 16 нафар бола бўлиб, улардан куйидаги 5 нафари алоҳида эҳтиёжли болалардир.

Инклюзив гуруҳга қабул қилинган имконияти чекланган болалар дастлаб МТМ дефектологлари, психологлари ва ҳамшираси томонидан тиббий-психолог педагогик жиҳатдан текширилди. Болаларнинг руҳий ва жисмоний камчиликлари аниқланиб, ташхис қўйилди. Ҳар бир боланинг имконияти ва ҳолати эътиборга олинган ҳолда, логопед, психолог, гуруҳ тарбиячиси ўз иш режаларини тузишди.

Режа асосида тузилган ишлар узвий боғлиқликларда олиб борилмоқда.

Инклюзив гуруҳ ва синфлар педагогларига методик ёрдам бериш мақсадида 2008 йилда “Как легко учиться”, “Имконияти чекланган болаларни умумтаълим мактабларида инклюзив ўқитиш услублари”, “Ақли заиф болалар инклюзив таълимнинг ташкил этилиши”, “Эшитишда нуқсонли бўлган болалар инклюзив таълими” номли методик тавсиялар нашрга тайёрланди. Бундан ташқари семинар тренинг иштирокчилари учун тарқатма дидактик материаллар тўплами ҳам яратилди.

3.2. «Имконияти чекланган болаларни умум таълимга жалб қилиш» лойиҳаси

Ўзбекистон республикасида инклюзив таълимни тадбиқ қилишнинг миллий моделини ишлаб чиқиш мақсадида олиб борилган ишлар бўйича, “Ижтимоий ташаббусларни қўллаб-қувватлаш фонди” ва ХТВ билан ҳамкорлик лойиҳалари, инклюзив таълимни жорий этишда Давлат, нодавлат ташкилотлар ва халқаро

ташкilotлар; Юнеско, Юнисеф, Осие Тараққиеъ Банки, ЮСАИД ва бошқалар ҳамкорлик қилиб келмоқда.

Грант Япониянинг қашшоқликни бартараф этиш фонди томонидан тақдим этилган ва Осие тараққиеъ Банки томонидан ўзлаштирилмоқда. Уш бу лойиха бўйича ўзлаштириш органи Халқ таълими вазирлиги этиб тайинланган.

Лойиха “2004 – 2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури”, амда 1994 йилда UNESCO томонидан Саламанкада ўтказилган инклюзив таълим бўйича халқаро конференцияда қабул қилинган ва 2000 йилда Дакарда ўтказилган Таълим бўйича халқаро Форумда тасдиқланган дастур доирасида ўзлаштирилди.

Ушбу грант лойихаси Республиканинг Тошкент шаҳри, Сурхондарье ва Қашқадарье вилоятларида жойлашган 6-та махсус таълим мактаб-интернатлари ва 12-та умумтаълим мактабларида амалга оширилди. Мактабларнинг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 2007 йил 11 сентябрь ойидаги 238-сонли Буйруғи асоида тасдиқланган.

ЛОЙИХА ДОИРАСИДА ИШТИРОК ЭТГАН ПИЛОТ МАКТАБЛАР:

Вилоят (шахар)	Махсус мактаблар	Ҳамкорликдаги мактаблар
Тошкент шаҳар	100-сонли таянч ва ҳаракати шикастланган болалар учун Республика мактаб -интернати	46-сонли умумтаълим мактаб
		224-сонли умумтаълим мактаб
	102-сонли қар болалар учун мактаб интернати	249-сонли умумтаълим мактаб
		278-сонли умумтаълим мактаб
Сурхондарье вилояти	122-сонли қар ва кўзи ожиз болалар мактаб интернати	3-сонли умумтаълим мактаб
		8-сонли умумтаълим мактаб
	68-сонли махсус ёрдамчи мактаб	1-сонли умумтаълим мактаб
		33-сонли умумтаълим мактаб
Қашқадарье вилояти	33-сонли ёрдамчи мактаб	2-сонли умумтаълим мактаб
		4-сонли умумтаълим мактаб
	19-сонли ёрдамчи мактаб интернати	9-сонли умумтаълим мактаб
		11-сонли умумтаълим мактаб

МАҚСАДИ:

- Инклюзив дастур бўйича танлаб олинган имконияти чекланган ўқувчиларнинг инклюзив дастурлари асоида ижтимоий муҳитга ва умумтаълим мактабларга интеграция қилиш;

- ўқувчилар учун инклюзив таълим бўйича тренинг модулларини, имконияти чекланган ўқувчилар учун ўқув - методик материалларини ишлаб чиқиш ва ушбу модулларни миллий таълим дастурига киритиш.

КОМПОНЕНТЛАРИ:

- a. Инклюзив таълим доирасидаги ўқувчиларга йўналтирилган ижтимоий тайёргарлик;
- b. Лойиҳа доирасидаги мактабларда таъмирлаш ишларини амлга ошириш ва мактабларни керакли жихозлар билан таъминлаш;
- c. Ўқувчиларга умумтаълим мактабларида инклюзив таълимни киритиш ҳақидаги ўқув тренинглари;
- d. Лойиҳани бошқариш, мониторинг ва баҳолаш, лойиҳанинг асосий мақсади тўғрисидаги информатсион компания.

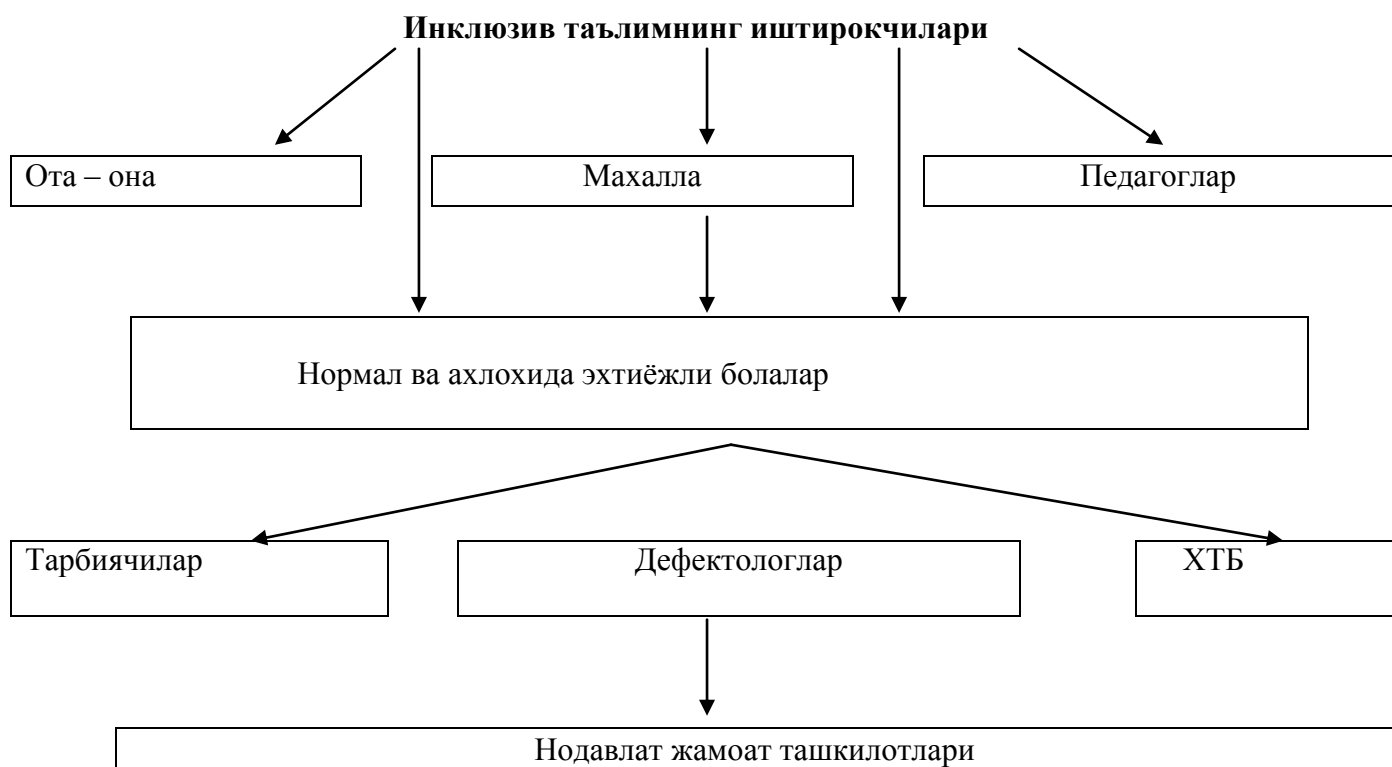
Амалга оширилган тадбирлар:

- 1) Лойиҳа доирасидаги Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари ва Тошкент шаҳрида жойлашган 18та махсус таълим мактабларида таъмирлаш ишлари;
- 2) Лойиҳа доирасидаги мактабларга мебель жихозларини харид қилиш; Махсус ва ҳамкорликдаги мактабларнинг шароитини яхшилаш, бинонинг зарур жойларини имконияти чекланган болаларга мослаштириш мақсадида мазкур ишлар олиб борилмоқда.
- 3) Лойи доирасидаги мактаблар меҳнат дарслари учун жихозлар ва бошқа зарур бўлган ўқув жихозлар билан таъминландилар.
- 4) Мактабларга белгиланган миқдорда компьтир жихозлари . махсус укув жихозлари (брайл, аудиометр, логопедик синифлар ва хоказо) билан таъминлаш ишлари бошланган.
- 5) ХЛҚАРО НСУЛЪТАНТЛАР ТОМОНИДАН ЛОЙИХАДА ИШТИРОК ЭТГАН МАКТАБ ЎҚИТУВЧИЛАРИГА УМУМТЪАЛИМ МАКТАБЛАРИДА ИНКЛЮЗИВ ТАЪЛИМНИ КИРИТИШ ЎҚУВ ДАСТУРЛАРИ ВА МОДУЛЛАРИ ИШЛАБ ЧИКИЛГАН. ҲОЗИРДА УҚУВ ДАСТУРЛАРИ ОММАВИЙ ҚУЛЛАНИЛИШИ УЧУН ҲАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ ТОМОНИДАН УРГАНИЛМОҚДА.
- 6) ИКНЛЮЗИВ ТАЪЛИМ УҚУВЧИЛАРИ УЧУН МАКТАБ УСТ КИЙИМИ, ОЕҚ КИЙИМИ ВА ОШҚА АРУР НАРСАЛАР БИЛАНТАМИНЛАШ ИШЛАРИ ОЛИБ БОРИЛМОҚТА.
- 7) ЛОЙИХАНИНГ АСОСИЙ МАҚСАДИ ОММАВИЙ МАТЪУОТ АХБОРОТ ВА ИНТЕРНЕТ ОРҚАЛИ БЕРИТИШ .ПЛАКАТЛАР .БАНЕРЛАР .ХУЖАТЛИ ВИДЕОРОЛИКЛАР.ЛОЙИХА САЙТИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ ИШЛАРИ ОЛИБ БОРИЛМОҚТА⁸.

- Ҳалқ Таълими Вазирилиги, Республика Таълим Маркази тасарруфидаги инклюзив таълим ресурс маркази Коалиция “Доступность” аъзолари
- Навойи вилоятидаги имконияти чекланган болалар маркази “Умр”
- Ногиронларга ёрдам кўрсатиш маркази “Ҳаёт” Самарқанд
- ННО “Istiqbolli Avlod” Жиззах
- Қашқадарё вилоятидаги ижтимоий ташаббусларни қўллаш маркази “Умид”
- Термиз шаҳридаги имконияти чекланган болалар ва уларни оилаларини қўллаш маркази “Имкон”
- Фарғона вилояти Қуқон шаҳридаги аълоҳида эҳтиёжли болаларни ижтимоий қўллаш маркази “Зиё”
- Белгиланган вилоятларнинг хокимиятлари
- Ўзбекистондаги Швейцария элчихонаси.

---

⁸“Осиё Тараққиёт Банки” “Имконияти чекланган болалар учун умумий таълим” лойиҳаси бўйича маълумоти. 2008\2009йил.

2006 йилда ташкил қилинган ижтимоий ташаббусларни қўллаш фонди “ФОПСИ”, ижтимоий ҳимояга мухтожфуқароларни қўллаш, инклюзив таълимни Ўзбекистонда жорий қилиш мақсадида 2007 йилда Ҳалқ Таълими Вазирлиги, Республика Инклюзив таълим ресурс маркази билан ҳамкорликда мактабгача умумтаълим муассасаларида, умумтаълим мактабларининг бошланғич синфларида инклюзив таълимни тадбиқ қилиш мақсадида Ўзбекистонда узликсиз инклюзив таълимни миллий модели ишлаб чиқилди.

Инклюзив таълим лойҳасини жорий қилиш мақсадида кўйидаги вазифалар белгиланди; Термиз, қашқадарьё, Жиззах, Самарқанд ва Фарғона вилоятининг Қўқон шаҳридаги белгиланган мактаб ва боғчаларнинг иншоотларини тайёрлаш:

- Инклюзив таълимни бошқарувини ишлаб чиқиш;
- Ҳар бир шаҳарда ота\оналар гуруҳини тузиш;
- Семинар\тренингларни ўтказиш бўйича ўқув ва тарқатма материалларни тайёрлаш;
- Ота\оналар учун кўргазма қуроллар, методик қўлланма ва тавсияларни тайёрлаш;
- Ташкилотчи гуруҳлар учун семинар, тренинглар ўтказиш;
- Олинган натижаларни мониторингини ўтказиш ва ҳк.

“Инклюзив таълимни узликсиз миллий модели \ концепцияси” лойҳасини яратишда ХТВ Республика Таълим маркази тасарруфидаги Инклюзив таълим ресурс марказининг мутахассислари педагогика фанлари номзоди Доцент Р.Шомахмудова бошчилигидаги ишчи гуруҳ аъзолари Тошкент Давлат Низомий номидаги Педагогика Университетининг Профессори педагогика фанлари Доктори Л.Р.Муминова, А.Авлоний номидаги ХТХМОҚТМИнинг махсус таълим бўлими бошлиғи У.Ю.Файзиева, РТМ бош мутахассиси Х.Ж.Колбаева ва ИТҚҚ раҳбари Б.Умарханов, ногиронларга ёрдам бериш “Ҳаёт” жамоа марказининг раҳбари М.Асановалардан иборат ишчи гуруҳ томонидан “Инклюзив таълим концепцияси” лойҳаси ишлаб чиқилиб ХТВга кўриб чиқиш ва тегишли маъмурий органлар билан келишган ҳолда тасдиқлаш учун топширилди.

Уш бу ҳужжатнинг вазифаси интеграциялашган (инклюзив) таълимнинг табиати, моҳияти унинг ҳозирги даврда бутун дунёда ривожланишининг долзарблиги, Давлат томонидан бошқарилиш механизмлари тўғрисидаги замонавий тасаввурларга таянган ҳолда таълим

сиёсатининг мақсади, принцип ва устивор йўналишларини белгилаш ҳамда имкониятлари чекланган шахсларни тенг ҳуқуқли таълим олишини таъминлашдир.

Концепциянинг кириш қисмида имкониятлари чекланган болаларнинг таълим тизими ҳолатининг таҳлили берилган. Имконияти чекланган болаларнинг таълим олишини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари кўриб чиқилган.

Биринчи бўлимда сифатли инклюзив таълимнинг давлат томонидан кафолатлигини таъминлаш механизми ҳуқуқий ва ташкилий нуқтаи назардан инклюзив таълимни ривожлантириш вазифалари ва йўллари кўриб чиқилган.

Иккинчи бўлимда инклюзив ва интеграция таълим сифатларини ошириш учун чоралар таҳлил қилинди, имконияти чекланган болаларнинг умумий таълими методологияси ва методикаси мазмунини ишлаб чиқиш, болалар билим кўникма ва малакаларини боҳолаш меъзонларини белгилаш назарда тутилган.

Учинчи бўлимда инклюзив (интеграциялашган) таълим соҳаси ходимларининг касбий тайёргарлигининг сифатини ошириш учун шарт шароитлар яратиш, педагогика олий ўқув юртлири, халқ таълими ходимларини малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институтларида малакали ходимларни тайёрлаш малакасини ошириш, виртуал кутубхоналар яратиш, инклюзив таълим муаммоларини аниқлаш бўйича илмий тадқиқотлар ўтказиш каби чора тадбирлар белгиланган.

Тўртинчи бўлимда инклюзив (интеграциялашган) таълим тизимини ривожлантиришни бошқариш вазифалари ва механизмлари аниқланади. Бу бўлимда халқ таълими бошқарувининг барча боғоналарида махсус бўлимлар, инклюзив таълимни мувофиқлаштирувчи кенгашни ташкил этиш, инклюзив таълим бўйича илғор тажрибани ўрганиш, оммалаштириш ва ҳк. лар назарда тутилган.

Бешинчи бўлимда инклюзив таълимни жорий қилишда мавжуд бўлган айрим муаммолар, инклюзив таълимни барқарорлигини таъминлаш учун унинг инфраструктурасини ривожлантириш, мослаштирилган дастурларни ишлаб чиқиш, инклюзив таълимга жамоатчиликнинг ижобий муносабатларини шакллантириш каби чора тадбирлар кўриб чиқилган. Шунингдек имконияти чекланган болаларни умум таълим жараёнига уйғунлаштиришнинг турли тадбирлари тавсия этилган⁹.

Концепцияда белгиланган чора тадбирлар асосида умумталим мактабларининг бошланғич синфларида ва мактабгача таълим муассасаларида болаларни инклюзив таълим тизимида таълим олишга беришнинг;

- ташкилий, услубий, моддий базасини яратиш;
- ота\оналар болалар иштирокидаги инклюзив таълим тизимини бошқаруви мақсадли гуруҳларни ташкил этиш;
- тарқатма материалларни кўргазма қуроллар, қўлланма ва тавсияларни ота\оналар ва болалар учун тайёрлаш;
- гуруҳлар учун семинар тренинглар ўтказиш;
- бажарилган ишлар натижалари бўйича белгиланган вилоятларда мониторинг ўтказиш каби ишлар амалга оширилди.

Биринчи босқичда инклюзив таълим концепциясини тадбиқ қилиш жариёнида 2004 йиллардан бошлаб имконияти чекланган болаларни умумтаълимнинг узлуксиз таълим тизимига жалб қилувчи вилоятлардаги нодавлат жамоа ташкилотлари иштирок этишди. Уш бу экспериментал \ таянч пунктларда жумладан

Навоий шаҳридаги №26 боғча мактаб

Самарқанд шаҳридаги №60 боғча

Вилоят болалар ва усмирлар ижодиёт маркази тасарруфидаги “Нафосат” мактаби

Жиззах шаҳридаги №33 “Наргиз”,

№22 ўрта мактаб,

---

⁹ Ўзбекистон Республикасида инклюзив таълим концепцияси. Тошкент 2009 ИТҚҚ фонди.

Турнача номли №17 мактабгача таълим муассасаси
Термиз шаҳридаги №16 боғча, №1 ўрта мактаб;
Қуқон шаҳридаги “Солнишко” номли №11 боғча, №5 мактаблар
Уш бу муассасаларда дастлаб биринчи босқичда инклюзив таълимни ташкил қилиш мақсадида педагог, мактаб маъмурияти, психолог, тарбиячилар билан суҳбатлар ўтказилди, уларнинг фикрлари, тавсияларини умумлаштириш мақсадида илмий изланишлар олиб борилди.

Иккинчи босқичда ИТҚҚ (ФОПСИ) фонди юқорида қайд этилган жамоа ташкилотлар ва ХТВнинг муттасади ташкилотларининг мутахассислари иштирокида педагоглар ва бошқарувчи яъни координаторларнинг малакасини ошириш бўйича мунтазам равишда семинар \ тренинглар ўтказилиб борилди. Уш бу семинарлар доирасида таянч\экспериментал боғча мактабларнинг педагоглари семинар иштакчилари учун, имконияти чекланган болаларнинг индивидуал қобилиятлари, хусусиятларини эътиборга олиб яратилган методик тавсия қўлланмалар ва индикаторларнинг тахминий руйхатини баҳолаш менига таалуқли кўрсатмалар берилди. Инклюзив таълим лойҳаси бўйича ўтказилган семинар тренингларда 2007 \ 2008чи йиллар мобайнида 1500та иштирокчи ва 150 имконияти чекланган болалар қатнашдилар. Инклюзив таълими тизимида имконияти чекланган болаларни ўқитиш, тарбиялаш бўйича 18 кишидан иборат маслаҳатчилар гуруҳи тайёрланди. 2007 й. май ойида Бухоро шаҳрида республика “Special Olympics” ўйинларида 400 имконияти чекланган болалар республиканинг барча вилоятларидан ва Афғонистон, Польша, Турция, Қозоғистон мамлакатларининг вакиллари иштирокида “Инклюзив таълим” мавзусида Марказий Осиё форуми ўтказилди. Бу форумда Ўзбекистоннинг барча вилоятларидан 100та делегатлар қатнашди, жумладан Қозоғистон, Россия ва Евросоюз вакиллари иштирок этишди. Ушбу тадбирда инклюзив таълимнинг турли модели тақдим қилиниб, Марказий Осиёда инклюзив таълимни ривожлантиришнинг истиқболи муҳокама этилди. Форумда ХТВнинг маъмурий муттасади вакиллари ва махсус таълим соҳа мутахассислари фаол иштирок этишга муяссар бўлди. Айниқса Ўзбекистон республикаси ХТВнинг мактаблар бошқармасининг бошлиғи Ю.Асадов, РТМ махсус таълим бўлими болиғи республика инклюзив таълим ресурс марказининг координатори Р.Шомаҳмудовалар томонидан “Ўзбекистонда инклюзив таълимни жорий қилишнинг оптимал йўллари ва истиқболлари” мавзусидаги маърузаси форум иштирокчилари томонидан кенг муҳокама қилиниб ижбий баҳоланди ва “Пути и перспективқ развития инклюзивного образования в узбекистане” мавзусидаги маъруза “Учитель Узбекистана” газетасида чоп этилди. Форумда инклюзив таълим муаммолари, ғояларини амалиётга тадбиқ қилишнинг электрон\интернет маълумотлари билан кутубхоналарини бойитиш масалалари кўриб чиқилди. Ушбу масалалар бўйича Россиянинг РООИ “Перспектива” коррекцион педагогика институти, инклюзив таълим ресурс маркази РТМ томонидан ўқув услубий материалларни яратиш ва инклюзив таълим ижрочиларига, кутубхоналарга тақдим этишни ўз зиммаларига олишди.

Инклюзив таълимнинг узликсиз миллий модели \ концепциясини яратувчилар томонидан қўйидаги услубий қўлланмалар яратилиб инклюзив таълимни ташкил қилган муассасаларга тарқатилди.

1. Л.Р. Муминова “Ривожланишида нуқсонли бор болалар нутқини логопедик кўриқдан ўтказиш методикаси”.

2. Л.Р.Муминова “Коррекционно педагогическая работа с детьми нарушениями интеллекта, нарушениями речи, задержкой психического развития. ” Тошкент 2009й. ИТҚҚфонди
3. Р.Шомахмудова “Коррекционно\педагогическая работа с детьми, страдающими детским церебральным параличом (ДЦП) дошкольного возраста”
4. Р.Шомахмудова “Таянч ҳаракати аъзолари фалажланган мактабгача ёшдаги болалар билан олиб бориладиган коррекцион педагогик ишлар” Тошкент 2009й. ИҚҚТФонди
5. У.Ю.Файзиева “Инклюзивное образование детей с сенсорными нарушениями в общеобразовательных учреждениях” рус ва ўзбек тилида Тошкент2009й. ИҚҚТФонди
6. Х.Ж.Колбаева “Инклюзив таълим шароитида эшитишида нуқсонли бўлган мактабгача ёшдаги болалар билан коррекцион\педагогик ишларни ташкил этиш дастури ва методик тавсиялар” Тошкент 2009й. ИҚҚТ Фонди

Республикамизда имконияти чекланган шахслар болаларни ишга жойлаш, ногиронларни иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, уларни муаммоларини ҳал қилиш, имконияти чекланган болаларни инклюзив таълими стратегиясини қўллаб \ қуватлаш масалалари бўйича давлат ва жамоа ташкилотлари , матбуот \ ахборот воситалари орқали кенг қамровли тарғибот ташвиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу муаммолар билан Халқ таълим вазирлиги, Ижтимоий ташаббусларни қўллаб\қуватлаш фонди”, Республика инклюзив таълим ресурс маркази ва бир қатор жамоа ташкилотлар жумладан: Самарқанд шаҳридаги “Ҳаёт маркази”, Термиз шаҳридаги “Имкон”, Новой шаҳридаги “Умр”, Фарғона вилояти Қукон шаҳридаги “Зиё”, Қашқадарье вилоятидаги “Умид” ва бошқа бир қатор марказлар ҳамкорлигида 2007\2009 йилларда вилоятларда тарғибот \ ташвиқот ишлари, семинар \ тренинглари ўтказилиб келинди. “Ногиронлар” мавзусида видео лавҳалар телекўрсатувлар тарғибот қилинди. Ўзбекистондаги жаҳон банкини ваколатхонаси ёрдамида ногиронларни иқтисодий мустақиллигини муаммосини ҳал қилишнинг энг яхши ғоялари бўйича журналистлар конкурси ўтказилди. Швецария элчихонаси ёрдамида коалиция “Доступность” гуруҳи томонидан 2008й. Термез, Қарши,навоий шаҳарларида педагоглар, ота\оналар учун имконияти чекланган болаларга нисбатан дустона муносабатни ўқув жараёнида ташкиллаштириш мақсадида коалиция “Доступность” гуруҳлари томонидан семинарлар, тренинглари мунтазам равишда амлга оширилиб келинди.

ИТҚҚ фонди инклюзив таълим лойихаси асосида пилот муассасалари раҳбарлари билан биргаликда ва коалиция “Доступность” томонидан беғараз ердларни курсатиш бўйича Ўзбекистондаги Япония элчихонасининг ёрдами 2008 йилда пилот таянч богча ва мактабларни раҳбарларининг лойиха аризаларига биноан инклюзив таълимни ривожлантириш учун 38.878.293 АҚШ доллари миқдорида маблағ ажратилди . Имконияти чекланган болаларни инклюзив таълим тизимига киритиш учун қулай бўлган инфраструктураларни мактаб ва мактабгача таълим муассасаларида ўқув биноларини имконияти чеклаган болалар учун мослашуви ва қулайлиги, яъний қурулишдаги мезон ва талабларга жавоб берувчи мактабгача таълим, мактаб, олий ва урта махсус муассасалар биноларида (пандус, лифт, хожат хоналарига кириш, парталар ва столлар орасидаги

масофаларни бола учун қулайлиги, йулакчалар ва бошқаларни эътиборга олган ҳолда қурилиши Ўзбекистон республикасининг Қонуни 18 ноябр 1991 йил 422 Х11 8 модда билан тасдиқланган).

ИТКК. фонди ушбу ҳужатга асосланиб, маҳаллий ҳокимиятлар билан келишган ҳолда таянч (пилот) муассасалар ва иншоотларни яхшилаш мақсадида хомийларни жалб қилиб инклюзив мактаб ва мактабгача таълим муассасаларида қурилиш ва реконструкция ишларини амалга оширишди.

Қурилиш ва тамирлаш ишлари учун жами 732 735 656 сум ажратилган бўлиб, бу ишлар 2008 йилнинг август ойида тугатилди.

Учинчи босқичда. Ота оналар ва мақсадли ҳамжамоалар билан ишлаш.

Ҳамжамоалар билан ишлашга етарли даражада тажрибаси бўлган нодавлат жамоа ташкилотлари, коалиция “Доступность” гуруҳи, умумий муассасаларда таълим олаётган болалар билан жойларда турли хил тадбирлар ўтказишди. Ушбу тадбирларга ҳудуддаги матбуот, ахборот ходимлари ҳам жалб қилинди. Инклюзив таълим бўйича ўтказилган тадбирларда ХТВ, РТМ. ва ресурс марказнинг мутахассислари иштирок этиб, улар томонидан услубий, амалий ердан курсатиб келишди. Ўқорида кўрсатилган ташкилот ва жамоалар ҳамкорлигида 1500 дан зиёд фуқоролар 300 тадан зиёд ота оналар, имконияти чекланган болаларини ҳам қўшган ҳолда 2007 йилнинг сентябр ойидан 2008 йилнинг май ойигача семинарлар ўтказиб келинди. Семинарда умумтаълим мактаб ва мактабгача таълим муассасаларининг 1038 ходим ва раҳбарлари, педагоглар, тарбиячилар, психолог, дефектологлар қатнашди. 2008 ўқув йилининг якунида олинган натижалар асосида мониторинг ўтказилди. Ушбу мониторингга қўйдаги маълумотлар киритилди;

/ эмоционал ҳолатини даражаси;

/ ижтимоий интизомини даражаси;

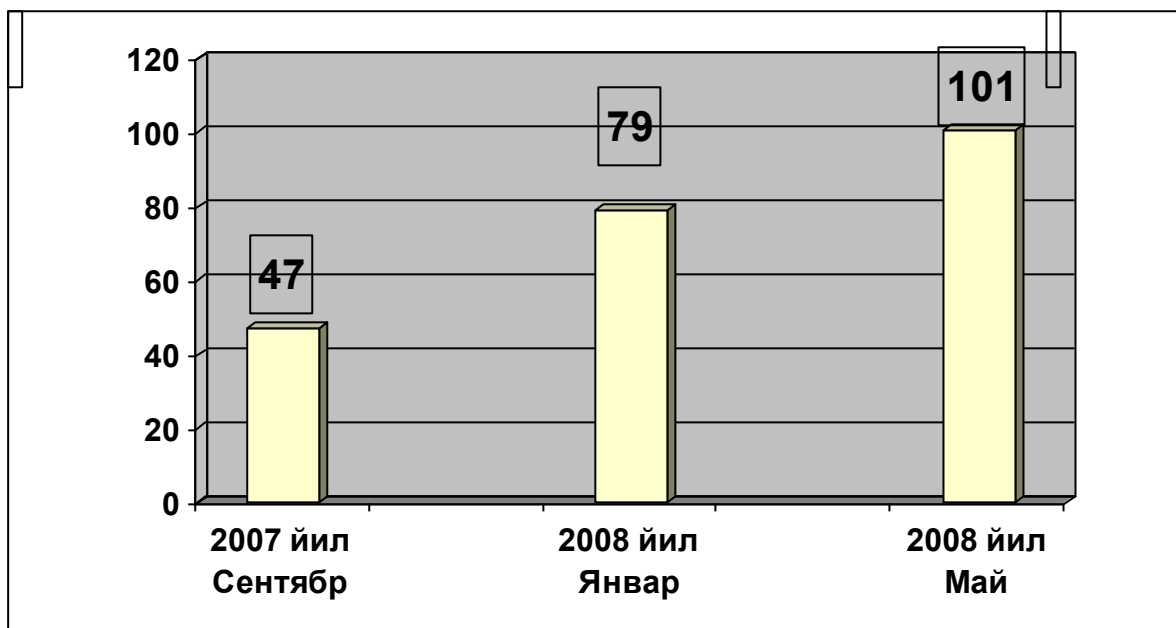
/ имконияти чекланган балаларнинг билим даражаси.

Солиштириш учун биз 2007 йилнинг бошидаги ва 2008 йилнинг охиридаги курсаткичларни қайд қилдик.

Лоиханинг бошида 47 та имконияти чекланган болалар жалб қилинди. Ўқув йилининг давомида мактабгача ва умумтаълим мактабларига жалб қилинган имконияти чекланган

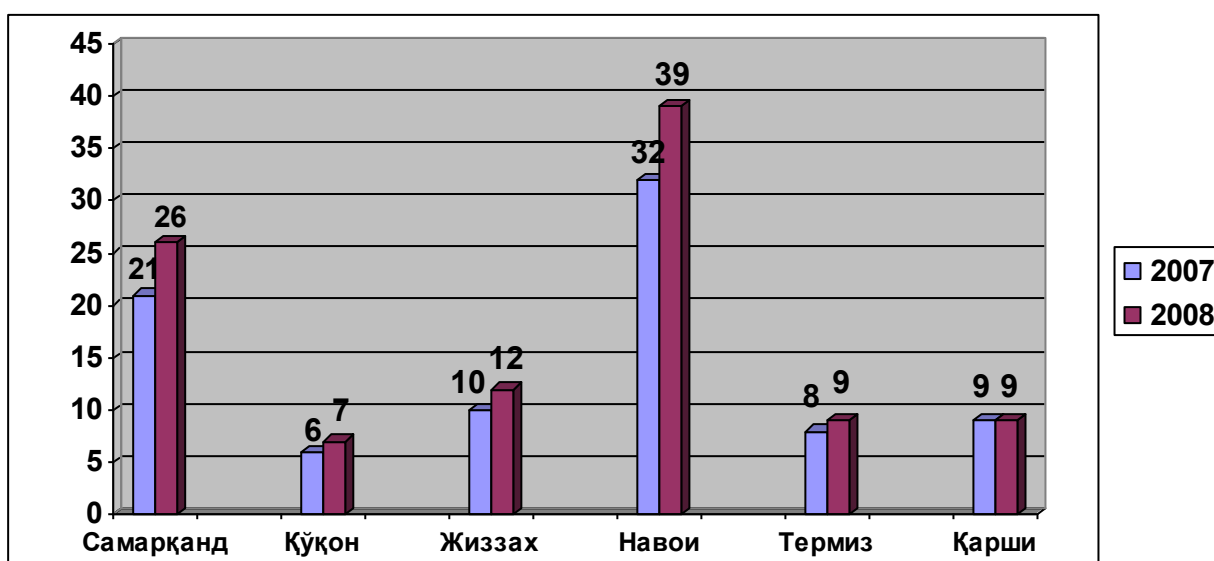
болалар динамикаси ижобий натижа берди. Ўқорида кўрсатилиши бўйича умумтаълимга жалб қилинган имконияти чекланган болаларни динамикамини кузатиш учун лоиха 3 та босқичга бўлинди. Болаларни таълимга жалб қилишнинг боши сентябр 2007 йил, уртаси январь 2008 йил ва ўқув йилининг якуни май 2008 йил.

Жадвал 1.

Жадвалдан кўриб турилибтики, агар ўқув йилининг бошида 47 бола бўлса, йилнинг охирида болалар сони 101 тага етди. Бундан маълум булдики лоихага киритилмаган имконияти чекланган болаларнинг ота оналари, лоихага кирган болаларни кузатиш давомида, уларнинг ўқишидаги ва ривожланишидаги ижобий натижаларни кўриб, улар ҳам ўз болаларини шу мактаб ва мактабгача таълим муассасаларига олиб келиш истагини билдиришди. Пасда шаҳарлар микесидаги умумтаълимга киритилган имконияти чекланган болалар диаграммаси кўрсатилган.

Жадвал 2.

Бизнинг фикримизча умумтаълимга жалб килинган имконияти чекланган болалар динамикасини ижобий натижа берганлигини сабаби, ота оналарнинг олдинги тасавурини узгаришидир, уларнинг ўз болалари ва бошқа имконияти чекланган болалардаги ижобий узгаришларни кўришидир.

Карши шаҳар ва Кашкадаре вилоятларида имконияти чекланган болаларни умумтаълимга жалб қилиш динамикасини пастлиги, жойлардаги партнерларни умумтаълимга жалб килинган болаларга эътибор бериб, умумтаълимга жалб қилинмаган имконияти чекланган болаларга эътибор бермаганлигидир.

Чунончи барча олтига шаҳарлардаги экспериментал муассасаларидаги кўрсаткич динамикасини ижобийлиги, бу болаларни умумтаълимга жалб қилинишидадир. Кўпчилик ота оналарнинг айтишимконияти чеклангана, улар ўз фарзандини умумтаълимга жалб қилишларининг сабабаи, бошқа имконияти чекланган болаларни мактабгача ва мактаб умумтаълим муассасаларига кириб ижобий натижаларга эришганлигини кўрганлиги. Уларни хайратда қолдирган нарса, атрофдаги болаларни имконияти чекланган болаларга бўлган муносабати, уларни устидан қулмаслиги ва аксинча уларга ердан беришлиги. Шуниси қувонарлики умумтаълимда ўқиган имконияти чекланган болалар ўз тенгдошлари билан дўстлашишга, ўзларининг таъсуротлари билан ўртоқлашишга, фикрлашга, хурсанд бўлиш, расм солиш, рақсга тушиш, ўқиш, ўз фикрини баён қилиш, рангларни фарқлаш ва бошқа ҳаракатларга ўргандилар. У ота\оналар умумтаълимда таълим олаётган алоҳида эҳтиёжли болаларни кўриб лоихага жалб этилмаган болаларни узоқда яшашига қарамасдан, пилот экспериментал муассасаларга олиб кела бошладилар.

Мониторинг ўтказиш давомида, имконияти чекланган болаларнинг кўзларидаги лоқайдлик йўқолди, улар анча киришимли бўлиб қолдилар, ўз хис туйғуларини ўртоқлашишни, қувонишни ургандилар, сузлашиш уқиш ўз фикрларини билдириш, ранглар ва предметларни ажратиш расм чизиш, рақс тушишни ўргандилар.

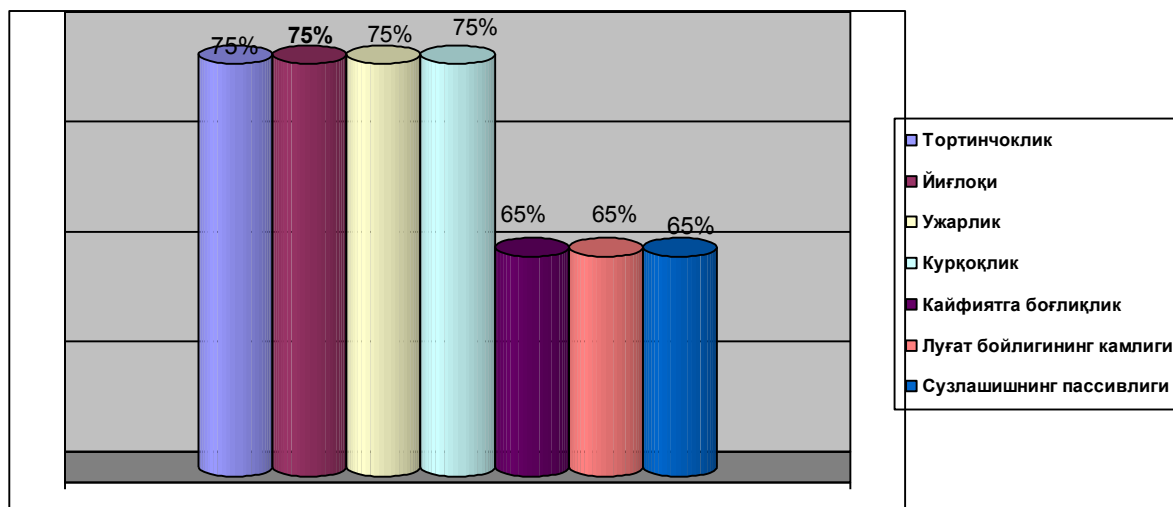
Имконияти чекланган болалардаги бу ўзгаришларни кўрган ва аввал бу синовга ишончсизлик билан қараган бошқа ота оналар ҳам, узоқ масофага қарамай, ўзларининг ушбу лойихага жалб қилинмаган фарзандларини олиб кела бошладилар.

Мониторингнинг иккинчи банди синовга жалб қилинган болаларнинг ўқув боши ва охиридаги эмоционал ҳолаи даражси анқлашга қаратилди. Мактабгача таълим муассасалари ва мактабларга қабул қилинишидан аввал имконияти чеклаган болалар ушбу муассасаларга авваламбор ўзларининг ота оналари томонидан таёрландилар. Ота оналарнинг ўзлари эса шаҳарларда ННО ташкил этган тайёрлов ахборот босқичини утадилар. Навбатдаги мослашув (Адабтацион) босқичи болалар ўз уйларида утадилар. Бу босқимконияти чекланган ННО ходимлари, тарбиячиар уқитувчилар, психологлар, дефектологлар томонидан ташкил этилди. Психологик-педагогик суҳбат ўтказилди.

Шунга қарамай, муассасага энди қабул қилинган имконимконияти чекланган болалар анча психологик қийинчиликларини бошларидан кечирдилар, чунки узоқ вақт мобайнида жамиятдан узилган ҳолда яшаган бола, купчилик ичига тушиб қолгач, қийинчилик билан мослашар эдилар. Буни аниқроқ намоиш этиш учун кўйидаги диаграммадан фойдаланди.

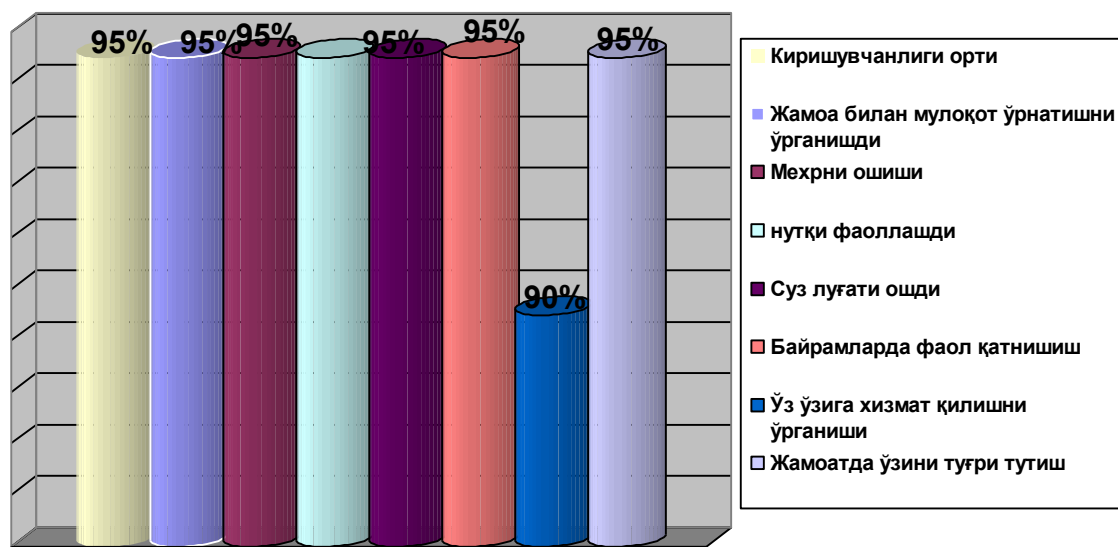
Имконияти чекланган болаларнинг эмоционал ҳолатининг даражаси

Диаграммадан кўриниб турганидек, имконияти чекланган болаларнинг купчилигида муассасага қабул қилинганда эмоционал ҳолати кўйидаги омиллар билан баҳоланар эди: ута тортинчоклик, йиғлоқлик, пассив тажовускорлик (агрессивлик), аниқ ифодаланган курқоқлик, кайфиятга боғлиқлик, пассив нутқ луғат ҳажмининг камлиги.

Имкониятлари чекланган болалар умумий таълим муассасаларига қабул қилиниши билан уларнинг мослашув жараёнида таълим муассасалари ва ННО ходимлари билан биргаликда ушбу муассасада таълим олаётган бошқа болалар ҳам иштирок этдилар. Бу болалар ҳам аввалроқ тайёрлов босқичини утаган эдилар. Тайёрлов босқичи “Меҳрибонлик ” мавзуидаги дарслардан иборат бўлди. Уларда болалар, ногирон болалар туғрисидаги хикоялар ва ходисаларни тингладилар, сўнг “Ногирон болалар” мавзуида иншо ёздилар. Икки ой утгач, болаларга яна шу мавзуда иншо ёзиш топширилганда, шуни қониқиш билан эътироф этиш лозимки, биронта соғлом ўқувчи ўзининг ногирон синфдоши ҳақида ёзмаганлиги аён булди. Ўқув йилининг охирига келиб, имконияти чекланган болаларнинг эмоционал ҳолати яхшилангани, бунинг натижасида уларнинг ижтимоий хулқ атвори ижобий томонга ўзгаргани қайд этилди.

2008 ўзвў йилининг охирида, имконияти чекланган болаларнинг ижтимоий интизоми даражаси

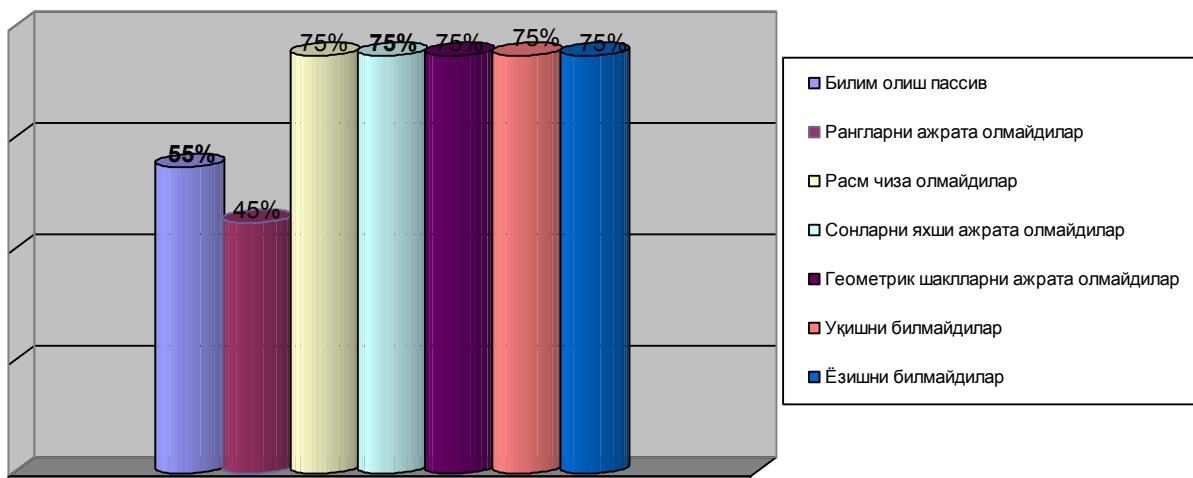

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ижтимоий чекловда булган имконияти чекланган болалар салбий эмоционал мухитда кун кечирадилар ва, салбий хулқ атворга эга буладилар. Имкониятлари чекланган болаларнинг эмоционал холатини яхшилаш учун бундай бола яшаб турган бутун хамжамиятда комплекс тайёрлов ишини олиб бориш талаб қилинади, чунки хар қандай боланинг айниқса, имконияти чекланган боланинг ижтимоий хулқ-атвори у яшаётган ижтимоий мухитга боғлиқ.

Натижалар мониторингининг кейинги банди имконияти чекланган боланинг ўқув йили бошида ва охирида намоён қилган билимлари даражасини аниқлашга қаратилди.

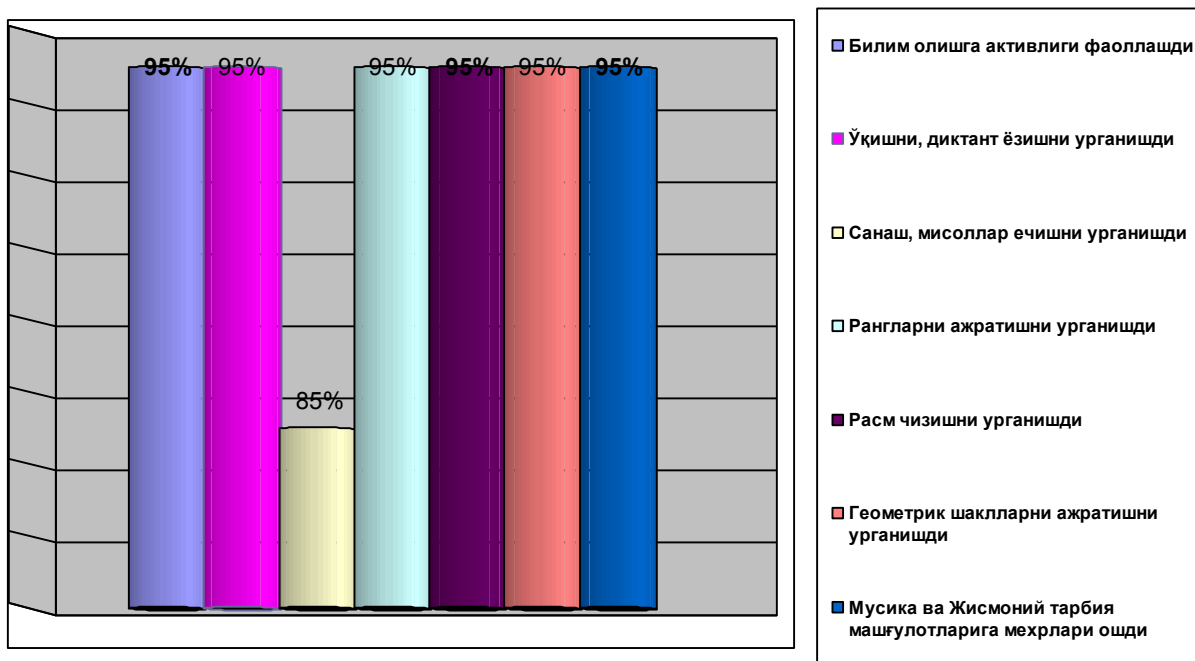
Умумтаълим муассасасига янги қабул қилинган болалар оддий билимларга хам эга эмас эдилар чунки болалар, нафақат ижтимоий, балки ахборот чекловида яшар эдилар. Кўпчилик болаларда билим олишга интилиш хам, иқтидори хам кузатилмас эди, улар ўқиш, ёзиш, хисоблашни билмас рангларни ажрата олмас эдилар, геометрик шаклларнинг номларини хам билмас эдилар. Бу курсаткичлар қўйидаги диаграммада фоизларда келтирилди.

Имконияти чекланган болаларнинг муассасага келган вақтдаги билим даражаси

Тарбиячилар ўқитувчилар аввал инклюзив таълим буйича ўқитиш методологиясини узлаштиришга бағишланган тренингда қатнашдилар. Имкониятлари чекланган болалар умумий мактабгача ва бошланғимконияти чекланган мактаб муассасасига қабул қилинганларидан бошлаб, тарбиячилар ва педогоглар улар билан қўшимча машғулотлар олиб бордилар. Имконияти чекланган болалар билан ҳам, уларнинг ота оналари билан ҳам бажаришга оид тренингни ўтадилар. Имконияти чекланган болалар ўқув йилининг охирида эришган ютуқлар куйидаги диаграммада акс эттирилди.

Имконияти чекланган болаларнинг 2008 ўқув йилининг охирига келиб билим даражаси

Лойихага жалб қилинган имконияти чекланган болалар эришган муваффақиятлари ота-оналарнинг ўзларини ҳам хайратга солди. Хатто ибтидоий билимларга ҳам эга бўлмаган, энг яқин кишилари ҳам ишонмаган болалар ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш, масалаларни ечиш, ранглари ва геометрик шаклларни фарқлашқа ўрганишди.

музыка, рақс, физкультура машғулотларини севиб қолдилар, ўзларининг билишга булган фаолликларини оширдилар. Қарши шаҳридаги мактаблардан бирининг бешинчи синф ўқувчиси шеър ёза бошлади, Жиззах шаҳрида 7-синф ўқувчиси ёғоч билан ишлаш санъатини ўрганишга киришди, кўпчилик болалар музыка, рақсда ўз қобилиятларини намоён этмоқдалар.

Шундай қилиб, таянч (пилот) боғчалари ва мактабларида инклюзив таълимни жорий этиш натижалари шуни кўрсатадики, инклюзив ҳамжамиятлар умуман олганда имкониятлари чекланган барча кишиларга нисбатан қарашларнинг ўзгаришига ёрдам берадики, бу эса ўз навбатида жамиятнинг ҳар бир аъзосига ўз имкониятларидан тулик фойдалана олиш, жамиятда чуқур инсонпарварлик муносабатларини қарор топтиришга олиб келади. Имкониятлари чекланган болаларни инклюзив таълимга жалб этиш натижасида улар умумтаълим жараёнининг барча тadbирларида фаол қатнашиш имконига эга буладилар. Бу жараёнда мослашиш унча зураки тус касб этмайди ва стереотипларни келтириб чиқармайди. Умумтаълим муассаларида уларга курсатилаётган индивидуал ёрдам уларни бошқа соғлом болалардан ажралиб қолишига олиб келмайди.

3.3 Инклюзив таълимни амалиётга жорий қилиш учун зарур бўлган ташкилий ва услубий ишлар.

Махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим шароитида ўқитиш, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, нуқсон тури, даражаси ва синфдаги болалар сонини эътиборга олган ҳолда ташкил қилинади. Аввало шуни таъкидлаш жоизки, ўқувчиларнинг ёшлари бир хил бўлсада, лекин улар бир бирларига ўхшамайдилар. Барча болаларнинг индивидуал психологик, шахс хусусиятлари, қабул қилиш даражаси, зехн ва идроки турличадир. Шу боис махсус эҳтиёжга эга бўлган бола таълим олаётган инклюзив синфлардаги ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш масаласи янада мураккаброк муаммоларни ҳал этишни талаб этади. Инклюзив синфда ўқитувчи болаларнинг имкониятини эътиборга олиб, дарсларни шунга мувофиқ режалаштира олса, болаларнинг ногиронлиги билим олишига қандай таъсир қилишини билиб, бу қийинчиликларни бартараф этишнинг самарали йўлларида фойдаланса, мактаб ва оила ҳамкорлигини тўла йўлга қўя олса ҳамда ногирон боланинг келажагига ишонч билан қарасагина дарс жараёнининг муваффақиятли кечишига эришиш мумкин. Ҳар бир бола ўз имконият даражасида ривожланади, буни атоқли психолог олим Л.С. Виготскийнинг илмий қарашларига кўра “Ҳар қандай руҳий ёки жисмоний нуқсонда ҳам тараққиёт давом этади” деган фикри билан ҳам тасдиқлаш мумкин.

Инклюзив таълимга янгича фикрларнинг талқин этилиши миллий, ташкилий ва услубий ислохотларни талаб этади. Махсус таълимга муҳтож болалар ҳозирги мактаб тизимида эҳтиёжлари қондирилмаётган болалардир. Шу сабабдан мактаблар барча болаларнинг турли хилдаги умумий мақсадлари, интилишлари, қизиқишларига жавоб бериши ва уларнинг билим олишларини таъминлаши лозим.

Инклюзив таълимни ривожлантириш учун умумий таълим тизимига таркибий ўзгартиришлар киритиш муҳимдир. “Умумтаълим” ва “Махсус таълим” ўртасидаги тўсиқлар олиб ташланиши керак. Махсус таълим умумий таълимнинг бир қисми бўлишига қарамасдан, ўзининг ўқувчилари, ўқитувчилари, бошқарув жамоаси ва таъминот тизимидан ташкил топган иккита таълим тизими амалда қўлланилиб келинмоқда. Барча ўқувчиларнинг талабларига жавоб берувчи “Инклюзив мактаб”да бундай тизимга эҳтиёж қолмайди.

Ислохотлар таълим мақсадларининг амалиётини бошқариши мумкин, лекин уларнинг педагогик амалиётини тўғридан-тўғри бошқара олмайди. Шу сабабдан самарали

бўлиши учун ислохотлар атрофлича муҳокама қилиниши ва таълим тизими бошқарувчилари ҳамда уни амалда қўлловчилар томонидан кўриб чиқилиши керак.

Инклюзив таълим қуйидаги шарт-шароитларда ташкил этилиши мумкин: оммавий мактабгача тарбия муассасалари, умумий ўрта таълим мактаб синфлари (гугуҳлари)да умумий ва алоҳида ёрдам олиш, логопед хоналарида коррекцион педагогик ёрдам олиш, коррекцион синф (гуруҳ)ларда махсус таълим олиш шаклида.

Инклюзив таълим тизимида махсус ёрдамга муҳтож болаларни вилоят (шаҳар, туман) халқ таълими бўлимлари томонидан тиббий-психолого-педагогик комиссия фаолиятида “Республика, вилоят, туман тиббий- психолого-педагогик комиссиялар тўғрисида”ги Низом асосида қабул қилинади.

Инклюзив таълим муассасасида алоҳида эҳтиёжи бўлган болалар таълими белгиланган тартибда ўқув режалар, коррекцион дастурлар асосида махсус методлар ва воситаларни қўллаган ҳолда амалга оширилади. Инклюзив таълим жорий қилинган мактабларда (муассасаларда) таълим жараёнида умумдидактик тамойиллар билан бир қаторда қуйидаги махсус тамойилларга ҳам амал қилиниши керак:

- таълимнинг коррекцион йўналтирилганлиги;
- нуқсонини аниқлаш, таълим беришда комплекс (клиник-генетик, нейрофизиологик, психолого-педагогик) ёндашиш;
- нуқсонли функцияни эрта аниқлаб, тиббий-психологик жиҳатдан коррекциялаш;
- умумий ўрта маълумот бериш ва касбга йўналтириш воситасида ижтимоий ҳаётга тайёрлаш ва мослаштириш;
- дифференциал ва алоҳида ёндашиш;
- таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш кабилар.

Умумтаълим тизимида инклюзив таълимни жорий қилишда муассаса ходимларининг иш вазибаларида ҳам кўзга кўринарли даражада ислохотлар амалга оширилиши керак.

Инклюзив таълимни ташкил этиш шакллари ва таълим учун зарурий шарт-шароитлар

Инклюзив таълим жамоавий иш бўлиб, жавобгарлик бутун мактаб ва мактабгача таълим муассасалари жамоаси буйнига юклатилади. Инклюзив таълимда методик ёрдам турли хил шаклларда бўлиб, улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- синф ўқитувчисига маслаҳат ва ёрдам бериш;
- зарурий ўқув қўлланмалари ва ёрдамчи материаллар билан таъминлаш;
- ота-оналар, кўнгилчилар ёки катта ўқитувчилар томонидан зарур бўлган ёрдамларни таъминлаш;
- ўқув режа, дарс жадвали, баҳолаш мезонларига мослаштириш ва ўзгаришларга кўнктириш масалаларини шакллантириш;
- ўқитувчилар кўникма ва малакаларини ошириш учун шароит яратиш;
- фаол қўллаб-қувватловчи раҳбар ва шу кабиларни ўз ичига олган ижобий мактаб муҳитини ташкил этиш ва таълим жараёнида дўстона муносабатни шакллантириш;
- болаларни аниқлаш ва баҳолашда маъмуриятга ёрдам курсатиш;
- ижтимоий, психологик ва соғлиқни сақлаш хизматларини мувофиқлаштириш каби ишларни амалга оширишдан иборат.

Ушбу таълим тизимида болаларнинг нуқсонларини аниқлаш уларни муолажа-реабилитация қилиш, коррекцион-педагогик омилларни амалга ошириш бўйича тегишли мутахассислар (махсус ресурс педагоглар, психологлар, тиббиёт ходимлари, ота-оналар ва бошқалар) мактаб педагогларига мунтазам равишда бевосита ёрдам беришлари керак.

Ўта мураккаб нуқсонли болалар айрим ҳолларда махсус мактаблар ва махсус реабилитация марказлари ёки мактаблар қошидаги махсус синфларда коррекцион дастурлар ёрдамида таълим оладилар. Ушбу мактабларда таълим таъминоти албатта боланинг эҳтиёжини эътиборга олган ҳолда амалга ошириш кўзда тутилади.

Мунтазам таълим жараёни имконияти чекланган боланинг шахсий хусусиятларига кўра якка тартибда коррекцион методлар ва мослаштирилган ўқув режа, дастурлар ва бошқа омиллардан фойдаланиб, атрофдаги жамоатчилик билан биргаликда ўқитишнинг турли шакллари ташкил қилиш ҳамда махсус ёрдамчи аппаратлар, (эшитиш аппаратлари, линза, лупа, ногиронлар аравачалари) турли хил техник воситалар ва махсус кўргазмали куролларни қўллаш асосида амалга оширишни назарда тутди. Ўз навбатида махсус таълим муассасалари педагоглари жойларда умумтаълим ўқувчилари, ота-оналар, давлат ва нодавлат жамоа ташкилотлари учун маслаҳат бўлимлари ва ресурс марказлар бўлиб фаолият кўрсатиши керак.

Алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни умумтаълим муассасаларида ўқитиш яъни инклюзив таълим учун қуйидаги шарт-шароитларни яратиш лозим:

-ногиронликни эрта ташхис қилиш;

-умумтаълим муассасалари биноларида алоҳида эҳтиёжли болалар учун мослаштирилган барча шарт-шароитлар (иншоатлар)ни яратиш;

-коррекцион ёрдамни амалга оширишнинг марказий тармоғини кўпайтириш;

-умумтаълим муассасалари ва махсус таълим муассасалари ўртасида мустаҳкам алоқа ўрнатиш, яъни “биродарлашган” муассасалар фаолиятини юзага келтириш;

-айрим ногирон болаларни умумтаълим муассасалари шароитида ўқитишни ташкил этиш мақсадида умумтаълим педагоглари малакасини ошириш, қайта тайёрлаш курсларидан ўтказиш ва уларни махсус ёрдамчи воситалар, ўқув-методик адабиётлар, услубий қўлланмалар билан таъминлаш, шунингдек мактабда турли дастурлар ёрдамида таълимни ташкил этиш;

-барча болалар учун таълим шароитини яратиш ва таълим самарадорлигини ошириш.

Ўз навбатида махсус таълим муассасалари педагоглари жойларда умумтаълим ўқитувчилари, ота-оналар, давлат ва нодавлат жамоа ташкилотлари учун маслаҳат бўлимлари ва марказлар бўлиб фаолият кўрсатиши назарда тутилади.

Имконияти чекланган болаларни соғлом тенгдошлари билан тенглигини тушунтириш йуллари

- Педагоглар уз синфлари гуруҳларида ногирон инсонлари тенг ҳуқуқларини ногирон катта одамнинг ёки болани таклиф этиб ва у болалар билан ногиронликнинг ижтимоий ҳолатлари ҳақида суҳбатлашиш натижасида тушунтириб беришлари мумкин. Синфни ногиронлик имкониятларнинг чегараланганлиги тушунчаларини тушунтириб ҳамда кимлар ногирон ҳисобланишини айтиб тугри тушунча бера олиш лозим.

- Касал булган ёки киска муддатга бирор жойини жароҳатлаган инсон билан ногирон инсон орасидаги фаркни тушунтириб беринг. Купгина болалар касаллик ёки жароҳатланиши тажрибасига эгалар. Улар билан шу ҳақида ва уларнинг таналарида юз берган узгаришлар ҳақида суҳбатлашинг. Улардан бундай вақтда узларини қандай ҳис қилганликларини суранг. Уларга ногиронлик бу батаммом тузалиб кетмаслик ёки соғайиш учун йиллар керак буладиган ҳолатда тана билан юз берадиган ҳодиса эканлигини тушунтиринг. Ногиронликнинг қуриш, эшитиш, рухий ва бошқа жараёнларнинг заифлиги, камлиги каби оддий тушунча эканлигини уқувчилар онгига сингдириш.

- Ногирон инсондан уз ҳаёти ҳақида гапириб беришни илтимос қилинг, бу болалар учун ката тассурот қилдиради. Уз ҳаётларида кечирган кийинчиликлар, муаммолар, бошқаларнинг муносабатлари, нима сабабдан қаситишларга учраганлиги ва ҳоказолар. Бу уқувчилардан уз ҳатти ҳаракатларни назорат қилишга ёрдам беради.

- Синфлар гуруҳ, кишилар устидан унинг қуриниш, гаплашиши, қандай ривожланганликлари (уқитишда қийналувчи болалар) ёки узини қандай тутишига қараб барча масаларни муҳокама қилишлари лозим. Ҳаттоки жуда кичик болалар ҳам бундай ҳикояларга кизикадилар, чунки уларда ҳақиқат- ҳисси жуш урган булади. Болалар уз тажрибаларини ёки узларини танийдиган масалан, қариндошлари мумкин. Уларни жигга тегишларида узларини қандай ҳис қилганликларни айтиб берганларида узларини қандай ҳис қилганликларини айтиб берганларида уларнинг ҳимояларини қувватлаб туриш керак.

Барча ногиронлар синфда узларини эркин сезишлари ва бемалол гаплашишлари керак, хаттоки яширин турдаги ногиронлар ҳам (масалан, тутканоги бор, кандли диабетлар, сурункали астмалар).

• Педагог сузга чиккан ногирон болаларнинг ёки синфдаги исталган ногирон боланинг эришган ютуқларни ёки қобилиятларини қайд этиб утиши мумкин. Шунингдек куйидагиларга ҳам эътибор қаратинг.

1. Фарқлар мавзусини қуриб чиқиш учун расм чиқиш, уйин, спектакл, мусика, ашула, хикоялардан фойдаланинг.

2. Лақаб туқиманг. Бутун синфлар гуруҳ билан бирга доскада ёки гуруҳчалар билан флипчатларда ишлаётиб улар инвалидлик ҳаида эшитиш барча сузларини айтишни суранг. Ушбу сузларни бир рангда оқ қогозга ёки доскага ёзинг. Энди синфда ёки гуруҳдан салбий деб ҳисобланган сузларни ажратишни суранг. Болалар билан узларини манна шу сузлар билан аташганда қандай ҳис қилишларини муҳоқама қилинг. Узингизда манна шу сузларнинг айримларини келиб чиқиши ёзилган қарточкалар булсин.

3. Мактабдаги атроф муҳит. Мактаб атрофида муқонияти чекланган укувчиларнинг эркин ва муаосиз ҳаракатланишига ҳам педагог энг биринчи галда эътибор қаратиши талаб этилади. Шунинг учун ҳам сиз аравақада утрадиган укувчи билан мактаб атрофини айланиб чиқинг. Натижаларни муҳоқама қилинг ва ёзма тарзда мактаб раҳбариятига тақдим этинг.

4. Ташқи олам. Синф, гуруҳ билан сизнинг маҳалий ерик дуқонигиз атрофини барча ҳудуд ва алоҳида сигментларини тасвирланг, ҳарита билан сайир қилинг. Олдин айрим турлари ёки хизмат қилиш биноларини бегилаш учун белгиларини келишиб олинглар. Озиқ овқат дуқонларини, сартораш хонала, банқлар, ресторани, дорихоналар ва бошқа болаларга шунингдек қуриши ва эшитишида нуқсонига эга, аравақада ҳаракатланувчи ва уқишда қийналадиган инсонлар учун тусиқ булла оладиган нарсаларни белгилаб боришни тақлиф этинг. Улардан ногиронларга ҳурмат қурсатиш соҳаларида фойдаланиш учун қуланиши мумкин булган исталган мослама ҳақида синфга қайтғач, ҳарита қизмасига натижаларни белгилан ва шу мунозара уюштиринг. Мунозара натижсида гуруҳлар синфда қуйдаги топшириқларни айримларни аста секинлик билан бажаришлари мумкин.

А). Ташқилот раҳбатига унинг ногиронларга но қулайлик жихатлари аниқлангани тушунтириш хати ёзиб, тушунтириш ишларни олиб бориш;

Б). Қулайлик барчага кераклигини ва нима учунлигини акс этирган плакат яратинг ёки қизинг;

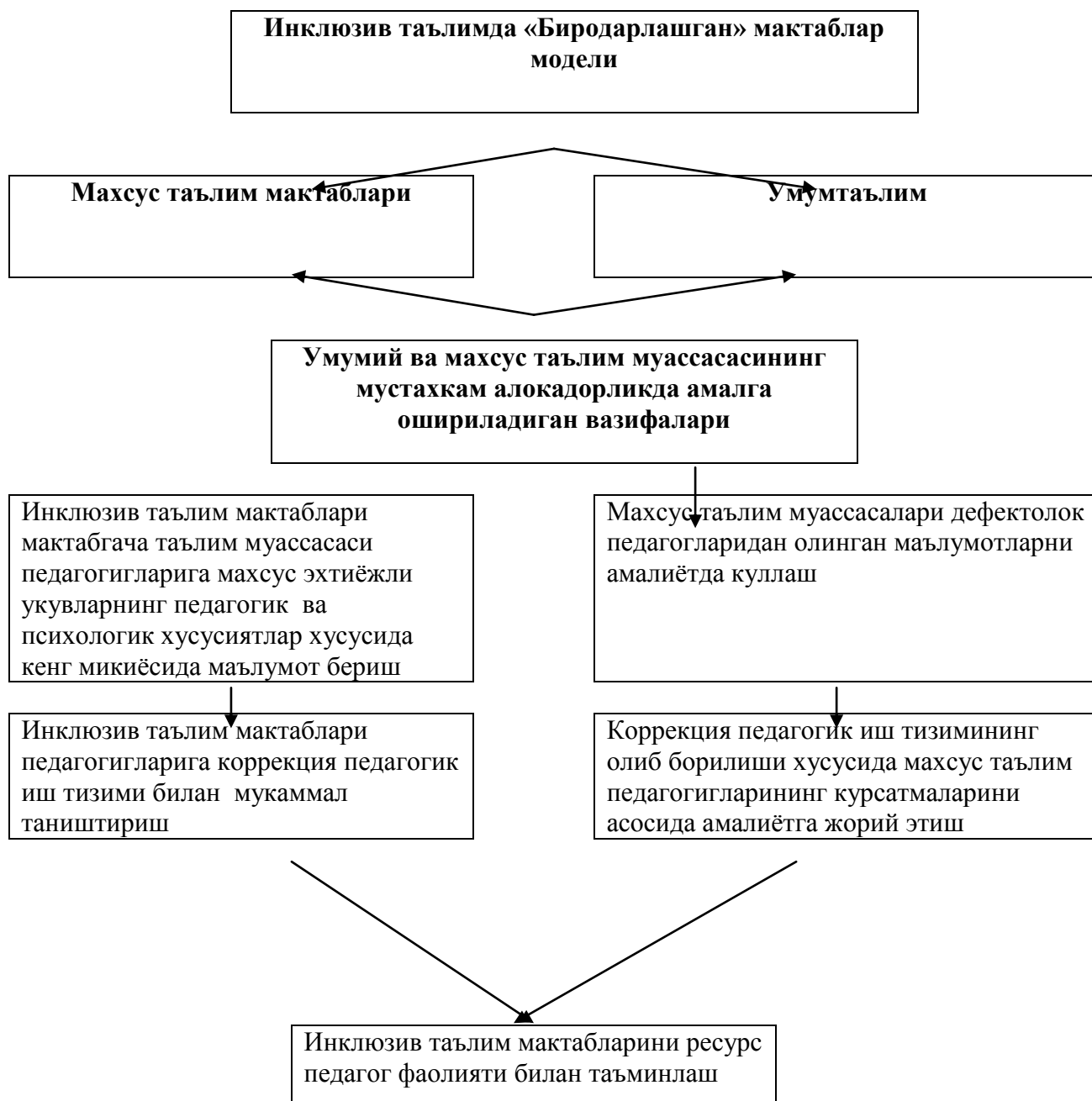
В). Хизмат қурсатиш соҳаларида қулайлик мавжуд булмаганида ногиронларда юз берувчи муаммоларни акс этирувчи роли сахналаштиринг;

Г). Умумий мажлис уюштиринг ва у ерда синф укувчиларни бутун мактабда амалга оширилган ишлари ҳақида маълумот берсинлар.

Инклюзив таълимга жалб этиладиган болалар

- Рухий ривожланиши сустлашган болалар;
- Ҳаракат муаозанати бузилган;
- Ўз ўзига хизмат қила оладиган дебиллик даражасидаги олигофре болалар ва усмирлар;
- Нутқида нуқсони бўлган (мулоқоти чекланмайдиган даражадаги) болалар;
- Заиф кўрувчи болалар ва усмирлар;
- Заиф эшитувчи ва кеч (5 ёшдан кейин) қар бўлган болалар;
- Қўзи ожиз (брайль ёзуви ва ўқишни эгаллаган) болалар ва усмирлар;
- Заиф кўрувчи кўриш қобилияти (04 даражагача) бўлган болалар;
- Қар (мулоқот даражасида нутқи бўлган, ўқиш ва ёзишни эгаллаган) болалар ва усмирлар.

Ногирон қишилар ўзларининг ҳуқуқлари ва имқониятлари учун фаол қурашадилар.

Инклюзив таълимни жорий қилиш учун зарурий чора тadbирлар

- Инклюзив таълимнинг ҳуқуқий асосларини яратиш;
- Эрта ташхисни йулга қуйиш;
- Махсус эҳтиёжли болаларга нисбаан жамиятда ижобий муносабат уйғотиш;
- Инклюзив таълим борасида тарғибот – ташвиқот ишларини кучайтириш;
- Ота – оналар ва ҳам жамиятнинг иштирокини кучайтириш;
- Уқитиш учун зарур восита ва асбоб ускуналарнинг мавжудлиги;
- Таълим муассасаларини алоҳида эҳтиёжли болалар имкониятларини Эътиборга олган ҳолда мослаштириш;
- Таълим бериш усулларининг алоҳида эҳтиёжли болаларга мослашувлиги;
- Кадрлар тайёрлаш жараёнида ислохотлар амалга ошириш.
- Инклюзив таълимни жорий қилиш буйимконияти чеклангана халқаро ва миллий тажрибаларга асосланган ҳолда мульти медиа кутубхоналарини ташкил эти шва уларни оммага тарғибот қилиш.
- Хар бир инклюзив таълим муассасалар тасаруфида инклюзив таълимни тарғибот қилиш, укув методик мажмуалар, дастурлар билан таъминлаш ва жойлардаги маҳаллий халқ

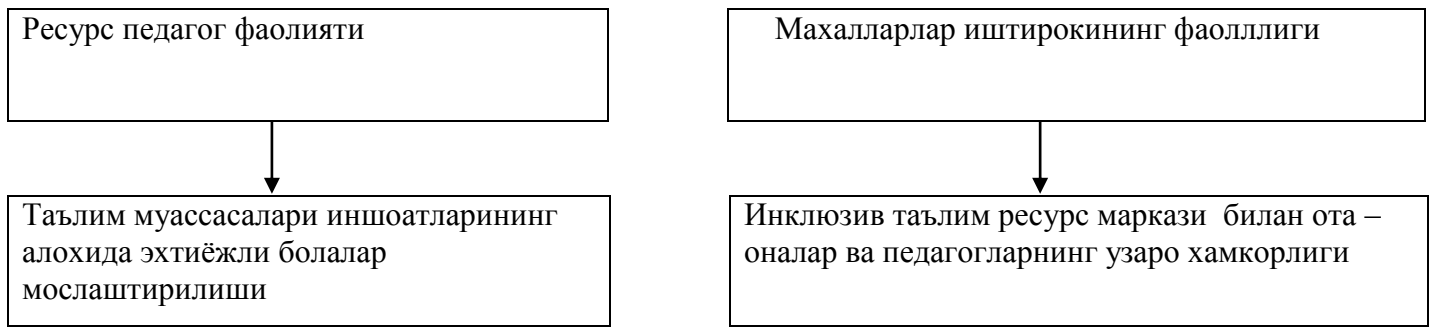

таълим органлари билан узаро алоқа тузиш, ахборотларни етказиш вазифасини бажарувчи педагоглар, ота-оналар иштирокидаги жамоавий кенгаш тузиш. **Инклюзив таълим ресурс марказининг вазифалари**

- болалардаги нуқсонларни эрта ташхис қилиш ва эрта коррекцион\педагогик ёрдамларини амалга ошириш йўллари амалий амалга оширишга услубий\ташкилий ёрдам бериш;
- имконияти чекланган болаларнинг ота\оналари, инклюзив таълим муассасалари педагоглари, мутахассислар, маҳалла ва жамоа ташкилотларига алоҳида эҳтиёжли болаларни тарбиялаш, мактаб таълимига тайёрлашда амалий ва услубий ёрдам кўрсатиш;
- таълимга жалб этилмаган болалар таълимига ташкил этишга кўмаклашиш;
- инклюзив синф ва гуруҳларни ўқув методик мажмуалар, индивидуал ривожлантирувчи дастур, ўқув\методик адабиётлар, техник воситалар билан таъминлашда амалий ёрдам бериш;
- жойлардаги ресурс марказларга амалий ёрдам кўрсатиш;
- инклюзив таълимни жорий қилишнинг илмий\услубий ташкилий масалалари бўйича семинар\тренинг ва конференциялар ташкил этиш;
- ривожланишида муаммолари бўлган болаларга касб\хунар ургатиш, касб\хунар колледжларга жойлаштириш ва ижтимоий ҳаётга интеграция қилиш масалаларида ёрдам бериш;
- инклюзив таълим масалалари бўйича маъмурий органларга хатлар билан муносабат қилиб таклифлар киритиш.

Биз барчамиз ногиронликни тушунишдаги икки, яъни тиббий ва ижтимоий ёндашувдаги тафовутларни тушуниб етмасак, барча болалар, шу жумладан ўта жиддий нуқсонли болаларни ҳам битта, ҳамма учун ягона, оддий ва хайрихоҳ таълим тизимида жалб қилиш учун кураш самарасиз бўлиб қолаверади.

Жамиятни инклюзив таълимга тайёрлаш ва ижобий муносабатни уйғотиш ва амалга ошириш.

Жамиятда инсонлар орасида ногирон болалар хақида билимларнинг етишмаслиги оқибатида махсус эҳтиёжли болалар таълимдан четда қолиб кетмоқдалар. Бундан ташқари ногирон боланинг қобилиятлари, ҳуқуқлари ва эҳтиёжлари мунтазам равишда кадрланмаса, болаларда узига вақобилиятларига нисбатан салбий муносабат шаклланиб боради. Ҳар қандай жамиятда ҳар бир бола ноёб, махсус эҳтиёжли болалар эса бошқа болалар сингари ҳуқуқ, эҳтиёж ва интилишларга эга деган далилни идрок этиш зарурати мавдудир. Ушбу билимларни чуқурлаштириш буйимқонияти чеклангана иш олиб бориш бола, оила, ҳам жамият даражасида ҳамма учун муҳимдир.

- инклюзив таълим қашшоқлик ва ажратиш исқанжасидан қутулишга имқон беради;
- қамситишларнинг олдини оладани олади, имқонияти чекланган болаларнинг тенг ҳуқуқлигини таъминлайди;
- инклюзив таълим махсус эҳтиёжли боланинг ўз оиласи ва жамият орасида бўлишига имқон беради;
- инклюзив таълим янада инклюзивликга олиб келади;
- инклюзив таълим барча учун таълим сифатини яхшилади;
- имқонияти чекланган болалар соғлом тенгдошлари орасида табиий шароитда яшаш ва меҳнат қилишга мослашадилар;
- уларнинг ижтимоий жамияга мослашиши самарали кечади.

Юқорида келтириб ўтилганларни ҳаётга жорий этиш учун ўқитувчилар ўқувчилар билан ҳар қуни уларни қизиқтирувчи ва безовта қилувчи исталган мавзуда гаплашиш имқониятини топиш керак. Бу инсонларга муносабатни муҳоқама қилишнинг бошланиши бўлиши мумкин, масалан, агар бола ўз тажрибаси ҳақида гапира олмаса ҳам қолган синф эса уни қўллаб қувватласа, ёки бу болани қарашларини қоралашга ўрганиши мумкин. Бунда болалар ўзларини хавфсиз сезадилар ва ўз қўрқувларини тинч ҳолда баён этадилар. Педагог дискриминация илдизларини тарихий ва замонавий ҳолда шундай тушунтириш керакки, болалар инсонлардаги исалган фикрларни тушуниш ва қабул қилиш мумкинлигини англаб инсонлар, айниқса қимқонияти чекланганик болалар билан ишлаш осондир. Чунки уларнинг жўшқин ҳақиқат ҳисларини қўллаши ва тун бўйи мулоқот қилиши мумкин. Бундай муаммоларни айрим болалар билан талаффузда муҳоқама қилишига кўра очик муҳоқамага олиб чиқиш ва жамоат билан кўриб чиқиш кўпроқ натижа беради. Лекин айрим ҳолатларда яққа ҳолдаги муҳоқама энг яхши вариан бўлиши мумкин. Барча синф ва гуруҳларда қимқонидир ҳафа қилишган бўлса, озгина бўлса ҳам педагог дарсини тўхтатиши ва буни муҳоқама қилиши лозим. Муҳоқаманинг мақсади ижобий муносабатни ривожлантиришдир. Дарсларда ўқувчилар гуруҳини шундай жойлаштириш керакки, болаларда алоҳида ҳолда мосламалардан бир оз фойдаланиб ишлаш имқониятига эга бўлсин. Педагогда маълум ўқув режаларида мажбурий бўлган топшириқларга эгилувчан мослашувчан муносабатда бўлиши керак. Синфлар гуруҳларга, жуфтликларга бўлиш ва индивидуал топшириқлар торширишлари керак. Гуруҳ тарқибини турли инсонлардан иборат эканлигини ишонч ҳосил қилиш гуруҳларда ногирон ва соғлом ўқувчилардан иборат бўлиши талаб этилади. Ўқитувчи ҳар бир боланинг бажарган ишини

индивидуал мактаб бутун синфнинг ишини баҳолашини ва синф ютуқларини ривожланишига чақириш лозим.

Юқоридагилардан ташқари алоҳида эътиборни болалар оёқларини узок муддатга чалкаштириб ўтирмасликларига қаратинг. Чунки бу ноқулай, уларнинг жисмоний ривожланишларига ёмон таъсир этади ва диққатни пасайишига олиб келади. Айрим болаларга оёқларини чалкаштириб ўтириш умуман мумкин эмас. Масалан, болалар артрити болаларга, шунингдек имконияти чекланган болаларнинг қулай ктиришлари учун турли ёрдамчи воситалардан ёстиқлар, стуллар ва бошқалардан фойдаланиш керак.

3.4 Инклюзив таълимда кадрлар масаласи

Махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим тизимида ўқитиш ўқитувчилардан икки қарра масъулият билан ишлашни талаб этади. Шунинг учун ҳам олий педагогик маълумотли ва малака ошириш курсларини ўтаб инклюзив таълим педагогик квалификациясини олган ўқитувчиларгина инклюзив синф ўқитувчиси этиб тайинланиши мумкин.

Инклюзив синф ўқитувчиси умумий ўрта таълим муассаса Уставида белгиланган вазифалар билан бир қаторда:

-тарбияланувчиларнинг жисмоний ва руҳий ривожланишини коррекциялаш ва меъёрга келтириш ишларини олиб боради;

-болаларнинг фаоллигини, таълим самарадорлигини оширувчи методларни қўллади;

-диққат-эътибор, хотирани, кузатувчанлик, синчковлик ва бошқа қобилиятларни тарбиялайди;

-ўз-ўзини назорат қилиш малакаларини, болаларнинг билишга доир қизиқишларини ва қобилиятини ривожлантиради.

Инклюзив таълим жараёнида муассаса тарбиячиси ҳам алоҳида ўрин эгаллайди.

Тарбиячи иш фаолиятини ташкил этишда ўқитувчи-дефектологлар, ота-оналар ва бошқа мутахассислар билан ҳамкорликда соғлом ва алоҳида эҳтиёжли болалар билан олиб бориладиган машғулотларни режалаштириши ҳамда шу асосида олиб бориши керак. Шунингдек, тарбиячи алоҳида эҳтиёжли болани оилада тарбиялаш масаласида ота-оналарга ва қонуний вакилларга методик ёрдам кўрсатади, керакли иш хужжатларини юритади.

Инклюзив таълим жорий қилинган муассасада албатта психолог фаолият юритиши лозим. **Психологнинг фаолияти** ҳар бир боланинг руҳий саломатлигини ҳимоялаш, руҳий ривожланишидаги камчилларини бартараф этиш ва коррекциялашга қаратилади. Муассаса психологи ҳар бир болани психологик жиҳатдан текширади, доимий равишда психолого-педагогик жиҳатдан ўрганиб боради, индивидуал ривожлантириш дастурларини тузади, алоҳида эҳтиёжли болани оилада тарбиялаш бўйича ота-оналарга маслаҳатлар беради, инклюзив таълим муассасасининг педагогик ходимларига психологик ривожлантириш масалаларида методик ёрдам кўрсатади.

Инклюзив таълим муассасасида таълим-тарбия олаётган махсус ёрдамга муҳтож болаларнинг айримлари доимий равишда тиббий хизматга муҳтож бўлиши мумкин. Инклюзив таълим муассасаси **шифокор-педиатри (психоневролог)** ҳар бир боланинг руҳий асаб ҳолатини доимий равишда текшириб боради, зарурат бўлганда даволаш муолажаларини тавсия этади, коррекцион педагогик таълим жараёнида болалар соғлигини назорат қилади, ақлий ва жисмоний юкламанинг меъёрини белгилайди, ота-оналарга боланинг соматик ҳамда руҳий саломатлигини сақлаш юзасидан маслаҳатлар беради.

Инклюзив таълимда ресурс педагог ва унинг вазифалари

Махсус эҳтиёжли болаларни умумтаълим шароитида ўқитиш мактаблараро қатнаб юрувчи ўқитувчи, яъни, ресурс ўқитувчи фаолиятини талаб этади. Инклюзив таълим амалиётда мактаблараро қатнаб юрувчи ўқитувчи ва оддий синф ўқитувчисининг ҳамжиҳатликдаги ҳаракатлари орқали амалга оширилиши мумкин.

Баъзи синфларда болани маълум бир вақтга синфдан ажратиб олиш керак бўлиши мумкин. Ҳамма вақт нима бўлсада ресурс ўқитувчи синф ўқитувчиси билан биргаликда фаолият кўрсатиши ва бу махсус таълим соҳасида мутахассисликка эга бўлиши талаб қилинади.

Мактаблараро қатнаб юривчи ресурс ногирон болалар учун керак бўлган қўлланмалар, жихозлар билан таъминлаш, ҳомийлар топиш, ота-оналарни мактабга ёрдам беришга жалб қилиш ва имконияти чекланган болалар, соғлом болалар ҳамда синф ўқитувчиси ўртасидаги мустаҳкам алоқани ўрнатиш, масус ресурс қўлланмаларни таъминлаш орқали ёрдам бериш, ота-оналар, болалар, оддий синф ўқитувчилари ва мактаб маъмуриятига маслаҳатлар бериш, шунингдек, махсус таълимга муҳтож болалар учун фаолиятлар ва уларга мос келувчи таълим дастурлари ҳақида муҳокамалар юритиш, ҳатто ногирон бўлмаган болаларнинг ота-оналарига ҳам маълумотлар етказиб туради.

Ресурс ўқитувчи фаолиятдан кўзланган асосий мақсад: умумтаълим муассасаларида таълим олаётган махсус таълимга муҳтож ўқувчилар ва уларнинг ўқитувчиларига ёрдам кўрсатишдан иборат.

Ресурс ўқитувчи қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

- ҳар бир ўқувчини қайси даражадаги ёрдамга муҳтожлигини аниқлаш ва уларнинг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда мунтазам равишда улар билан учрашиш.

- ўқувчилар билан якка тартибда ишлаш, индивидуал режалардан келиб чиққан ҳолда уларни кузатиш, ўқув дастурига мослашишига ёрдам бериш, ўқитиш ва баҳолаш.

- синф ўқитувчиларига ўқувчиларнинг махсус эҳтиёжлари ва қобилиятларига оид маълумотларни бериш.

- синф ўқитувчиларини индивидуал ўқув режалари билан таништириш ва улар бўйича маслаҳатлар бериш.

- мунтазам равишда ўқувчиларнинг эришаётган муваффақиётларини муҳокама қилиш ва баҳолаш.

- мактаб жамоасининг бошқарув ходимлари ва ота-оналар билан ҳамкорликда ишлаш;

- зарурат туғилса, ўқувчиларни бошқа ёрдам кўрсатувчи уюшмаларга таклиф этиш (масалан, семинарларга, шифокорларга).

- ўқитувчилар ҳамда ўқувчилар билан индивидуал равишда олиб бориладиган фаолиятларни қайд этиб бориш.

- стандарт ўқув режа талабларига жавоб бермайдиган вазиятларда ҳар бир ўқувчига индивидуал ўқув режа тузишга кўмаклашиш;

- Ўзгарувчан эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда индивидуал ўқув режаларни янгилаш ва баҳолаш.

- мавжуд барча ресурслар (ўқув адабиётлар, ўқитиш қурилмалари ва бошқа асбобларни ҳужжатлаштириш ва улар рўйхатини тузиш.

Мактаблараро қатнаб юривчи ресурс ўқитувчи ўз вазифа ва мақсадларидан келиб чиққан ҳолда иш режасини тузишда қуйидагиларни ҳисобга олиши керак:

- Мактаблараро қатнаб юривчи ресурс ўқитувчиларнинг махсус таълим олишга бўлган талабларга жавоб берадиган ёрдамларни кўрсатиш;

- Синф ўқитувчиси билан биргаликда индивидуал дастурларни яратиш ва уни баҳолаш;

- Ўқитувчилар муҳтож бўлган хизматларни амалга ошириш;

- Боланинг ўқитувчиси ёки мактаби алмашганда у ҳақидаги маълумотларни етказиб беришни бошқариш;

- Янги келган ўқитувчиларнинг эҳтиёжларини аниқлаш ва қондириш;

- Махсус таълимга мухтож бўлган оддий синфларга ўқитувчиларнинг мослашишига ёрдам бериш;
- Зарурат туғилганда синфдан ташқарида индивидуал ва гуруҳларга асосланган кўрсатмаларни бериш;
- Индивидуал дастурларни муваффақиятли бўлишини бошқариш;
- Махсус таълимга мухтож болаларни мактабнинг жисмоний муҳитига жалб этишда уларнинг шу муҳитга мослашишига ёрдам берувчи мактаб бошқаруви;
- Махсус ёрдамчи воситалар ва қўлланмаларга бўлган талабни ўрганиш ва улардан фойдаланишни бошқариш;
- Инклюзив таълимни ривожлантиришни қўллаб – қувватлаш каби масалалардан иборат бўлади.

Мактаблараро қатнаб юрувчи ресурс ўқитувчи фаолият юритмаслиги, кўп вақтини йўлда самарасиз сарфламаслиги жуда муҳимдир.

Ресурс ўқитувчи ногирон болаларнинг дарсларидаги қийинчиликларни ва эҳтиёжларини муҳокама қилади. Вақти-вақти билан у жойларда олиб борилаётган ўқитувчилар тренингида ногиронлик муаммоси бўйича маслаҳат ва кўрсатмалар бериб боради. Масалан, ногирон боланинг нуқсон хусусиятларини, даражаларини аниқлаш, индивидуал психологик хусусиятларини ўрганиш бўйича методик тавсиялар бериш каби.

Бугунги кунда имконияти чекланган болаларни Инклюзив таълим тизимида ўқитиш, тарбиялаш жараёнида педагог ва ота\оналарга маслаҳат берувчи ресурс марказларнинг роли ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий педагог – ижтимоий ишчи вазифалари

- Болани ривожланиши учун қулай бўлган муҳитни ташкил қилиш;
- Бола ҳуқуқини ҳимоялаш қоидаларига риоя қилиш;
- Болани ҳаётий кўникмаси, қобилиятини, таълим олиши, соғлиқни сақлаш, оиладаги шароитларини ривожлантиришга бўлган барча эҳтиёжларини қондириш.

Болани ижтимоий ҳимоялаш жараёнида ижтимоий педагог (ижтимоий ишчи) билан ишлаш мумкин.

Ҳар бир бола давлат ҳимоясида бўлиб, мамлакатимизда ижтимоий қўллаш тизимида барча болалар қамраб олинган.

Болаларни ижтимоий қўллаш тизимида қийин кечинмаларга тушган (болалар, боқимандасининг йўқотган, ота-онаси қарамоғидан маҳрум бўлган, имконияти чекланган, алоҳида ёрдамга мухтож болалар);

Институционал муассасаларнинг болалари;

Қаровсиз ва тарбияси оғир болалар ва бошқалар)

Ижтимоий ишни мақсади: болани барча эҳтиёжларини қониқтиришга ва уни оиласига ёрдам беришдан иборат.

Болани ижтимоий ҳимоясининг асосий тамойиллари:

- Ижтимоий ёрдам кўрсатиш ишининг марказида болани қизиқиши туради;
- Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқлари кафолати” қонунига бола ҳуқуқлари конвенциясига қайд этилган болаларни барча ҳуқуқлари киритилган ;
- Болани қабул қилиш эътироф этиш хурмат қилиш;
- Шахсни жинсий, диний, маданий, ирқий, миллатидан қатъий назар ҳар қандай камситишларга қарши чиқиш;

Ижтимоий педагог (ижтимоий ишчи) олдида болани ижтимоий ҳимояси бўйича қандай вазифалар турибди?

- Ижтимоий педагог ва ижтимоий ишчи болани уй шароитида яшаш ҳуқуқини таъминлайди;
  - Ижтимоий педагог болаларни махсус институционал муассасаларга тушиб қолишини олдини олади.
  - Ижтимоий педагог болага болага нисбатан ногўгри , ногўя, қатъий муомила ва ҳаракат қилишга йўл қўймасликни таъминлайди ва ҳимоя қилади;
  - Ижтимоий педагог имконияти чекланган болаларни жамиятга, умумтаълим жараёнига интеграциялашувига ёрдам беради;
  - Ижтимоий педагог ёки ижтимоий ишчи болани қулай бўлган шароитида ўсиши учун психологик, ижтимоий, моддий ёрдамларни қийинчиликдан чиқиб кетиши учун ёрдам беради;
  - Болага ва унинг оиласини қўллаш учун ижтимоий педагог ёки ижтимоий ишчи қандай метод ва ёндошувларни амалга оширилади;
  - Ижтимоий педагог ўзини иш фаолиятига таянган ҳолда нафақат болани ва унинг оиласи билан тизимли иш олиб боради.
  - Мавжуд бўлган фактларни таҳлил қилиб замонавий асбоблардан фойдаланиб оила ва болалар ҳолатини баҳолайди;
  - Оила ва уни атрофидагиларга кучли кучли томонига таянган ҳолда ёрдам беради.
- Бундай жамият ва оила уни атрофидагиларга ижобий (позитив) ўзгаришлар киритади.

Қайси муассасалар учун ижтимоий ишчи ёки педагог керак?

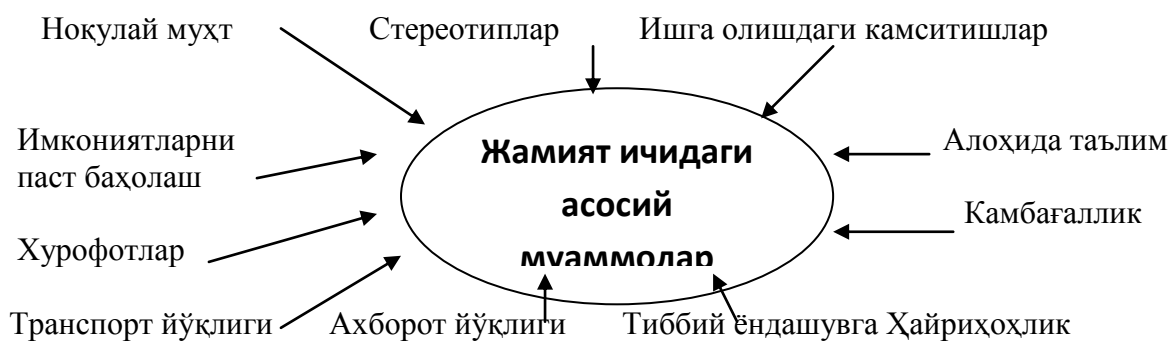
- Таълим тизимида меҳрибонлик уйлари, умум таълим муассасалари, махсус мактаб ва мактабгача таълим муассасалари ва бошқалар;
- Соғлиқни сақлаш тизимида: илк ёшдаги болалар уйи, оилавий поликлиника, тиббий-психолого-педагогик комиссия, реабилитация марказлари ва бошқалар;
- Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимида (мурувват уйлари, ижтимоий таъминот бўлимларида);
- Вояга етмаганлар маҳаллалари комиссияси, вилояти, туман ҳокимиятлари;

Болалар ва уларни оилаларини қўллаб-қувватлашни амалга ошириувчи оила тартибидаги вояга етмаганларни жойлаш.

- Жамоа ташкилотлари ва уларни бирлаштирувчи ташкилотлари.

Ҳозирги кунда ижтимоий ишчиларни тайёрлаш Ўзбекистонда 2004-2005 йилда бошлаб учта олий таълим тизимида: А.Қодирий номидаги Тошкент Давлат маъданият институтида ва Самарқанд, Фарғона давлат университетларида амалга оширилиб келинмоқда. 2006 – йилдан бошлаб Ўзбекистонда амалиётчиларни тайёрлаш бўйича фаол ишлари болани ижтимоий ҳимоялаш тизимида олиб борилмоқда.

Ногиронликнинг ижтимоий модели

Ногиронликка тиббий ёндашув

Ногирон кишилари- асосий эҳтиёжларини қондириш учун хизматларнинг минимумини кам олувчилар.

3.5. Махсус ёрдамга мухтож болалар умумтаълим шароитида уқитишда укув тарбия жараёнини мослаштириш методлари.

Инклюзив таълим методик ёрдам тури, турли хил шаклларда булиб, улар куйидагиларни уз ичига олади:

- синф уқитувчисига маслахатва ёрдам бериш;
- махсус уқитишқулланмалари ва ёрдамчи материаллар билан таъминлаш;
- ота – оналар, кунгиллилар ёки катта уқитувчилар томонидан мавжуд булган ёрдамларни таъминлаш;
- укув режа дарс жадвали, баҳолаш мезоларига мослаштириш ва узгаришлар билан таништириш;
- уқитувчилар билим ва малакаларини ошириш учун шароит яратиш;
- фаол куллаб – кувватловчи рахбар ваш у кабиларни уз имконияти чекланганига олган ижобий мактаб мухитини ташкил эти шва таълим жараёнида дустона муносабатни шакллантириш;
- маъмуриятга болаларнинг аниклаш ва баҳолашда ёрдам курсатиш;
- ижтимоий психологик ва соғлоқни саклаш хизматларини мувофиқлаштириш каби ишларни амалга оширишдан иборат.

Инклюзив таълимда алохида эҳтиёжли болаларга таълим тарбия бериш боланинг нуқсон турига кура синфни ва дарс жараёнини мослаштиришни талаб этади. Инклюзив синф уқитувчиларига синф – дарс жараёнини самарадорлигини оширишга оид тавсиялар ишлаб чикдик. Ушбу тавсиялар хар бир нуқсон тури буйча алохида тузилган.

Инклюзив таълим тизимида ўқув\тарбия жараёнининг ташкил этилиши

- Инклюзив таълим ташкил этилган барча умумтаълим мактабларда имконияти чекланган болалар ва усмирларга нисбатдан дустона муносабатрухий шаклланади.
- Инклюзив таълимни амалга ошираётган умумтаълим мактабларида давлат таълим стандартларига илова сифатида имконияти чекланган болалар ва усмирлар учун коррекцион дастурлар ҳам инобатга олинади, махсус коррекцион ишларни амалга ошириш учун шарт\шароитлар яратилади (махсус жихозланган коррекцион хонаси, махсус техник воситалар).

- Инклюзив таълимни амалга ошираётган умумталим мактабларида тайёрлов гуруҳ ва биринчи синфларда 35 дақиқа, юқори синфларда 45 дақиқадан дарслар олиб борилади.
- Имконияти чекланган болалар ва усмирларнинг билимлари уларнинг шахсий хусусиятлари ва қобилиятларига асосланган ҳолда белгиланган тартибда баҳоланади.
- Таълим жараёнида замонавий умумдидактик тамойиллар билан бир қаторда махсус тамойиллар ҳам эътиборга олинади.
- Коррекцион таълим ўқувчиларнинг эҳтиёжларига кўра табақалаштирилган ҳолда ташкил этилади.
- Инклюзив таълим амалга ошираётган умумтаълим мактабига ўқувчилар ота\оналарнинг аризаси ҳамда “психолого\педагогик комиссия”лар хулосалари асосида қабул қилинади ва таълим муассасаларининг раҳбарларининг буйруғлари билан тасдиқланади.

Инклюзив таълим амалга ошираётган умумтаълим мактабдаги синфларда интеграция қилинган ўқувчилар сони 3\4 нафардан оширилмайди ҳамда ўқувчиларнинг умумий сони 25 нафаргача белгиланади

Куришида нуксони булган болалар инклюзив таълимида синфларни ва дарс жараёнини мослаштириш.

- Укитувчи куришида нуксони булган боладан (агарда у заиф курувчи булса) синф тахтасини куриш учун энг кулай жойги сураб уни уша жойга утказиши лозим;
- Агар куришида нуксони булган боланинг кузлари ёругликка сезгир булса, уни дераза ёнига утказаслик керак. Шунинг учун ҳам боланинг кузларини ёругликдан саклаш учун картон тусикни ишлатиш мумкин;
- Синфдаги энг ахлокий ва олижаноб укувчиларни аниқлаб, куришида нуксони булган болага «йул бошловчи» укувчи килиб тайинланса юқори натижага эришиш мумкин;
- Укитувчи синф тахтасига ёзилган маълумотларни баланд овозда укиши талаб этилади;
- Куришида нуксони булган бола маълумотларни эшитиш ва тактил сезгилари асосида эгалайдилар. Шунинг учун ҳам уларга буюмларни ушлаб куриш имкониятини бериш керак;
- Укитувчи синфий мунозараларда ким гапираётганлигини куришида нуксони булган бола билиши учун хар бир укувчининг исмини айтиб туриши керак.

Эшитишда нуксони булган болалар инклюзив таълимида синфларни ва дарс жараёнини мослаштириш

- 1.Эшитишда нуксони булган болани укитувчи ва доскага якинрок (3 метрдан ошмаслиги),синфдагиларнинг барчасини кўра оладиган жойга утказиш ;
- 2.Укитувчи дарс жараёнида факт синфга ўқувчиларга караб дарс ўтиши, эшитмайдиган ўқувчиларни ўзига қаратиб дарс бошлаши; Укитувчи мавзуни тушинтираётган пайтда китоб ёки бошка буюмлар билан юзини бекитмаслиги, доскадаги маълумотлар хакида тушунча бераётганда эса орка томони билан туриб колмаслиги шарт. Чунки эшитишда нуксони булган болаларнинг купчилиги ўкув материали, тушунтириш, мурожаат ва х.о.ларни лабдан укиш асосида қабул қила оладилар;
3. Инклюзив синф хонаси яхши ёритилган булиши керак. Чунки эшитишда нуксони булган болаларнинг укитувчи ва укувчиларнинг юзини, кулларини ёки лабини яхши куриши керак;

- 4.Эшитишда нуксони булган болани бошка болаларнинг лабини кура олиши учун парталарни шунга мувофик тарзда жойлаштириш лозим;
- 5.Доимий равишда синфда шовкин кутармаслиги талаб этилади. Инклюзив синф хонаси мактабнинг таяч ва сокин тарафида булиши талаб этилади;
- 6.Укитувчи аниқ талаффуз ва баланд овозда лекин бакирмасдан гапириши тавсия этилади.

Таянч характер аъзолардаида инклюзив таълимида муаммолари булган болалар синфларни ва дарс жараёнини мослаштириш.

Енгил даражаги церебрал фалаж болани умумтаълим синфларда укитиш учун куп нарса талаб этилмайди. Аммо огир даражадаги церебрал фалаж болани умумтаълим тизимида укитиш синфни мослаштириш бир оз мураккаброк.Бунинг учун синфни мослаштириш куйдагимконияти чеклангана булиши мумкин:

1. Церебрал фалаж бола утирганда боши ва гавдасини тугри тутиш учун масус уриндиклар;
2. Боланинг буйини керакли даражада тутта олиши учун махсус уриндиклар;
3. Укитувчи ва тенгдошлар болани тушуна олишлари учун мулокат тахталари (масалан, расм ёки турли размий белгилардан ташкил топган тахталар);
4. Бола синфда характерлана олиши учун синф хонасининг деворлариёнига ёрдамчи воситалар куйиш;
5. Синф хона парталари церебрал фалаж боланинг аравачаси учун мослаштириш;
6. Агар боланинг нуткида огир нуксонлар булса мулокатнинг бошка шакллардан, масалан расмлар ёки чизилган размий карточкалардан фойдаланиш мумкин. Улар синф тахтасига жойлаштирилса, бола уз фикрини бу воситалар оркали ифода этади;
7. Болани саволлар беришга унданг, лекин унга уз нутки билан ёки бошка воситалар оркали жавоб беришга фурсат беринг;
8. Компелекс ёрдам (тиббийёт ходими логопед, массажист ёрдами) турини ташкил этиш;
9. Тенгдошларидан бола билан узаро мулокат килишларини суранг, чунки болалар доимо бир бирлари билан мулокат килиш йулини топадилар;

Кул, оёгларни бошкара олишда кийналган болалар ёзишда жуда куп кийинчиликларга учрайдилар. Шунинг учун уларнинг ёзишларга кушимча вақт ажратиш лозим, ёки уларга маълумотнинг нусхаси берилиши ёки бошка укувчи уларга ёзиб бериши мумкин.

Енгил даражадаги аклий ривожланишида муаммоси булган болалар инклюзив таълимида синфларни ва дарс жараёнини мослаштириш.

1. Аклий ривожланишида муаммоси булган болалар диккатини таркаклигини хисобга олиб партада ортикча нарсалар булмаслиги керак;
2. Аклий ривожланишида муаммоси булган болалар тез чарчаб колишини хисобга олган холда, улар характерда булиш имконини берувчи топшириклар бериб туриш («дафтарларни йиг», «доскани тозала» каби);
3. Хаар бир дарсда жисмоний дакика утказишни унутмаслик;
4. Синфда лидер кобилиятига эга булган укувчини аниклаб, «синф бошқарувчиси» (кимконияти чекланганкина укитувчи) этиб тайинлаш (бу укувидан укитувчи аклий ривожланишида муаммоси булган бола билан ишлаётганда купрок фойдаланади);
5. Аклий ривожланишида муаммоси булган болаларни синфдаги энг аълочи укувчи билан бирга утказиш;
6. Дарсда асосий кургазмалликка тайниш;
7. Аклий ривожланишида муаммоси булган болага топширикларни кисмларга булиб бериш;
8. Болани рагбатлантиришни унутмаслик;
9. Усулларнинг хилма – хиллигидан доимий равишда фойдаланиш;
10. Уйин методларига максимал даражада таяниш;
11. Бола топширикни бажараётганда унга кушимча ёки амалий курсатма хам бериш;

12. Синф жамоасига аклий ривожланишида муаммоси булган боланинг ҳам хиссаси кушиладиган топшириқлар бериш;

13. Доимий равишда аклий ривожланишида муаммоси булган болани назорат остига олиш.

Синф ва гуруҳларда инклюзив таълим тушунчасини ривожлантириш.

Болалар онгида иркчилик, ногиронлик ҳамда имкониятлар кенглиги хусусида тугри тушунчаларни шакллантириш инклюзив таълимнинг самарадорлигини оширишда жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Нотугри тушунчаларнинг мавжудлиги сабабли имконияти чекланган болалар ҳақорати ва масҳараланишига дучор булмоқдалар. Бундан ҳам аянчлиси шу каби салбий муносабатдаги ҳулк-атворни айрим уқитувчиларнинг эътиборсиз қолдираётганлигидир. Таълим-тарбия самарадорлигини ошириш учун ҳам барча мактабларда ҳамма болалар учун тенг ҳуқуқли, сеvimли, дустана илик муносабатдаги муҳитни яратиш лозим. Мактабда иркчиликни, ногиронлик устидан кулишни қораланиши ва уртасидаги тенг ҳуқуқлик тушунчасини шакллантириш керак. Биз куйида болалар уртасида тенг ҳуқуқликни тушунчаларни шакллантириш буйимконияти чеклангана тавсиялар берилди:

- Педагоглар барча синфларда болалар уз ҳаётлари ва хис туйғуларини муҳокама қила оладиган узоро куллаб –қуввловчи ва ҳам жихатликдаги ижобий муҳитни яратишга ёрдам беришлари лозим;

- Уқувчилар онгига ногиронлик – алоҳидалик эмас, балки камчиликни мажудлиги натижасида имкониятлар чегараланганлигини тушунтира билиш лозим. Ногирон болалардан қурқиш, жирқаниш хисларини йукотишга эришиш талаб этилади. Педагоглар айрим ҳолатларда стереотипларни куллашдан қочишлари ва ташабуслари куллашдан кейин ҳам болалар олдида шарҳламасликлари лозим. Улар болаларга нима учун лақаб қуйиш, масқара қилиш, салбий муносабатларни юзага келтиришини тушунтириб беришлари ва бунга йул қуймасликлари талаб этилади.

Зарур булган ҳолатларда имконияти чекланган болаларда айрим уқувчилар тамонидан билиралаётган салбий муносабатларни бутун синф билан муҳокама қилиш уринли ҳисобланади. Ижобий натижага эришиш учун охиргача қурашиш лозим.

Ҳар бир муҳокама болаларнинг ютуқларининг унинг аввалги ютуқларига салиштириб, қайд этиб, тақидлаб бориш муҳимдир. Уқувчилар билан турли хилдаги ва психологик тестлар утқазишда боланинг иркига, ижтимоий келиб қикишига, жинси ва ногиронликка оид саволларни бермаслик айна муддао.

Уқитувчилар ишларини ва уларнинг ютуқларини барча соҳаларида мактаб ва мактабдан ташқари ишларда намойиш қилиб бориш керак. Дарсларга материаллар тайёрлашда имконияти чекланган боланинг ижод намуналарини ҳам куллаш жуда самара беради.

Китоб, плакатлар ва дастурларни куллаётиб, шунга ишонч ҳосил қилиш керакки, улар инклюзив таълимга мос қилиши керак. Мактаблар очик булиши, уқувчилар, ота-оналар ва педагоглар мулоқат қила билиши керак.

3.6. Инклюзив таълим олдида турган муаммолар ва уларнинг ечимлари.

Йуқорида қайд этилган ва амалга оширилган маълум даражадаги ютуқлар билан бирга айрим ҳал этилиши керак бўлган қуйидаги муаммолар ҳам мавжуд:

- -ота-оналар учун ногирон болаларни ўқитиш тизими, инклюзив таълим тизими ҳақидаги ўқув қўлланмаларнинг танқислиги;
- -маҳсус эҳтиёжли болаларни уйда яққа тартибда ўқитиш учун маҳсус мутахассисларнинг етишмаслиги, ёрдамчи\техник воситалар билан таъминлаш тизимининг жойларда талаб даражасида яқши йўлга қўйилмаганлиги;
- -имконияти чекланган болаларни умумтаълим муассасасида ўйитиш учун ҳўқуқий базани қайта қўриб қикилмаганлиги;
- Синфда ўқувчилар сонининг кўплиги (35-40)

- умумтаълим муассасаларнинг бинолари имконияти чекланган болаларни нг хусусиятларига мос равишда қўрилмаганлиги;
- умумтаълим муассасаларида болаларни психолого\тиббий\педагогик ёрдамни олиш имкони йўқлиги;
- умумтаълим муассасалари педагоглари махсус методикаларни билмаганлиги сабабли имконияти чекланган болаларнинг махсус эҳтиёжларини қондира олмаслиги;
- умумтаълим муассасаларида тифло, сурдотехник воситалар мавжуд эмаслиги;
- -ногирон болалар оиласи билан мактабнинг узвий алоқаси йўқлиги;
- -ногирон болаларнинг мактабга келиши учун транспорт билан таъминлаш масалалари;
- -чекка қишлоқлардаги ташхисларнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги;
- -ногиронлар аравачалари, қўлтиқ ҳассалар, эшитув аппаратлари, кўзойнақлар, травматологик пойафзалларнинг етишмаслиги;
- -давлат томонидан касб-ҳунарга йўналтириш, иш билан таъминлаш, муаммолари тўлақонли ҳал қилинмаганлиги;
- -ногирон болаларга қаровчи ота-оналар учун нафақанинг йўқлиги;
- -теварак-атроф муҳитининг ногирон болаларга нисбатан салбий муносабати;
- -ногирон болалар билан ишлаш маҳаллаларда яхши йўлга қўйилмаганлиги ва нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг фаолияти етарли эмаслиги;
- -ногирон болаларнинг ота-оналарида ҳуқуқий билимнинг етарли эмаслиги ва давлат томонидан белгиланган имтиёзларни билмаслиги;
- -таълим муассасалари учун кадрларнинг етарли эмаслиги;
- -иншоатларнинг махсус ёрдамга муҳтож болалар учун мослаштирилмаганлиги;
- -малака ошириш тизимида умумтаълим педагоглари махсус таълим йўналиши бўйимконияти чеклангана қайта тайёрлаш ишлари талаб даражасида эмаслиги ва.ҳ.к

Юқорида келтирилган муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидаги масалалар ўз ечимини топиши керак.

Ҳуқуқий йўналишда:

- "Таълим тугрисида"ги Қонунга Инклюзив таълим ҳақида модда киритиш;
- Имконияти чекланган болалар ва ўсмирларни ижтимоий ва коррекцион педагогик жиҳатдан қўлловчи қонун лойиҳасини ишлаб чиқишга таклифлар киритиш;
- "Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар ва ўсмирларнинг узлуксиз таълим Низомини ўрнатилган тартибда тасдиқлаш;
- Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар ва ўсмирларни узлуксиз инклюзив таълим тизимини такомиллаштириш;
- Инклюзив таълимни қўлловчи молиявий манъба механизминини аниқлаш, уни қонуний жиҳатдан ҳимоялаш;
- Янги таҳрирдаги "Ногиронларни, кексаларни ижтимоий ҳимоялаш" ҳақидаги Қонуннинг бажарилиши юзасидан таклифлар тайёрлаш.

Бошқарув йўналишида:

- Алоҳида ёрдамга муҳтож болалар билан алоқадор турли ташкилотлар, бўлимларни биргаликда фаолият кўрсатишини, марказий мувофиқлаштириш
- Давлатлараро кенг қамровли ҳамкорликни ривожлантириш

Илмий-методик йўналишида:

- Имконияти чекланган болалар узликсиз инклюзив таълимини миллий модели \ концепциясини такомиллаштириш.
- Методик мажмуалар (дастур, дарслик, ўқув режа методик қўлланма; ва тавсиялар) яратиш;
- Янги таҳрирдаги ДТСларини махсус таълимга мослаштириш;
- имконияти чекланган болаларнинг умумтаълим мактабларида таълим олишларини нуқсон турига кўра(кўриш, эшитиш, ақлий ва нутқий ривожланишини) эътиборга олган ҳолда индивидуал\ривожлантирувчи вариатив ўқув режа \ дастурларини ишлаб чиқиш;
- Республикадаги имконияти чекланган болалар ва ўсмирларга коррекцион\педагогик ёрдам кўрсатишнинг маркалаштирилган базасини замонавий ахборот технологиялари ёрдамида яратиш.

Мактаб йўналишида:

- Инклюзив таълимни амалиётга татбиқ этишда молиявий таъминот ва хусусий манбаълардан фойдаланишни кенгайтириш;
- Инклюзив мактаб учун керакли моддий-техник баъзани ўрганиш бўйича таклифлар киритиш.
- Зарур бўлган ёрдамчи техник воситалар билан таъминлаш масалаларини давлат, давлатдан ташқари бюджетлар (хорижий инвестициялар, грантлари) асосида амалга ошириш.

Умумтаълим, махсустаълим педагоглари хамкорликда фаолият кўрсатишини амалга ошириш ва имконияти чекланган ҳамда соғлом тенгдошлари орасида дустана мунасабатни шакллантириш.

Инклюзив таълим самарадорлигини оширишнинг баъзи бир хусусиятлари

Аравача юрадиган ёки хасса ва бошқа мосламалар орқали ҳаракатланувчи болалар учун синфдаги ҳаракатланиш жойларини етарли эканлигига ишонч қилиш учун қуйидагиларга эътибор беринг:

- Куриш ва эшитиш қийинчиликларида эга болалар гилам ва парталар орасида бутун синф фаолиятида иштирок эта оладиган тарзда утирганларига ишонч ҳосил қилинг.
- Таълим олишда қийинчиликка учрайдиган ва бунда таълим олиш имкониятларини қуллай олишларига ишонч ҳосил қилинг.
- Турли хил тиббий муаммоларга эга болаларнинг айримлари тез-тез овқатланиш, суюқлик имконияти чекланганиш ёки бошқаларга караганда купрок бориш эҳтиёжига эга буладилар. Бундай болалар узларини ноқулай хис этмасликлари учун зарур шарт-шароитларини яратишга эътибор қаратинг.
- Узок муддатлик тик тура олмайдиган болалар хам эътибордан четда қолдирманг.
- Агар болага диққатни жамлаш ёки қуринмас яшириш (аутизим ёки гиперфаоллик натижасида диққатнинг етишмаслиги) натижасида тинч утиришга қийналса, бошқа укувчилар айтилган вазифалар билан машғулот булсалар хам диққати таркок укувчиларнинг бир нафас дам олишларига имкон беринг.

Хулоса.

Ўзбекистонда махсус таълими тизими ривожланган бўлиб имконияти чекланган болалар ва усмирлар таълимини давр талаби даражасида самарали такомиллаштиришга давлатимиз томонидан катта эътибор берилиб, давлат қонунларида ўз ифодасини топган. Республикамизда имконияти чекланган болалар нуқсон турига кўра махсус мактаб, мактабгача таълим муассасаларида таълим олиши ташкил қилиниб келган. Ушбу таълим

муассасаларда болаларни ўқитиш учун қулай шароитлар яратилган ва тиббий \ психолого \ педагогик ёрдам мутахасислар томонидан амалга оширилиб келинмоқда.

Кам таминланган оилалар меҳрибонлик уйлари, уйда яққа тартибда таълим олаётган ногирон болалар таълим тизими ва мазмунини такомиллаштириш, моддий базасини яхшилаш, уларни таълим олиши учун зарур бўлган шарт шароитларни яратиш ҳамда укув куроллар, махсус ердამчи воситалар, дастур, дарсликлар билан таъминланиши бирмунча фаоллашиб, турли чора тадбирлар амалга ошириб келинмоқда. Бу таълим муассасаларда болаларни алоҳида ўқитилиши узоқ йиллардан бери давом эттирилиб келинмоқда.

Имконияти чекланган болаларни соғлом тенгдошларидан ажратилиб ўқитилиши натижасида уларнинг ишга жойлашиши, бошқа мактабни битирувчи тенгдошларига нисбаттан анча паст фоизни ташкил этади. Имконияти чекланган болаларни соғлом болалар билан биргаликда мактабларда ўқитиш уларни жамиятга фаол интеграциялашнинг альтернатив бир туридир.

Инклюзив ўқитиш масаласи бутун Жаҳон ҳамжамиятида тан олинган ва хайрихоҳлик билан амалга оширилиши таълим сиёсатининг энг асосий йўналишидир.

Кейинги йилларда давлатимиз томонидан таълим олишида қийинчилиги бўлган яний махсус эҳтиёжли болалар ва усмирларни махсус муассасаларда таълим олиши билан бир қаторда уларни қобилият ва имконият даражасини этиборга олган ҳолда умумтаълим муассасаларида интеграция ва инклюзив усулда таълим тарбия олишига ҳам этибор берилмоқда. Ўзбекистон республикасининг давлат қонунлари, меъёрий ҳужжатларда уш бу масала қайд этилган. Лекин савол туғилади: ҳар бир соғлом ёки ногирон шахс ва ҳар бир Ўзбекистон фуқаролари имконияти чекланган болаларни соғлом болалар билан биргаликда ўқитилишига тайёрми?

Гендер ижтимоий \ сиёсий марказ томонидан ҳр\хил тоифадаги аҳоли гуруҳлари уртасида ўтказилган суровномаларда умумтаълим тизимида болаларнинг биргаликда ўқитилишига жамиятнинг муносабати ва тайёрлиги қайдаражада эканлигини аниқлашдан иборат эди. Ўрганиш натижасида шу нарса аниқландики Ўзбекистонда истиқомат қилувчи фуқароларнинг кўпчилиги яъний 62% ногирон болаларни махсус мактабларда ўқитилиши керак деб таъкидлашган. Бундай алоҳида ўқитиш тарафдорларини кўпчилигининг **эшитишида ва кўришида** ногиронлиги бўлганлар. Лекин таянч\харакати аъзолари фалажланган ногирон болаларнинг ҳар бир 4 сидан бири умумтаълим мактабларида ўқиш тарафдорлари. Гендер ва сиёсий, ижтимоий тадқиқот марказ экспертларининг тадқиқоти ҳулосасига кўра ан\анавий шаклланган махсус таълим муассасалари педпгоглари билан ҳисоблашиш зарур деб таъкидлайди. Агарда ота\оналар ногирон болаларини умумтаълим мактабларида ўқитишни хохлашса, улар бундай ҳуқуқларга эгадирлар. Бу борада халқаро ва маҳаллий экспертлар фикрича, имконияти чекланган ногирон болани умумтаълим мактабида ўқиши нафақат ота\оналар учун шунингдек давлатга ҳам фойдали. Чунки махсус таълимга ажратилган молиявий бюджет ногирон болаларни умумтаълим мактабларда ўқитишига қараганда бирнеча бор ошади. Ҳатто умумтаълимни ногиронларга қулай қилиб қайта жиҳозлаш ёки таъмирлашга сарфлайдиган маблағ махсус таълимга ажратиладиганга нисбатдан анча кам. Ўтказилган суровномалардан маълум бўлдики мактаб, колледж ва олий таълим тизимини қурилиши ногирон ўқувчиларни қабул қилишга тайёр эмас, чунки инфратузилмалар: юлакчалар, биноларга ўрнатилган қурилмалар, зинапоялар, махсус ёрдамчи техник воситалар (компьютерлар), махсус индивидуал ривожлантирувчи дастурлар, дарсликлар етишмайди. Мавжуд бўлган муаммолар билан бир қаторда уни ечими ҳам аста секин ҳал қилинмоқда.

Ҳалқаро тажриба шуни кўрсатадики, инклюзив таълим стратегиясини ривожлантириш кўп муддатли вақтни талаб қилади. Бу таълимни ривожлантириш узликсизликни ва уни тадбиқ қилишга босқичма – босқич комплекс ёндашувни амалга ошириш керак.

Инклюзивнинг муваффақияти, мутахасисларнинг фикри бўйича имконияти чекланган болаларни қаерга бориб ўқишига ва инклюзив таълим дастурига боғлиқ. Энг аввало инклюзив таълим давлат иши бўлиши керак. Чунки таълим олишга имконияти бўлмаган

алохида эҳтиёжли шахслар иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жараёндан тушиб қоладилар. Хукумат уларга тенглик имкониятини таъминлаши керак. Шунингга айтиш жоизки инклюзив таълим ногиронлар учун зарур. Қанчадан – қанча инклюзив таълим олган ногиронлар орасидан иқтидорли, яхши мутахассислар етилиб чиққан. Бу амалиётда синалган.....

Инклюзив таълимга ўтиш масаласи Ўзбекистонда ратификация қилинган болалар ҳуқуқлари ва ногиронлар ҳуқуқлари туғрисидаги конвенцияга асосланади. Аммо инклюзив таълимга ўтишга, бундай ёндашув учун нафақат мос келадиган ҳуқуқий базани --яратиш ва шунингдек зарур бўлган шароитларни яратишга;

--кадрларни тайёрлаш;

--ногиронларни касбий реабилитациясини таъминлаш;

--жамиятни тўғри ва ижобий фикрлашига;

--давлат таълим стандартларини мослаштириш ва тасдиқлаш каби

Инклюзив таълим ислохотини амалга ошириш учун норматив базасини мустаҳкамлаш, имконияти чекланган болаларни умумтаълим муассасаларида таълим олишини таъминлаш учун педагогларни малакасини ошириш, қайта тайёрлаш ишларини жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш, иншоотларни мослаштириш каби бир қатор долзарб муаммоларни ҳал қилишга боғлиқ.

Юқорида кўриб чиқилган инклюзив таълим туғрисидаги зарур тушунча ва фикрлар интеграция таълимини амалиётга тадбиқ қилишда фойдали бўлиши мумкин. Олиб борилган суровномалар таҳлили имконияти чекланган болаларни умумтаълим мактабларида ўқитиш жараёнида дуч келадиган қийинчиликларни бартараф этишга ёрдам беради.

-- Чунончи умумтаълим муассасалари шароитини имконияти чекланган болаларга мослаштириб таълим ва тарбия бериш натижасида болалар ўртасида дўстона муносабатлар шаклланиб боради. Бундай болалар ва усмирларнинг ижтимоий жамиятга эрта ва тўлақонли мослашувлари таъминланади.

Инклюзив таълимни Ўзбекистон Республикасида жорий қилишнинг яна бир афзаллик томони шундаки, махсус таълим муассасалари мавжуд бўлмаган жойларда ҳам имконияти чекланган болаларни умумтаълим тизимига тўлиқ жалб қилинишига имконият яратилади.

ГЛОССАРИЙ

Адаптация – организмнинг ўзгарувчан шароитларга мослашуви, сезги органларига таъсир манбаларига адаптация натижасида анализаторлар сезгирлигининг ўзгариши.

Аномал болалар – жисмоний ва ақлий ривожланишдан орқада қолган ва махсус таълимга муҳтож болалар.

Астения – толиқиш, кайфиятнинг тез-тез ўзгариб туриши, уйқудаги вегетатив

Аффектив бузилишлар – руҳиятдаги бузилишлар

Анализаторларнинг ўзаро алоқалари – сенсор соҳаси бирлиги намоён бўлишининг бир тури.

Брайль системаси– Кўзи ожиз болалар ўқиши ва ёзиши учун мўлжалланган рельеф-нуктали шрифтдаги алифбо.

Билишга қизиқиш – фаолият жараёнида воқелик предметлари ва ходисаларига фаол муносабатдан келиб чиқадиган билимга интилиш.

Бола (болалар) – ўн саккиз ёшгача бўлган шахс (шахслар).

Гиподинамия – ҳаракатланиш фаоллигининг сусайиши.

Дикқат – бир вақтнинг ўзида объектлардан дикқатни кўчиришда онгда акс этувчи бошқа объектларнинг ажралиб чиқишини таъминловчи руҳий фаолиятнинг ташкилий шакли.

Дактиль алифбоси – эшитишида нуқсони бўлган болалар учун ўқишда ва ёзишида қўлланиладиган ёрдамчи нутқ тури.

Дефектология соҳаси тифлопедагогика, сурдопедагогика, олигофренопедагогика ва логопедияга бўлинади.

Жисмоний ва (ёки) руҳий ривожланишида нуқсонлар мавжуд бола – ногиронликка чиқаришга етмайдиган жисмоний, ақлий, сезиш (ҳис-туйғу) ва (ёки) руҳий нуқсонлари мавжуд бола.

Заиф кўрувчилар учун китоблар – кўриш имкониятини берувчи мисол ва рамзлар йирик ҳарфлар билан ёзилган китоблар.

Ижтимоий адаптация – индивиднинг янги ижтимоий муҳит шароитларига фаол мослашув жараёни; бу жараён натижаси.

Ижтимоий маиший йўналтириш машғулоти – ҳаёт фаолияти учун зарур ижтимоий малакаларни ривожлантиришга йўналтирилган машғулотлар.

Интеграцияланган таълим – руҳий-жисмоний нуқсонга эга бўлган болалар эҳтиёжларига кўра таълим жараёнини амалга ошириш, умумтаълим муассасаларига жалб қилиш.

Инклюзив таълим – имконияти чекланган болаларни умумтаълим муассасаларида соғлом тенгдошлари билан биргаликда уйғунликда таълим олиши.

Инклюзив таълим модели, технологияси – узлуксиз таълим шарт-шароитларида имкониятлари чекланган болаларнинг меъёрида ривожланаётган тенгдошлари билан ўзаро алоқада бўлишнинг вариант ва шакллари.

Ижтимоий реабилитация – тиббий тадбирлар мажмуаси, таълим, тарбия, касб танлаш, ишга жойлаштириш ва бошқалар.

Имкониятлари чекланган боланинг ижтимоий адаптацияси – жамиятда қабул қилинган ҳулқ қоида ва меъёрларига нисбатан мушкул ҳаёт шарт-шароитдаги боланинг фаол мослашув ҳамда ҳаёт фаолиятида мавжуд муаммоларни бартараф этиш жараёни.

Кўзи ожиз ва заиф кўрувчиларнинг ижтимоий-меҳнат реабилитацияси – кўрлик ва ёмон кўришнинг салбий оқибатларини бартараф этиш ва ногиронларни ижтимоий фойдали фаолиятга жалб этишга ёрдамлашувчи ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, ишлаб чиқариш, тиббий, психологик-педагогик тадбирлар тизими.

Кўрлар учун китоблар – Брайль тизими бўлган имконияти чекланган сезги орқали қабул қилиш учун бўрттирма-нуқта ҳарфлар билан ёзилган китоб.

Компенсатор жараёнлар – организм, ўзининг бузилган функцияларини ишдан чиққан тизимларини, алоҳида органлар ва уларнинг таркибий қисмлари ёрдамида соғлом органлар билан қоплаш.

Коррекция – болаларда руҳий ва жисмоний ривожланиш камчиликларини педагогик усуллар ва тадбирларнинг махсус тизими ёрдамида тўлиқ ёки қисман тузатиш.

Коррекция машғулоти – руҳий-жисмоний ривожланишдаги камчиликларни тузатиш ва бартараф этишга оид машғулотлар.

Кўникмалар – ўзлаштирилган билимлар ва ҳаёт тажриба асосида ҳатти-ҳаракатларнинг тез, аниқ, онгли бажарилишига тайёргарлик.

Кўзгалувчанлик – организмнинг айрим (руҳий, мускул, без) тўқималарнинг таъсир қилувчилар ҳаракатларига ўзига хос реакция билан жавоб қайтариш хоссаси.

Кўзгалиш чегараси – ҳис-ҳаяжонни пайдо қилувчи кўзгатувчининг минимал кучи.

Кўзгатиш – атроф ва имконияти чекланганки муҳит омилларининг (кўзгатувчилар) органлар ва тўқималарга уларнинг дастлабки ҳолати ўзгаришига олиб келувчи таъсири.

Лабдан ўқиш – гапирётган шахснинг нутқини кўз орқали қабул қилиш. Болаларни эшитиш қобилияти функциясини кўриш қобилияти билан қоплашни амалга оширишга ўргатувчи ўқув-коррекция фан.

Махсус методика – ривожланишида нуқсонлари бўлган болаларнинг ривожланиш хусусиятларини назарда тутувчи таълим методикаси.

Махсус педагогика – нуқсонли болаларни тарбиялаш ва таълим бериш тўғрисидаги фан.

Махсус таълим – таълим жараёнида нуқсонли болаларнинг руҳий ва жисмоний ривожланишидаги камчиликларни тузатиш ва тўлдириш. Махсус мактаб ўқувчиларида оммавий мактабларда таълим олувчилардаги каби билим, малака ва кўникмаларни ҳамда махсус билимлар, малакалар ва кўникмаларни шакллантириш.

Махсус таълим эҳтиёжлари – махсус ташкил қилинган шароитларда боланинг руҳий-жисмоний ҳолати билан боғлиқ махсус дастурлар бўйимконияти чеклангана ўқитиш зарурияти.

Махсус методика – ривожланишида нуқсонли бўлган болалар билан олиб бориладиган коррекцион педагогик иш мазмунининг методикаси.

Местрилинг – ногирон болаларни ўз тенгдошлари билан турли хил, дарсдан ташқари тадбирларда ўзаро мулоқоти.

Мураккаб нуқсонлар – бир кишида мавжуд икки ёки бир неча жисмоний ёки руҳий камчиликлар.

Мослашув реакция – организмнинг таъсир қилувчи манбани янада яхшироқ қабул қилишга ва таҳлил қилишга ва унга жавоб қайтариш учун анализаторларни созлашга ёрдам берувчи атроф-муҳитнинг ўзгаришига рефлексор реакцияси.

Ногиронлик – организмнинг касаллик ёки жароҳат натижасида маълум бир касбда тўлиқ ёки қисман барқарор функционал бузилишларга, савиянинг пасайишига олиб келувчи ҳолати.

Ногирон бола – жисмоний, ақлий, сезги (ҳис-туйғу) ва (ёки) руҳий нуқсонлари туфайли ҳаёт фаолияти чекланган, ижтимоий ёрдам, муҳофазага муҳтож ва қонун томонидан белгиланган тартибда ногирон деб эътироф этилган бола.

Ногирон ва имкониятлари чекланган болаларнинг ижтимоий реабилитацияси – болалар томонидан йўқотилган ижтимоий алоқалар ва функцияларни тиклаш, ҳаётини таъминлаш муҳитини яратиш, уларга ғамхўрликни кучайтиришга йўналтирилган тадбирлар мажмуаси.

(Психологияда) ассоциациялар – бирор жараённинг у билан боғлиқ бошқа алоҳида руҳий жараёнлар ва ҳодисалар (тасаввурлар, фикрлар, ҳис-туйғулар) ўртасидаги алоқалар. бузилишларга олиб келувчи асабий-руҳий камчилик.

Патогенез – касаллик, патологик жараён ёки ҳолат ривожланиши механизми.

Руҳий функциялар – миянинг акс эттириш фаолиятининг турли шакллари: сезиш, қабул қилиш, хотира, фикрлаш ва ҳоказолар.

Руҳий ривожланиш – инсон ҳаётининг турли босқимконияти чекланганларида унинг билиш фаолияти ва шахси характерининг шаклланиши ва такомиллашуви.

Ривожланишдаги нуқсон – меъёрий ривожланишнинг бузилишини келтириб чиқарадиган жисмоний ва руҳий камчилик.

Реабилитация – организмнинг бузилган функциялари ҳамда касаллар ва ногиронларнинг ижтимоий функциялари ва меҳнатга лаёқатлигини тиклаш ёки ўрнини қоплашга қаратилган тиббий, педагогик ва ижтимоий тадбирлар мажмуаси.

Рағбат – амалий ҳаракатга ундов, туртки.

Соғлиқ имкониятлари чекланган бола – жисмоний ва (ёки) руҳий ривожланишда нуқсонларга эга, ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож бола.

Сенсор тарбия – сезги, кўриш, эшитиш, ҳис қилиш ва бошқа органларнинг ривожланишига қаратилган педагогик усуллар жамланмаси.

Синдром – бир патогенезда бирлашган аломатлар жамланмаси.

Сколиоз – умуртқанинг ёнбошдан қийшайиши.

Сезги органлари – субъектни ўраб турган муҳитдаги (экстерорецепция) ва унинг организмидаги (интерорецепция) ўзгаришлар тўғрисида хабар берувчи сигналларни қабул қилишга мослашган асаб органлари.

Тактиль рецептор – тери юзасига, баъзи шиллиқ пардаларга тегиниш ва босим ўтказиш рецептори.

Тифлопедагог – кўр ва ёмон кўрувчи болалар ва ўсмирларнинг билиш фаолияти ва бузилган (кам ривожланган) функцияларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг таълим, тарбия, политехник ва меҳнат тайёргарлигини амалга оширувчи махсус олий маълумотли педагог.

Тифлопсихология – махсус психологиянинг кўзи ожиз ва заиф кўрувчи болаларнинг руҳий ривожланиши, таълим ва тарбияда уни тузатишнинг йўллари ва усулларини ўрганадиган бўлими.

Толерантлик – теварак-атрофдагиларга нисбатан бағри кенг, дўстона муносабат.

Таклид қилиш – бирор кишининг ҳатти-харакатлари, қилмишлари ва ҳоказалар онгли ва онгсиз равишда бажарилишидан ташкил топган хулқ шакли.

Тушуниш – ҳодисалар ёки предметларни улар ўртасидаги алоқаларни аниқлаш йўли билан тушуниб етиш жараёни.

Тиббий-меҳнат экспертизаси – касал, жароҳатланган ёки туғма нуқсонли кишиларнинг меҳнатга лойиқлигини аниқлашнинг ижтимоий давлат фаолияти амалий тизими.

Тиббий-педагогик консультация – нуқсонли болаларни тегишли ўқув-тарбиявий ва соғломлаштириш муассасаларига йўллаш мақсадида уларни комплекс тиббий-руҳий-педагогик кўриқдан ўтказадиган махсус муассаса.

Ўзини интизомга бўйсундириш – ўз хулқ-атворидаги интизом, ўзини тута билиш.

Ҳимоя рефлекслари – организмнинг табиий равишда меъерий фаолиятини издан чиқарувчи таъсир омилларига реакциялари.

Эшитиб-кўриб қабул қилиш – эшитиш қобилияти анча сусайган болаларнинг нутқни лаблар ва эшитиш ёрдамида қабул қилиши. Бу ерда товушни кучайтирувчи аасбоблардан фойдаланиш даставвал шарт.

Этиология – хасталиклар ва патологик ҳолатлар пайдо бўлиши сабаблари ва шароитлари тўғрисидаги фан.

Шартли қисқартмалар:

ХТВ - Халқ таълими вазирлиги.

РТМ - Республика таълим маркази

ХТВ УЎТББ - Халқ таълими вазирлиги Умумий ўрта таълим бош бошқармаси.

ХТВ ММИБ - Халқ таълими вазирлиги Маънавий – маърифий ишлар бошқармаси.

ХТВ ДТСМБ - Халқ таълими вазирлиги Давлат таълим стандартлари мониторинги бошқармаси.

ХТВ МТБ - Халқ таълими вазирлиги Мактабгача таълим бошқармаси.

ХТХҚТМОИ - Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти.

ХТВ ММ - Халқ таълими вазирлиги матбуот маркази.

ТШХТББ - Тошкент шаҳар халқ таълими бош бошқармаси.

ТХУ - Таълим ҳамма учун.

ДМР - Дастурнинг таълими бошқармалари.

ВХТБ - Вилоят Халқ таълими бошқармалари.

ЎзПФИТИ - Ўзбекистон педагогика фанлари илмий – тадқиқот институти.

EPS – Ўқувчиларга таълим психологик ёрдам хизмати.

SREA – Амбулатор реабилитацион департамент.

СИН – Швеция махсус таълим агентлиги, оила ва мактабларга маслаҳат бериш, ёрдам кўрсатиш.

“Pul Out” – синфда дарс олиб, ўқувчиларни дарсдан чиқариб кетиш.

“Children with Special Need” – “Махсус хתיёжли болаларга”.

PMS - Психологик - тиббий - ижтимоий марказ.

CLB - Ўқувчиларга рахбарлик маркази.

SENCO - Махсус таълим масалалари бўйича координатор.

“Кооператив шакллар”- махсус ва оддий мактаблар ўртасида ўқувчиларга бирга фаолият олиб бориш.

«Local Educational Authorities» (LEA) - таълимни бошқаришнинг маҳаллий органлари.

Forderzentren - махсус педагогик марказлар.

NEPS - Миллий таълим психологик хизмати.

ЕОЕР - психолог-педагогик ёрдамнинг маҳаллий хизматлари.

«Зиён баланси» - умумий дастур бўйича таълим оладиган махсус таълимга мухтож болалар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Таълим тўғрисида”ги Қонун.” 1997г.
2. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” 1997г.
3. «Бола ҳуқуқлари кафолатлати» Тошкент 2008 йил. ООО «Квинта Принт» МЧЖ босмаҳонаси.
4. «Баркамол авлод» давлат дастури 2010 йил.
5. “Юксак маънавият енгилмас куч” И.Каримов Тошкент 2008 йил. «Маънавият» нашриёти
6. Всеобщая Декларация прав человека 1948 г. ООН
7. Декларация о правах инвалидов 1975 г. ООН
8. Декларация о правах умственно отсталых лиц 1975 г. ООН
9. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция 1989г.
10. ХТВ 234-сонли буйруғи- “Имконияти чекланган болалар ва ўсмирлар учун инклюзив таълим тўғрисида муваққат Низом”-2005 йил 19 сентябрь.
11. Туре Йонсон “Инклюзив таълим” Оперейшен Мерсий ташкилоти томонидан таржима қилинган. Тошкент-2003 йил. Ўқитувчилар учун қўлланма.
12. Рой Марк Конки “Инклюзив синфларда ўқувчилар эҳтиёжларини англаш ва бу эҳтиёжларни қондириш” Тошкент-ЮНЕСКО-2004йил. Ўқитувчилар учун қўлланма.
6. “Мактаблар ҳамма учун”- “Болаларни қутқаринг жамғармаси” -2002 йил.
7. “Дакарские рамки действий”- ЮНЕСКО-2000йил. Францияда чоп этилган.
8. “Мактабларни олқишлаб-инклюзив мактаблардаги ногирон ўқувчилар” ЮНЕСКО - 1999 йил.
16. Саламанская Декларация о принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями. 1994г. Испания
17. Н.Н.Малофеев, Н.Д.Шматко, ст. «Базовые модели инклюзивного обучения» ж. Дефектология №1 2008г.
18. Р.Г.Асланов ст. «Интегрированное обучение: опыт решения проблемы в Республике Башкортостан» ж-л Дефектология №6 2007г.
19. В.Гудонис ст. «Интегрированное обучение детей с нарушениями зрения» ж-л Дефектология №3, 2006г.
20. М.Бархаускайте «Интегрированное обучение и воспитание детей с отклонениями развития в Армении» ж-л Дефектология №3, 2006г.
21. Кафьян Э.М. «Отношение педагогов и родителей к интегрированному обучению детей с нарушенным слухом.» Дефектология №5, 2005г.
22. “Алохида ёрдамга мухтож болаларни маънавий ва эстетик ривожлантириш” мавзусидаги илмий - назарий конференция материаллари. Тошкент-“Узинкомцентр”-2002 йил.
23. “Таълим ҳамма учун” Миллий дастур режаси-Тошкент-2003 йил.

24. "Проблемы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс" Материалы республиканского семинара Алматы.- Алматы «Раритет» 2002 йил.
25. "Халқаро форум материаллари"-Тошкент - Республика болаларни ижтимоий адаптациялаш - 2005 йил.
26. Р.Шомахмудова "Хабарши вестник"-Олмота-2005 йил. Журнал-№2(7) мақоласи 74-77 бетлар "Развитие инклюзивного образования в Республике Узбекистан"
27. Алейникова С.А. и др. Международная конференция «Проблемы внедрения инклюзивного образования и способы их решения» Дефектология №2, 2002г.
28. Асанова М.Б. «Отношение родителей и педагогов к интегрированному обучению детей с нарушением слуха» ж. Дефектология №5, 2005г.
29. Бабаника Н.В. «Опыт работы по интеграции детей с нарушениями слуха в общеобразовательную школу» ж. Дефектология №4, 2005г.
30. Приходько О.Г., Моисеева Т.Ю. «Дети с двигательными нарушениями: коррекционная работа на первом году жизни» Москва,2003г.
31. Е.М.Мастюкова. «Физическое воспитание детей с церебральным параличом.» Москва «Просвещение», 1991г.
32. Р.Шомахмудова, Д.Р.Тулаганова «Инклюзия детей с особыми потребностями как залог успешной реабилитации, адаптации и социализации в обществе.» стр. 207-210 статья. Халқаро форум материаллари туплами: "Соғлом турмуш тарзи - баркамол авлод асосидир" («Здоровый образ жизни – основа гармоничного развитого поколения») 29-30 ноября – 2010г.
33. "Таълим ҳамма учун "- Дакар Декларацияси-2002 йил.
34. "Таълим ҳамма учун миллий дастурини жорий қилиш масалалари" мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент-2005 йил.
35. Р. Шомахмудова «Инклюзивное образование-Инклюзивному обществу» -мақола- "Учитель Узбекистана", 2001 йил.
36. Р.Шомахмудова, Н.Гафарова."Рядом с нами" -мақола- -"Учитель Узбекистана", 4 июнь 2004 йил.
- 37."Таълим барчага бирдек"-мақола-Н.Холматова, "Маърифат", 2003 йил 15 октябрь.
38. Р. Шомахмудова, А. Бердиева, "Имконияти чекланган болаларни инклюзив таълимда ўқитиш услублари" услубий тавсиянома, ООО "ИШОНЧ МАРКАЗ СЕРВИС" 2008й.
39. Р. Ш. Шомахмудова, Т. В. Толмацкая, М. В. Саипова "КАК ЛЕГКО УЧИТЬСЯ" Обучение детей с ограниченными возможностями в инклюзивной школе, пособие, ООО "ИШОНЧ МАРКАЗ СЕРВИС ", 2008г.
40. Р. Шомахмудова, Д. Тулаганова, А. Бердиева, " Жисмоний ривожланишида муаммолари булган болалар билан инклюзив таълими тизимида олиб бориладиган коррекцион педагогик ишлар " ўслубий кулланма, "Раззоқов О. Ж." ХТ босмахонаси 2007й.
41. Л. Р. Муминова, Р. Шомахмудова "Имконияти чекланган болаларни индивидуал коррекцион / ривожлантириш дастурининг методик асослари" услубий тавсиянома / "Раззоқов О. Ж." ХТ босмахонаси 2007й.
42. "ПОМОГИ СВОЕМУ РЕБЕНКУ" Пособие для родителей, имеющих детей с особыми потребностями – ООО « »
43. «Инклюзивное образование детей с ограниченными возможностями» Сборник тезисов и статей 2- международной научно - практикомонияти чекланганеской конференции «Актуальные проблемы развития лимконияти чекланганности ребёнка» Ташкент 2008год. Стр. 191-193.
44. «Механизмы развития инклюзивного образования » материалы республиканской научно-практической конференции на тему «Узбекистонда мактабгача таълим тизимини модернизациялаштириш – юксак мъанавиятли келажак авлодни тарбиялаш негизидир»-(модернизация дошкольного образования в Узбекистане) Ташкент 2009г. ст. 19-22.

45. Р.Шомахмудова «Инклюзив таълимнинг назарий ва амалий асослари» пособие. Тошкент 2007й.
46. Сборник инструктивно – методических рекомендаций по работе психолого – медико – педагогических комиссий и консультаций. Ташкент 2008г. изд « ABUMOT-BUOT-KONSALT»
47. «Научно - практические основы инклюзивного образования» учебно – методическое пособие Ташкент 2007г. полиграфия «О.Ж.Раззоков».
48. «Коррекционное образование детей с ограниченными возможностями в Узбекистане. Современные проблемы специальной педагогики» материалы международной научно – практической конференции. Алмата 2003г. стр.7-13.
49. «Узбекистонда имконияти чекланган болаларни ижтимоий куллаб - куватлаш ва инклюзив таълимни жорий қилиш (социальная поддержка детей с ограниченными возможностями и внедрения инклюзивного образования в Узбекистане)» Материалы международного форума 2005г. стр.50-54
50. Социальная защита и духовное развитие детей с ограниченными возможностями в Узбекистане. Материалы международной научно-ческой конференции «Духовно – эстетическое развитие детей с особыми нуждами.» Ташкент 2002г.
51. Опыт внедрения инклюзивного образования. Материалы международного форума. Ташкент 2007г.
52. « Развитие инклюзивного образования в республике Узбекистан. » изд. Хабарши. Вестник №2 Алматы 2005г. стр. 74-78
53. Р.А. Сулейменова «Методические подходы к внедрению инклюзивного образования в Республике Казахстан.» ж. Специальное образование в Казахстане г. Алматы.
54. А.Т. Баймуратова «Международный опыт как свидетельство реальной возможности внедрения инклюзивного образования в Казахстане.» г. Алматы.
55. Г.М.Каждаспаров, А.г.Каждаспарова «Педагогический словарь» М. Просвещение 1998г.
56. А.Лапшин «Дефектологический словарь» М. Владос 2001г.
57. Отчёт международного эксперта Ноэля Хибберта по реализации проекта «Базовое образование для детей с ограниченными возможностями.» Ташкент 2008г.
58. Р.А.Сулейменова и др. Диагностика психического развития в раннем возрасте. (Учебно – методическое пособие.) Алматы, 2001г.
59. Р.Шомахмудова и Толмацкая «Использование дидактических игр на логопедических занятиях по коррекции звукопроизношения и развития речи у детей.» Ташкент. 2005г.
60. Е.А.Стребелёва и др «Коррекционная помощь детям раннего возраста с органическим поражением центральной нервной системы в группах кратковременного пребывания.» Москва, 2003г.
61. Витс Винярд С. «Церебрал фалаж ёш болаларнинг ривожланишини қўллаб қуватлаш.» (Реабилитация бўйича кичик ҳамширалар учун қўлланма.) 1993й.
62. «Интеграция детей с ограниченными возможностями в Узбекистане» Материалы международного форума «Современные тенденции социальной защиты и инклюзивное образование детей» Ташкент 2008г. стр. 28-29.
63. Р.Шомахмудова «Стратегия инклюзивного образования, как часть социальной защиты детей с ограниченными возможностями в Узбекистане.» Материалы международного форума. Ташкент 2008г. стр. 28-29.
64. Р.Шомахмудова «Инклюзивное образование – инклюзивному обществу» статья «Учитель Узбекистана» 2004г.
65. Р.Шомахмудова «Обучение каждому .» Учитель Узбекистана 2009г.
66. Р.Шомахмудова «Особые нужды в классе» Учитель Узбекистана 2002г.
67. Р.Шомахмудова, А.Бердиева «Имконияти чекланган болаларни инклюзив таълимда уқитиш услублари» Тошкент 2008й. ООО «ISHONCH MARKAZ SERVIS» нашриёти.

68. Ф.Музаффарова, М.Пулатхужаева «Сурункали касал ва алохида ёрдамга мухтож укувчиларга инклюзив таълимда коррекцион ёрдамни ташкил этиш йуллари.» Тошкент-2008й. ООО «ISHONCH MARKAZ SERVIS» нашриёти.
69. Р.Шомахмудова, Д.Тулаганова, А.Бердиева «Жисмоний ривожланишида муаммолари булган болалар билан инклюзив ва махсус таълим тизимида олиб бориладиган коррекцион педагогик ишлар» Тошкент-2007й. «Раззоков О.ж.»
70. Сулейменова Р.А., Хакимжанова Г.Д. «Зарубежный и отечественный опыт включения детей с особыми нуждами в общеобразовательный процесс. Проблемы и пути решения». Алматы, ИД «КАПринт» 2001г., -
71. “На пути к инклюзивной школе” пособие для учителей Региональная общественная организация “Преспектива” Москва 2003г.
72. Л.П.Уфимцева, И.И.Кунщина, О.Л.Беляева, Н.Г.Хомимконияти чекланган “Опыт работы по интеграции детей с нарушением слуха в общеобразовательную школу” ж-л Дефектология №4, 2005г.
73. Аюпова М.Ю., Нуркелдиева Д.А. «Актуальные проблемы подготовки педагогических кадров в образовании детей с особыми нуждами» стр.79 «Имплементация конвенции ООН о правах инвалидов: Зарубежный и национальный опыт» материалы Республиканской конференции, Ташкент 2010г.
74. Саидов Ш.З. «Международное право и государственная политика Республики Узбекистан» Международном сборнике стр. 7
80. Чечерина Я.Е., Нажмидинов Ж.Ю. «Трудоустройство инвалидов – основа интеграции их в общество» стр.115 «Имплементация конвенции ООН о правах инвалидов: Зарубежный и национальный опыт» материалы Республиканской конференции, Ташкент 2010г.
81. Р.Шомахмудова «Обеспечение гармоничного развития детей с ограниченными возможностями с дошкольного возраста » стр. 104 «Имплементация конвенции ООН о правах инвалидов: Зарубежный и национальный опыт» материалы Республиканской конференции, Ташкент 2010г.
82. А.Ж.Холбеков «Развитие специального и инклюзивного образования в аспекте реализации прав инвалидов на образование» стр. 35 «Имплементация конвенции ООН о правах инвалидов: Зарубежный и национальный опыт» материалы Республиканской конференции, Ташкент 2010г. ЦЗУ»
83. Калбаева Х. «Реализация права на образование для детей с ограниченными возможностями здоровья в Узбекистане.» стр.106 «Имплементация конвенции ООН о правах инвалидов: Зарубежный и национальный опыт» материалы Республиканской конференции, Ташкент 2010г.
84. Д.И.Ахмедова «Медико–психологические факторы формирования здоровья детей и социализация в общество детей с инвалидностью» стр. 47 – 149. Материалы международного форума «Здоровый образ жизни – основа гармонично развитого поколения» 29-30 ноября – 2010г.
85. С.Ахмедова, О.Мусурманова, Д.Шарипова «Здоровый образ жизни как эффективное средство социальной защиты молодёжи с особыми нуждами» стр. 150-154. «Здоровый образ жизни – основа гармонично развитого поколения» 29-30 ноября – 2010г.
86. Л.Р.Муминова, Д.А.Нуркельдиева, Н.Н.Набиева «Технология раннего вмешательства как залог здорового образа жизни.» стр. 159-162. «Здоровый образ жизни – основа гармонично развитого поколения» 29-30 ноября – 2010г.
89. Х.Колбаева «Имконияти чекланган болаларнинг оилаларида психологик-педагогик ёрдамни ташкил этиш муаммолари.» 154-156 бет. «Здоровый образ жизни – основа гармонично развитого поколения» 29-30 ноября – 2010г.
90. В.К.Восканян «Индивидуальный подход, осуществляемый в учебном процессе инклюзивных школ Республики Армении.» стр. Международный форум «От детства к

- взрослению»: социальная защита, социальная работа, социальная интеграция. 2009г. стр.26-28
91. Г.Шоумаров «Развитие инклюзивного образования в Узбекистане» стр.7-9 журнал «Бола ва замон» №4 2008г.
92. Малофеев Н.М. «Современный этап развития специального образования в России: Результаты исследования или основа для построения программы развития.» ж-л «Дефектология» №4 2007.
93. Малофеев Н.М. «Развитие системы специального образования в России в условиях переходных процессов в общество.» 1966г.
94. Сулейменова Р.А. кн. «Система ранней коррекционной помощи детям с ограниченными возможностями в Казахстане: Проблемы создания развития.» Алматы 2001. стр. 311
95. Шилов Д.Ш. «Состояние психолого-педагогической и социальной реабилитации лиц с ограниченными возможностями здоровья в системе образования Российской Федерации.» В сб. «Инновации в Российском образовании» Москва 1999г., стр. 3-10
96. Шипицына Л.М. «Интеграция – ведущее направление специального образования в России на рубеже 21века.» В сб. «Инновации в Российском образовании.» Москва 2000г., стр. 12-17
97. Шипицына Л.М., Назарова Л.П. «Интегрированное обучение детей с нарушением слуха.» мет. Рекомендации СПб., 1999г
98. Шматко Н.Д. «Совершенствование коррекционной помощи дошкольникам с отклонением в развитии.» сб.: Новые подходы и пути обучения, воспитания, коррекции и интеграции детей с проблемами в развитии. Материалы межд.конф. 21-23апреля 1998г. Бишкек
99. Шматко Н.Д. «Для кого может быть эффективным интегрированное обучение.» ж. Дефектология 1999г., 1., стр. 41-46; тамже №2; стр. 49-56
100. Малофеев Н.Н. «Детище» специальной педагогики. Инклюзивное образование в контексте современной социальной политики. Стр.16-18 ж. Научно популярный журнал детской и возрастной консультации «Бола ва замон» №4 2008г. (13)
101. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов. Организация Объединённых Наций, 1994
102. УзРХТВ «Таълим хама учун дастурининг Миллий режаси» «Арнапринт» МЧЖ, Тошкент – 2003
103. Сулейменова Р.А., Хакимджанова Г.Д. (центр САТР) Зарубежный и отечественный опыт включения детей со специальными нуждами в общеобразовательный процесс. Проблемы и пути решения. ИД «КАПРИНТ» г. Алматы
104. У.Файзиёва, Х.Калбаева «Мактабгача ва мактаб ёшидаги эшитишида муаммоси булган болалар таълими» ООО «ИШОНЧ МАРКАЗ СЕРВИС» Тошкент-2008
105. Х.Калбаева Ўзбекистон Республикасида Инклюзив Таълим концепцияси. “Инклюзив таълим шароитида эшитишида нуқсонли бўлган мактабгача ёшдаги болалар билан коррекцион – педагогик ишларни ташкил этиш дастури ва методик тавсиялари” Ижтимоий Ташаббусларни Қўллаб-қувватлаш Фонди, Тошкент-2009 йил.
106. Г.Шоумаров, Р.Шомахмудова, Л.Муминова, Х.Калбаева ва бошқалар “Ўзбекистон Республикасида Инклюзив Таълим Концепцияси” Ижтимоий Ташаббусларни Қўллаб-қувватлаш Фонди, Тошкент-2009 йил.
107. Л.Муминова «Коррекционно – педагогическая работа с детьми с нарушением интеллекта, нарушениями речи, задержкой психического развития в дошкольных и школьных учреждениях.» Ижтимоий Ташаббусларни Қўллаб-қувватлаш Фонди, Тошкент-2009 йил.
108. Л.Муминова «Ривожланишида нуқсонли бор болалар нутқини логопедик кўриқдан ўтказиш методикаси» Ижтимоий Ташаббусларни Қўллаб-қувватлаш Фонди, Тошкент-2009 йил.

109. У.Файзиева “Инклюзивное образование детей с сенсорными нарушениями в общеобразовательных школах.” Ижтимоий Ташаббусларни Қўллаб-қувватлаш Фонди, Тошкент-2009 йил.

110. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон республикаси миллий маркази, UNICEF : Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон республикаси қонуни. “Квинта Принт” МЧЖ, Тошкент 2008.

111. Дакарские Рамки Действий. 2002 год.

МУНДАРИЖА:

Кириш.....	4
1. Боб. Имконияти чекланган болалар махсус таълими.	
1.1. Ногирон болалар ҳақидаги тахминий статистик маълумотлар.....	7
1.2. Инклюзив таълим асослари.....	13
1.3. Инклюзив таълимга киритишнинг асосий тамойиллари.....	17
2.Боб. Инклюзив таълим сиёсатининг халқаро ҳуқуқий асослари	
2.1. Инклюзив таълимнинг халқаро ва Ўзбекистондаги асослари.....	21
2.2. Инклюзив таълим сиёсатининг жаҳон миқёсида назарий ва амалий жиҳатдан қўллаб-қувватланиши.....	30
2.3. Махсус таълимга муҳтож болаларга интеграциялашган таълим шароитларида ёрдам кўрсатишнинг ғарбий Европа тажрибаси.....	34
2.4. Марказий Осиё минтақалари, Шарқий, Жанубий ва СНГ давлатларида инклюзив таълимнинг жорий этилиши.....	50
2.5 Ўзбекистон Республикасида инклюзив таълимни қўллаб–қувватлашнинг ташкилий ва меъёрий асослари.....	54
3. Боб. Ўзбекистонда инклюзив таълимни жорий қилиниши.	
3.1. Инклюзив таълимни жорий қилиш бўйича дастлабки тажриба ва синов ишлари.....	59
3.2. «Имконияти чекланган болаларни умум таълимга жалб қилиш» лойиҳаси....	80
3.3. Инклюзив таълимни амалиётга жорий қилиш учун зарур бўлган ташкилий ва услубий ишлар.....	92
3.4. инклюзив таълимда кадрлар масаласи.....	102
3.5. Махсус ёрдамга муҳтож болалар умумтаълим шароитида уқитишда уқув тарбия жараёнини мослаштириш методлари.....	104
3.6. Инклюзив таълим олдида турган муаммолар ва уларнинг ечимлари.....	107
Хулоса.....	110
Глоссарий.....	112
Шартли қисқартмалар.....	115
Адабиётлар.....	116

Хозирги кунда имконияти чекланган (ногрон) болалар ва усмирлар таълимига янгича ёндошув яъни уларни қобилият эҳтиёжларини эътиборга олиб барча соғлом тенгдошлари билан биргаликда узликсиз таълим тизимида тенг ҳуқуқли шароитда таълим тарбия олиши ҳамда уларни қамситиш (дискриминация) қилинишига ёл қуймаслик муаммоси халқаро миқёсида тан олиниб инклузив таълим ғояси (стратегияси) олдинга сурилмоғда.

Ушбу муоммо на фақат жаҳон миқёсида шунингдек Ўзбекистонда ҳам долзар муоммо сирасига қиради. Кейинги 10-15 йиллар муобайнида республикамизда махсус эҳтиёжли шахсларни иштимойиқуллаш солигини тиклаш таълим тарбиясини давр талаби даражасида самарали такомиллаштириш уларни умум таълим тизимида интеграциялашуви ва инклузив талим олиши буйича бир қатор чора татбирлар амалга оширилмоғда. Инклузив таълим концепсиясида узликсиз таълим тизимида тадбиқ қилиш мақсадида Халқ таълими олий ва урта махсус вазирликлари ва бошқа мамурий органлар инклузив таълимни жорий қилинишини қоллаб қувватламоғда.

(продолжэние изат из книги страница 5)

Инклузив таълим ТДП ДЕФЕКТАЛОГИЯ ФАКУЛТЕТИДА БАКАЛАУР МАГИСТР ТАЛАБАЛАР ВА АМАЛИЙ ДЕФЕКТОЛОҚЛАРН И ҚАЙТА ТАЁРЛАШ УҚУВ РЕЖАЛАРИГА МОФИҚ УҚИТИЛИБ ҚЕЛИНМОГДА.